Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Факультет соціології

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 10
КИЇВ - 2010

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 10

КИЇВ - 2010

УДК 316.42(043)
ББК С5.841 я 4

Рекомендовано Вищою Атестаційною комісією України як фахове видання з соціології та психології (лист №2 – 05/5 від 08 червня 2005 року)

Редакційна колегія

Судаков В.І.- д.соц. н., проф. відп. ред., Куценко О.Д д.соц. н., проф., заст. відп. ред. , Тарасенко В.І.- д.соц. н., проф., Яковенко Ю.І. - д.с.н., проф., Горбачик А.П. - к. фіз.-мат. н., доц., Соболевська М.О - к.соц.н., доц., відп секр секц., Малес Л.В.-к.соц н., доц., Чепак В.В.- к. соц. н., доц., Коваленко А.Б. – д. психол.н., проф., заст. відп. ред. , Бурлачук Л.Ф.- д.психол. н., проф.,, Швалб Ю.М. - д.психол. н., проф, Данилюк І.В. – к.психол.н., доц., Лещенко М.П. –д.пед. н., проф. заст. відп. ред., Плахотнік О.В.- д.пед. н., проф, Головко Б,А.- д.філос н., проф., Марушкевич А.А. – д. пед.н., проф., Норкіна О.Ф. – к.пед.н,, відп. секр. секц.

Рекомендовано до друку
Вченою радою факультету соціології
(протокол № 10 від 26 травня 2010 року)

Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.: Фенікс, 2010. – Вип. 10. -178 с.
ISBN

Наведено результати теоретичних, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань соціології, психології, педагогіки та соціальної роботи.
Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of sociology, psychology, pedagogic and social work.
It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей. Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

ЗМІСТ

Судаков В. ……
ПРАЦЯ ЯК НОРМАТИВНО ОРГАНІЗОВАНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА ФОРМА СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 6
Соболевська М......
МІЖ ПРИВАТНІСТЮ ТА ПУБЛІЧНІСТЮ: ПАРАДОКСИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА 11
Малес Л......
ВІД КУЛЬТУРНОЇ ЗААНГАЖОВАНОСТІ ДО РЕФЛЕКСІЇ КУЛЬТУРНОГО В СОЦІОЛОГІЧНОМУ АНАЛІЗІ..... 16
Червінська Т. .....
ФЕНОМЕН ТІЛЕСНОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТА СЕМАНТИЧНОМУ ВИМІРІ 22
Савельєв Ю., Салата Т. .....
СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ: МІЖОСОБИСТІСНИЙ АСПЕКТ..... 30
Савчук О.....
ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ НА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ 38
Качанова Ю. .....
ТЕЛЕБАЧЕННЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПРОЯВИ АГРЕСИВНОСТІ ЛЮДЕЙ 45
Кожекіна Л. .....
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ 51
Кондов К. .....
ОСОБЛИВОСТІ ҐЕНЕЗИ ТА РОЗВИТКУ ФУНКЦІОНАЛІСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ 58
Мільчарек-Сеали Х. .....
ЕМПАТІЯ ЯК ФЕНОМЕН АЛЬТРУЇСТИЧНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ ТА ЧИННИК РОЛЬОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ..... 67
Недзельський А. .....
МЕХАНІЗМИ РУТИНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ: Г.ГАРФІНКЕЛЬ VS Е.ГІДЕНС 72
Полієнко В......
ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІРВІНГА ГОФМАНА..... 77
Саратова Ю......
ОСОБЛИВОСТІ МІЖОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗВЯЗКІВ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ 83
Христофорова О. .....
ІНТЕРПРЕТАТИВНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОГРАМИ В СОЦІОЛОГІЇ: ТИПОЛОГІЯ І ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ 90
Шевчук М.....
ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТУРИСТИЧНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ..... 98
Щиголь І. .....
КОНТРОЛЬ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВА МЕНЕДЖМЕНТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ АДАПТАЦІЇ ВУЗІВ УКРАЇНИ ДО БОЛОНСЬКОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ 102

Яворська Є. .....
ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ МІСІЇ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СТАТУСУ МИСТЕЦТВА В ТЕОРЕТИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ 108
Арбітман А. .....
КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР БЛОГОСФЕРИ: ФУНКЦІЇ ТА ДИСФУНКЦІЇ 116
Арушанян М., Кандуба Т. .....
КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: УСКЛАДНЕННЯ ЗАДАЧ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПЕРЕХОДУ 123
Мороз Є. .....
МІСЦЕ ТА РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СТРУКТУРІ ІНКОРПОРОВАНОГО КУЛЬТУРНОГО КАПІТАЛУ ОСОБИСТОСТІ ... 129
Світлов О. .....
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АКУМУЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАНТІВ ТА ФОРМУВАННЯ ПУНКТІВ ТИМЧАСОВОГО УТРИМАННЯ НЕЛЕГАЛІВ З ТОЧКИ ЗОРУ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ .....
Скляр С. 146
КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ 146
Столбова Ю. .....
КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТУРИЗМУ 153
Франченко Л. .....
СПОЖИВАННЯ ЯК ЧИННИК ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ 161
Яцюк О. .....
ГРОМАДСЬКА ДУМКА ПРО СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ЧИННИКИ ВПЛИВУ 167
Мрамornова О. .....
МОВЛЕННЄВА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗНАНЬ ПРО ГЕНДЕРНУ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЮ 172

УДК 316.4.06

Судаков В.

Професор, д.соціол.н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРАЦЯ ЯК НОРМАТИВНО ОРГАНІЗОВАНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА ФОРМА СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті дається критична оцінка класичного тлумачення праці як універсального та необхідного для усіх типів соціальних систем діяльнісного процесу взаємодії людини з природою з метою створення ресурсної бази для задоволення своїх потреб. Аргументована значущість дослідження соціально-інтегративної сутності праці в аспектах розуміння праці як нормативно організованого соціального процесу та форми спеціалізованої ігрової діяльності.

Ключові слова: *праця, трудова діяльність, організація праці, трудові відносини.*

The article presents critical approach to classic definition of labor as universal and necessary condition for existence of all types of social systems. The significance of scientific research of socially integrative nature of labour activity in its normatively organized and specilized gaming aspects is substantiated by the author.

Key words: *labour, labour activity, organization of labour, labour relations.*

Відомо, що тема праці традиційно не втрачає своєї актуальності практично в усіх галузях сучасного суспільствознавства. Що являє собою та чим є праця - ця фундаментальна проблема зовсім не випадково має досить різні світоглядні і концептуальні інтерпретації. Притаманні роботам А.Сміта, Д.Рікардо, Б.Франкліна, А.Фергюсона, К.Маркса класичні тлумачення праці як фундаментального людинотворчого процесу і зараз надихають сучасних вчених, котрі вбачають у праці необхідну ресурсну основу людського існування, основоположний генетичний фактор соціальної інтеграції, реальний базис формування та розвитку відносин і комунікацій між людьми. Водночас слід констатувати, що у багатьох наукових розробках останнього часу фундаментальність, загальна цінність праці та універсальність її нормативних засад ставляться під сумнів. Вочевидь, що концептуальні позиції багатьох сучасних науковців щодо важливості зосередження уваги на феноменах «трудового суспільства, у якому закінчилася робота» (Х.Арендт), «капіталі без праці» (У.Бек, Ж.Бодрійяр), «кризи й руйнації трудового суспільства» (Дж. Александер, Е. Ґіденс, Р.Дарендорф), потребують певної наукової оцінки.

З огляду на зазначену обставину, ***мета*** даної статті полягає в здійсненні конкретизації наукових уявлень стосовно сучасних стимулів диференціації нормативно-організаційних засад трудової діяльності. Насамперед, важливо враховувати, що сама праця є досить складним об'єктом наукових досліджень. Відзначимо, що ця реальна складність далеко не завжди отримує адекватне відображення в запропонованих визначеннях праці як соціального явища та специфічного діяльнісного процесу. Примітно, що в більшості випадків вченими традиційно робиться акцент на фіксації значущості не стільки соціальних, скільки антропологічних засад праці. У концептуальній перспективі такого розуміння, як правило, пропонуються різні тлумачення праці як універсального та необхідного для всіх типів соціальних систем діяльнісного процесу впливу людини на природу з метою створення

ресурсної бази для задоволення своїх потреб. «Праця - фундаментальна форма діяльності людини, що творить всю сукупність предметів, необхідних їй для задоволення своїх потреб. Праця є вирішальною силою формування самої людини, виникнення у неї таких властивостей, як свідомість, мова, що зумовлюють її здатність до спілкування. Будучи доцільною діяльністю, у процесі якої людина впливає на природу за допомогою засобів праці, вона із самого початку виступає як діяльність спільна, що припускає певні форми соціальної організації, завдяки яким досягається необхідна погодженість індивідуальних і групових дій, спрямованих на досягнення цілей праці» [6, 414].

У даному визначенні, що продовжує тиражуватися й у сучасній енциклопедичній літературі по соціології, безумовно, фіксуються важливі характеристики праці. Однак у ньому, по суті, не розкривається власне соціально-інтегративна сутність праці – тобто не пояснюється *чому* «вона із самого початку виступає як діяльність спільна, що припускає певні форми соціальної організації, завдяки яким досягається необхідна погодженість індивідуальних і групових дій».

Враховуючи зазначену обставину, ми вважаємо доцільним вказати на певні перспективні та значущі наукові підходи, які є безпосередньо націленими на *з'ясування соціальної сутності праці.* Показово, що чимало дослідників схильні вбачати цю сутність в об'єктивній потребі людей у спільній виробничій діяльності. «Праця, через участь у якій люди вступають у соціальні відносини, - як відзначає М.Лукашевич,- є загальною базою, джерелом усіх соціальних явищ. У процесі та у результаті праці змінюється положення різних груп працівників, їхні соціальні якості, зміст їхніх соціальних ролей, у чому й виявляється сутність праці як базового соціального процесу» [7, 44].

Незважаючи на достатню чіткість і лаконізм, дана позиція не проясняє власне ключового питання - *чому* праця «є загальною базою, джерелом всіх соціальних явищ?». У цьому зв'язку досить примітною можна вважати дослідницьку позицію А.Дікарьової та М.Мірської, які виходять із того, що сутність праці безпосередньо виявляється в змісті як соціально-трудових відносин, так і специфічних соціальних процесах у сфері праці. «Не існує соціально-трудових відносин поза соціальними процесами й навпаки. Під соціальними процесами в сфері праці розуміється функціонування та зміна стану соціальних груп, колективів, окремих працівників» [5, 19].

У цілому погоджуючись з ідеями такого наукового підходу, ми вважаємо, що виходячи з аналізу сукупності «соціально-трудових відносин» і «соціальних відносин у сфері праці», досить важко відобразити зміст цілої низки значущих для сучасності універсальних проявів праці як базового соціального процесу - наприклад, процесу міжнародного поділу праці.

Слід зазначити, що наукове вивчення феномена праці з позицій аналізу його соціальних детермінант носить гостродискусійний характер. На досить істотні аспекти цієї проблеми справедливо звернув увагу німецький соціолог Р.Штольберґ, який підкреслив необхідність розробки такого загального поняття праці, яке б показувало, що варто розуміти під працею з врахуванням її різноманітних структурних і функціональних характеристик. «Виходячи з факту, що праця завжди присутня серед передумов суспільного існування людини, ми повинні

відповісти на запитання, як змінюється праця, якщо змінюються й умови її здійснення (суспільні, техніко-виробничі, організаційні). Загальне поняття праці повинне включати її суттєві риси: як детерміновані соціально-економічними умовами, так і ті, які випливають із багатосторонньо обумовлених тенденцій розвитку конкретних видів праці, а також способу безпосередньої взаємодії виробників. На нашу думку, поняття «характер праці» доцільно використовувати для позначення всіх істотних властивостей праці, які в єдності своїх різних елементів виступають в історичному процесі в тій або іншій формі» [9, 34].

На наш погляд, позиція німецького соціолога також викликає сумнів, оскільки розгляд праці через таку ідентифікуючу ознаку, як *характер праці* формує загалом редукціоністську дослідницьку стратегію розуміння праці як «способу безпосередньої взаємодії виробників».

Неважко помітити, що при такому розумінні можливі принаймні три різних за змістом і світоглядним навантаженням можливих відповіді на питання: що являє собою праця у своїх специфічних соціальних вимірах? Варіанти відповіді на це питання, на перший погляд, є досить простими, хоча можуть бути й досить різними.

По-перше, *праця* – це специфічний спосіб виробничої інтеракції.

По-друге, *праця* - це основний спосіб зв'язку робочої сили зі знаряддями виробництва.

По-третє, *праця* - це вимушений спосіб існування низькостатусних соціальних груп.

На наш погляд, інтерпретації праці як специфічного способу виробничої інтеракції і як основного способу зв'язку робочої сили зі знаряддями виробництва, прямо або побічно ведуть до істотної недооцінки субстанціональної значущості праці як центрального елемента самого виробничого процесу, оскільки в системі «сировина - засоби виробництва - праця» самій праці найчастіше приписується другорядне «прикладне» значення. Зазначимо, що обставина такої другорядності праці доволі наочно фіксується у відомому західному соціологічному словнику, де, зокрема, підкреслюється, що поняттям «трудовий процес» у більшості випадків «позначається процес виробництва, у ході якого до сировини і машинного обладнання для виробництва товарів прикладається робоча сила» [1, 334].

Відзначимо, що вчені-економісти, як правило, підкреслюють, що праця як процес «застосування робочої сили» необхідно являє собою особливу нормативно організовану діяльність. Вочевидь, таке розуміння багато в чому обумовлене доволі усталеними переконаннями, що саме в спонтанно встановлюваних та раціонально узгоджуваних нормах організації й оплати праці найбільш виразно проявляється акт купівлі-продажу робочої сили як товару.

Наявність ринку робочої сили та конкурентних відносин на цьому ринку, як відомо, є фундаментальними умовами, що визначають норми ціни попиту на робочу силу. «Дозволяючи працівникові вільно пропонувати свою робочу силу за власною ціною, ринок дає йому можливість отримати максимально повну плату за свої здібності, кваліфікацію, працьовитість, трудове вміння. Водночас, отримуючи робочу силу за ціною попиту, ринок перешкоджає можливості одержувати за працю більше, ніж вона того коштує. Інакше кажучи, ринок праці є єдиний справжній оцінювач робочої сили, що формує та

виявляє справжню ціну праці, а в більш широкому сенсі й ціну людини як носія праці, як працівника. Тим самим ринок спонукає людину підвищувати якість праці, удосконалювати себе як носія робочої сили, щоб мати підстави дорожче продати свій трудотовар роботодавцю-наймачеві, упевнено змагатися з конкурентами і мінімізувати ризики потрапляння до лав безробітних. Звідси й проростають коріння високих показників ефективності та якості праці в ринковій економіці» [8, 65].

Наведений цитований фрагмент, на наш погляд, є досить красномовною ілюстрацією ключового принципу традиційної ідеології ринкового фундаменталізму – *принципу невидимої раціональної регуляційної сили ринку.* Водночас у цитованій праці подається цілком справедлива констатація, що практичне здійснення основних постулатів ринкового фундаменталізму: *більше й краще працюєш - більше платять, а якщо більше платять – працюєш ще більше й краще*, – є ахіллесовою п'ятою ринкової економіки.

По-перше, навіть на сьогодні вченим так і не вдалося розробити систему методів і методик виміру й оцінки кількості і якості витраченої праці конкретних працівників. «Реальну кількість витраченої праці доводиться визначати відповідно до витрат робочого часу, припускаючи, що між цими двома величинами існує пропорційна залежність. Таке припущення є більш ніж умовним, тому що не завжди робочий час цілком тотожний процесу праці, та й енерговіддача працівників буває різною. Однак погодинна система оплати індивідуальної праці, яка широко розповсюджена як у неринковій, так і ринковій економіці, виходить із положення, що робочий час і є головним критерієм оцінки кількості праці. Однак самого знання витрат праці для визначення рівня її оплати мало: треба ще знати ціну години робочого часу, тобто *тарифну ставку,* рівну кількості грошей, що сплачуються за одиницю робочого часу. Надійного способу встановлення тарифних ставок на основі точних розрахунків реально не існує, та й навряд чи може існувати, оскільки тариф залежить від безлічі факторів, насамперед, від якісних показників трудової діяльності, а виразити цей зв'язок у вигляді багатофакторної формули, придатної для розрахунку, не вдається» [8, 68].

По-друге, варто підкреслити, що досить суперечливою виявляється й підрядна система праці, яка лише на перший погляд видається альтернативою погодинної системи оплати праці. Вочевидь, бажання роботодавця платити працівникові не за кількість затрачуваного часу, а за кінцевий результат праці досить наочно виявляє його реальний інтерес і готовність оплачувати працівникові реальну ринкову ціну його трудових зусиль. Однак проблема полягає в тому, що окремий працівник у більшості випадків не випускає кінцеву продукцію, а виконує яку-небудь одну трудову функцію або серію певних трудових операцій. За такої обставини об'єктивно виникає необхідність визначення для кожного працівника міри його трудової участі, що можливо на основі розрахунків конкретних показників трудомісткості та часу участі працівника в сукупному трудовому процесі. Неважко помітити, що й підрядна система оплати праці, по суті, ґрунтується на розрахунку норм тарифу ціни години праці з врахуванням конвенціонально прийнятої системи показників трудомісткості окремих видів робіт.

Доцільно вказати, що привабливість підрядної системи оплати праці полягає в договірній (контрактній) формі організації трудової діяльності. Якщо взяти до уваги ту обставину, що норми тарифу ціни години праці, в

кінцевому підсумку, узгоджується з уявленнями про величину прожиткового мінімуму, то при впровадженні підрядної системи оплати праці таке «узгодження» може бути мінімізоване або взагалі виключено. Відомо, що в колишньому СРСР місячний заробіток робітника бригади «шабашників» міг досягати декількох тисяч карбованців, що нерідко перевищувало розмір річної оплати праці робітника державного промислового підприємства або будівельника. Також добре відомо, що отримання невиправдано високих заробітних плат, сприймалося як у партійно-бюрократичних колах, так і в середовищі погодинно оплачуваних робітників як порушення «соціальної справедливості». Показово, що і зараз деякі вчені вказують на важливість узгодження розміру конкретної заробітної з нормативними стандартами соціальної справедливості, аргументуючи важливість «розглядати соціальні нормативи праці в межах двох підходів - тривалість праці й тривалість відпочинку» [10, 252].

Очевидно, що заснована на договірних відносинах підрядна система оплати праці істотною мірою змінює характер відносин між роботодавцем і найманим робітником. У цьому зв'язку важливо враховувати, що сама можливість організації трудових відносин у сфері праці припускає створення особливої конвенціональної ситуації узгодження інтересів роботодавця й працівника, що здійснюється у формі *ігрової взаємодії.* Відзначимо, що ідеально-типова форма такої ігрової взаємодії, на наш погляд, повинна виражати прийнятну формулу можливого балансу інтересів роботодавця й працівника: *виконати конкретну роботу швидше, ефективніше і якісніше.* Однак на практиці самі «правила гри» з узгодження інтересів роботодавця і найманого працівника абсорбують та концентрують нові соціальні суперечливості, оскільки вони, як відзначає У.Бек, відображують глибинний процес «дестандартизації» сучасних трудових відносин - процес «перетворення відносин повної зайнятості в різні форми зайнятості неповної» [3, 214].

Примітно, що теоретики постмодерністської соціології, як ми вважаємо, досить проникливо звернули увагу на ту обставину, що традиційні трудові практики, засновані на діалектиці пана й раба - тобто на прямому економічному примусі до праці, вже втратили свою колишню ефективність. У своєму відомому докторському дослідженні «Символічний обмін і смерть» Ж.Бодрійяр відзначає, що в сучасних суспільствах праця набуває характеру особливої «соціальної гри», яка специфічним чином змінює традиційні способи експлуатації і перетворює працю у своєрідну компенсаторну функцію реальної влади капіталу - «праця не є експлуатацією, а є подарунком капіталу» [4, 107].

На думку З.Баумана, організація трудових практик в умовах сучасного капіталізму здійснюється в умовах постійної неповної зайнятості. Тому наукові дискусії про феномен безробіття стали просто безглуздими, оскільки як соціальне явище безробіття просто зникло. Ринок праці, по суті, став підкорятися специфічним правилам подвійної «соціальної гри». З одного боку, умови неповної зайнятості дозволяють роботодавцям одержувати значні вигоди та прибуток від найму робітників саме на тимчасову роботу, а не на постійну. «Праця стає «гнучкою», а повсякденною мовою це означає, що роботодавцеві легше стало звільняти працівників будь-який момент і без належної компенсації, солідарні ж - і тому ефективні - дії профспілок із захисту несправедливо звільнених працівників з кожним роком усе більш виглядають як

нездійсненна мрія» [2, 149]. Таким чином, інтерес сучасних роботодавців полягає в одержанні прибутку від запровадження «гнучкої» політики трудового найму й не менш «гнучкого», а, по суті, ігрового відношення до вже прийнятого на роботу працівника.

З другого боку, самі наймані робітники вимушено потрапляють в ситуацію специфічної гри за поновлення й продовження короткострокового трудового контракту. Уміння працівника вести такого роду гру, як вважає Бауман, притаманні далеко не всім реально зайнятим, а тільки тим з них, які здатні відмовитися від захисту своїх статусних домагань. Тому «стара життєва стратегія, у річищі якої сили й час вкладалися в підвищення кваліфікації, у підвищення соціального статусу фахівця, що дозволяє сподіватися на постійне одержання із цього прибуткового відсотка, стає усе більш безглуздою і, таким чином, тепер зник найпоширеніший у свій час варіант розумного добору людей, що бажають жити в умовах гарантованої стабільності» [2, 149-150].

У результаті здійсненого аналізу доцільно зробити ***узагальнюючий висновок*** про те, що сучасне розуміння соціально-інтегративної сутності праці в цілому пов'язане зі спеціалізованими дослідженнями праці: 1) як специфічного способу виробничої інтеракції; 2) як основного способу зв'язку робочої сили зі знаряддями виробництва; 3) як вимушеного способу існування низькостатусних соціальних груп. Таке розуміння, однак, має істотні обмеження в аспекті стимулювання наукових пошуків, оскільки в сучасних умовах праця здійснюється в умовах запровадження якісно нової нормативної стандартизації і набуває рис спеціалізованої ігрової діяльності.

Література : 1. Аберкомби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. /Н.Аберкомби, С. Хилл, Б.С. Тернер . / Пер с англ. ред. С.А.Ерофеева - Казань: КГУ 1997.- 420с. 2. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. - М.: Логос, 2002. – 390с. 3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. /Ульрих Бек. /Пер. с нем. В.Седельникова и Н.Федотовой.- М.:Прогресс-Традиция, 2000. – 384с. 4. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть./ Жан Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000. - 387с. 5. Дикарева А.А., Мирская М.И. Социология труда: Учеб. Пособие. / А.А.Дикарева ,М.И. Мирская . - К.: Высш. школа, 1989. - 304 с. 6. Краткий словарь по социологии/ Под общ. ред. Д.М.Гвишиани, Н.И.Лапина.– М.: Прогресс, 1988.– 414с. 7. Лукашевич Н. Основы социологии труда. / Николай Лукашевич - К.: МАУП,1994.- 144с. 8. Райсберг Б.А. Рыночная экономика: учебн. пособие. – 2-е изд. / Б.А.Райзберг. -М,.: ТОО « Деловая жизнь», 1995. – 224с. 9. Штольберг Р. Социология труда. / Р.Штольберг - М.:Прогресс,1982. - 248с. 10. Ядранський Д.М. Робочий час: соціологічний вимір /Д.М.Ядранський. //Соціальні технології: Міжвузіівський збірник наук.праць. – Вип. 42. – Київ – Одеса - Запоріжжя, 2009.- С. 244-252.

УДК 316.733

Соболевська М.

Доцент, к.соціол.н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МІЖ ПРИВАТНІСТЮ ТА ПУБЛІЧНІСТЮ: ПАРАДОКСИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуті аспекти співвідношення двох сфер суспільного життя – приватної та публічної у зв'язку з тими трансформаціями та змінами, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Зокрема увага автора зосереджується на проблемі приватизації публічної сфери і тими наслідками, що мають місце не лише у сфері публічного, але й приватного простору.

Ключові слова: *приватне, публічне, культурні трансформації.*

In the article examines aspects of two spheres of social life – private and public public being under transformation and changes in in contemporary Ukrainian society. The problem of privatization of public sphere and it's effects not only in public, but also in private sphere are analyses by author.

Key words: *private, public, cultural transformations*

Актуальність дослідження. Проблемі співвідношення приватного та публічного простору суспільства приділяли увагу різні дослідники. Одне із центральних питань, яке при цьому поставало – це експансія публічного простору приватним, її механізми та наслідки для сучасного суспільства. Так, можна згадати Ю.Габермаса, який у своїй роботі „Структурні перетворення у сфері відкритості" розглядає процес обмеження відкритої сфери приватним простором [1]. Або ж Х.Арендт, яка у книзі „Становище людини" досліджує поступовий наступ і експансію публічності приватною сферою [2], де масове суспільство як зосередження примусу і природної необхідності демонструє перемогу соціальної однаковості над принциповою відкритістю і свободою публічності. Цієї теми також торкнувся Р.Сеннет у роботі „Занедбання публічної людини" [3], де розглядає прояви кризи публічного в сучасному капіталістичному суспільстві, що виявляються і у зниженні інтересу до питань політики, і у масовому переміщенні міських мешканців у передмістя, і в індивідуальній логофобії (побоювання виступати перед публікою), як результату нездоланного муру, що відгороджує приватне від публічного.

Однак наш інтерес розгляду співвідношення цих двох невід'ємних частин людського буття не обмежується визначенням лише їх специфіки у сфері культури сучасного українського суспільства, але й спробою розглянути, які саме зміни і трансформації відбуваються у зв'язку із зазначеними вище феноменами експансії і обмеження публічності приватністю. Саме це з необхідністю вимагає від автора відповіді на певне коло питань: Чи дійсно така експансія має виключно негативні наслідки для публічної сфери? Які трансформації відбуваються у зв'язку з цим із самою сферою приватності? У чому вони знаходять свій прояв? Тому у рамках даної статті автор зосереджує увагу на сучасному українському суспільстві, переслідуючи наступну мету дослідження – прослідкувати наслідки трансформацій співвідношення публічної та приватної сфер суспільного життя.

Для початку спробуємо визначити що собою являє кожна з цих двох сфер. Так, публічне з давніх часів розумілось як щось очевидне і відкрите всезагальному зору, на відміну від приватного, яке передбачало приховану (від чужих очей) сторону життя, обмежену родиною і друзями. „До того, як слово „публічне" отримало своє сучасне значення, воно означало не лише сферу суспільного життя, що розташована поза простором родини і близьких людей, але також те, що ця публічна сфера знайомих і сторонніх включала відносне різноманіття людей" [1, 24-25]. Х.Арендт, аналізуючи поняття „публічного", дає визначення двом його важливим ознакам [2]. По-перше, „публічне" означає все, що супроводжується відкритістю і гласністю, що висувається на всезагальне обговорення і огляд; те, що являє себе відкрито і може бути прийняте іншими і нами самими як таке. По-друге, „публічним" можна назвати світ, оскільки він є спільним для всіх нас, тобто наскільки він відмінний від того, що нам приватно належить, від сфери, яку ми називаємо приватною власністю. Цей світ

знаходиться ще й „поміж”, і як всяке „поміж” він пов’язує і розділяє тих, для кого він є спільним. Відкрите для всіх, спільне, те, що об’єднує – ці характеристики публічного протиставляються прихованості та інтимній індивідуальності приватного.

Прослідковуючи співвідношення сфер інтимного і приватного в історичному аспекті різноманітні дослідники доходять висновку, що у сучасному світі відбувається розмивання чітких меж між цими двома сферами. Однак, щоб не вдаватися в цікавий, але занадто довгий історичний дискурс щодо співвідношення приватності та публічності, зазначимо лише, що це співвідношення, пройшовши тривалий шлях від античного синкретизму через різноманітні форми дихотомічного і часткового стану, процеси інституціалізації та реформування, стає в наш час дещо невизначеним і розмитим, у певному сенсі. З одного боку, у вигляді втручання різноманітних репресивних організацій у сферу приватного, з іншого – устремління самого обивателя виставити своє приватне життя на всезагальний показ. Свідоцтво тому не лише різноманітні ТВ-проекти – „Останній герой”, реаліті-шоу „За склом”, або обговорення приватних сімейних проблем із масовою аудиторією, однак і певний інтерес, що прослідковується у наукових дослідженнях, наприклад, пов’язаний із виходом цілої серії історичних досліджень, присвячених приватному життю Давнього Риму, Середньовіччя або Нового часу.

Така маніфестація приватних форм буття має невипадковий характер. Вона вказує на якісно новий рівень розвитку приватної реальності, навіть такої собі „тихої” соціальної революції, яка потребує відповідного осмислення. Людина – істота соціальна, однак потреба і бажання виокремити себе, визначитись як індивідуальність – особливу, відмінну від схожих із тобою особистостей, стає невід’ємною частиною і завданням автономного існування особи. Такою сферою самоствердження і самореалізації й стає сфера приватна, яка свідомо відгороджується від інших сфер з метою задоволення певних потреб, що можуть бути реалізовані виключно на самоті. Однак, і в цьому парадокс людини як істоти соціальної, усамітнитись і самореалізуватись людина може лише набувши певних культурних засобів, певного соціального і духовного досвіду. Тобто, і для самотньої приватності нам необхідні соціальні інструменті, які можуть бути отримані лише завдяки включеності у публічну сферу суспільного життя. Не дивно тоді, що чим багатше людина духовно, тим більше вона відчуває потребу бути на самоті і водночас належати суспільству: „той, кого любов до блага захопила так само як філософа любов до мудрості, не може дозволити собі жити самотньо і все ж його життя із іншими і заради інших не повинно мати ніяких свідків. Він не самотній, однак сам; живучи з іншими, він повинен однак від них приховуватись, повинен жити так, начебто занедбаний всім світом, і його занедбаність, як занедбаність взагалі, полягає у тому, що він не може допустити себе до самотності, тобто до того відкриття, що люди мають дивовижну здібність задовольнятись власним товариством, чим в кінцевому випадку і є здібність мислити” [2, 76].

Однак, сучасна приватна сфера виявляється не такою вже і гармонійною, вона багато в чому зберігає риси дифузності і дихотомічності, і рухаючись у напрямку до автономії, отримує при цьому навіть субстанціональний характер. Приватне життя – це частина світу,

яка освоєна людиною достатньо добре, де вона може почуватися цілком комфортно і впевнено. Головною рисою такого приватного життя стає індивідуалізація, яка наповнює його змістом і енергетикою. Однак проявитися цей індивідуалізм, як і сама приватність, можуть лише за певних соціальних умов, у співвідношенні з якими і формується саме приватне життя. Це умови історичного виникнення індивідуалізованого суспільства: суспільство приватної власності і приватного споживання, суспільство із сформованою системою демократичних та громадянських інститутів, суспільство, яке ми можемо назвати сучасним.

Таким чином, в сучасному суспільстві сформувались особливі соціальні передумови і процеси, які в сукупності виступають способом відтворення приватного життя людини, або соціальною приватизацією. Головна функція соціальної приватизації полягає у формуванні суб'єктивності людини та виникненні при цьому нових механізмів соціального контролю. Тому соціальна приватизація здійснюється у єдності зі своєю протилежністю – з публізацією, що відображується як діалектика процесу розвитку приватного життя. Так, різні форми приватної реальності (приватна власність, приватне життя, приватна сфера, приватний бізнес тощо) стають основою для розвитку індивідуальності. В той час як позначаються й інші тенденції – публізації, усуспільнення, глобалізації, що знаходить свій прояв у тих протиріччях, які пронизують всю сучасну культуру.

Так, поруч із великими мегаполісами з'являються поселення „нових селян", де менеджери і управлінці в минулому стають власниками приватних будинків, повертаються до патріархального укладу сім'ї і вирощування продуктів харчування власноруч (так звані „екологічні поселенці"). У сімейній сфері виникають суперечливі утворення, в яких, з одного боку, збільшується цінність подружніх любовних стосунків, що дуже часто призводить до відмови від дітей (бездітні сім'ї, матері-одиначки, соціальні сироти), а з іншого, навпаки, цінність дітей гігантсько збільшується, їх відсутність стає драмою, або вони самі стають об'єктами торгівлі і маніпуляцій (феномен „сурогатних" матерів). В культурі підвищується цінність тілесного начала, виникає хворобливе піклування про зовнішній вигляд, власне здоров'я, що позначається на актуальності занять спортом, харчуванні здоровою їжею або інтересом до пластичної хірургії. Разом із цим таке особливе ставлення й увага до тілесності доповнюються абсолютною протилежністю: ожирінням, малорухомістю, розповсюдженням епідемічних захворювань тощо. Бурхливий розвиток громадського транспорту, вершиною якого стало метро, поєднується з індивідуалізацією транспортних засобів, які для декого стають другою домівкою. ЗМК перетворились на доступну для всіх мережу, охоплюють все більшу аудиторію слухачів і глядачів, що не заважає розвитку індивідуалізованих засобів – мобільних телефонів. Інтернет, виникнувши як універсальна і швидка інформаційна система, перетворюється у віртуальну реальність для самовираження індивідуальності. Серед користувачів ведеться постійний рейтинг найпопулярніші сайтів, особливе місце серед яких займають індивідуальні блоги, де кожен намагається висловитись, проявити свою індивідуальність, стаючи тим самим частиною цієї глобальної мережі.

В той же час приватне життя, взаємодіючи з публічним, починає відігравати роль стрижня особистості, що формується повсякденним життям за різноманітних дій приватного, сімейного, домашнього та

інтимного характеру. З цих позицій приватне життя перетворюється на особливий інкорпорований інститут, що включає людину не лише у спілкування із близькими у сфері побуту, але й у суспільну систему, у соціокультурне та природне середовище. Відповідно, сучасна форма приватного не тільки не роз'єднує людей, не поглинає і експансує публічне, але стає джерелом його відтворення.

Однак приватне життя здатне виконувати свою інкорпоровану функцію лише через центрування повсякденності відносно суб'єкта і лише як сфера формування самої суб'єктивності. Розвиток суб'єктивності у приватній сфері доволі суперечливий. Проявляється ця суперечність у тому, що поглиблення інтимізації і приватизації сучасної культури уможливлює не лише розвиток людської індивідуальності, але й робить людину все більш вразливою і беззахисною перед різноманітними загрозами і структурами. У зв'язку із цим збільшується можливість проявів агресії і насильства як у приватній, так і у публічній сферах. Насильство породжується безсиллям, а безсилля людини більш за все проявляється у приватній сфері. Звідси прагнення до публізації, однак у більш приватній, камерній сфері – у вигляді приватних клубів, сімейних кафе, груп за інтересами тощо.

До цього ж слід віднести і прагнення до естетизації, оскільки естетичні засоби і цінності виявляються найбільш доступними, демократичними і привабливими для маси людей, що бажають внести щось нове у зміст свого не надто привабливого приватного життя. Естетизація стає певною формою соціальної приватизації, в якій абсолютизується значення естетичних категорій. Це проявляється не в останню чергу в тому, щоб створити зовнішньо привабливий вигляд – речей, себе (позитивний імідж, що допомагає успішно керувати враженнями). Як наслідок – будь-який результат соціальної діяльності отримує товарний вигляд (речі, успіх, задоволення, гроші, влада тощо), всі вони вимагають гарної упаковки. У відношенні до приватного життя виникає уявлення, що воно існує лише задля його художнього зображення і не є цінністю саме по собі. У цьому також виявляється суперечливість процесів приватизації, коли зовнішня естетизована форма відривається від внутрішнього сенсу моральної цінності.

Висновки. Загалом, аналіз процесу приватизації в сучасному суспільстві доводить нерозривний зв'язок приватної і публічної сфери, те, що приватна сфера розвивається разом із розвитком і змінами сфери публічної. Для відтворення сфери приватного як особливого соціального інституту у суспільстві стало необхідно розробити цілу систему складних механізмів, що призвели до ускладнення самої соціальної структури і появи нового типу культури. У такій культурі приватне життя існує як соціально структурований простір відтворення і розвитку індивідуалізованої особистості. В той же час приватне буття може розглядатися як вільне і самодостатнє лише за умови його включеності у систему суспільних відносин, які й уможливлюють його як таке. В результаті взаємодії цих протилежних тенденцій, які, однак, взаємодоповнюють одна одну, приватне життя стає предметом культивування інтимних, дуже особистісних властивостей і якостей, що приховуються від інших. І все ж, такі форми приватного життя, що охоплюють різноманітні сфери сучасного суспільства, стають основним джерелом розвитку сучасної культури. Саме тому на сфери приватного покладається значне навантаження, яке раніше виконувала публічна

сфера. Виконувати цю функцію для сфери, яка завжди була „закуліссям", місцем, де можна було стати самим собою, скинувши усі маски, стає надзвичайно складно, що не в останню чергу позначається і на всіх нас.

Література: 1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с. 2. Арендт Х. Становище людини. – Львів: Літопис, 1999. – 256 с. 3. Сеннет Р. Падение публичного человека. - М.: Логос, 2002. – 424 с.

УДК: 316.7

Малес Л.

Доцент, к.соціол.н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІД КУЛЬТУРНОЇ ЗААНГАЖОВАНОСТІ ДО РЕФЛЕКСІЇ КУЛЬТУРНОГО В СОЦІОЛОГІЧНОМУ АНАЛІЗІ

У соціологічній теорії соціокультурний аналіз започатковується через включення культурного виміру до загальних пояснювальних схем причинно-наслідкового чи класифікаційного типів. Так пріоритет культурного виміру присутній у класичних теоріях (Г. Зіммель, М. Вебер, Ф. Тьоніс): у дослідженні переходу від традиційного до модерного суспільства, ґенези, цінностей, оцінки, стилів життя. Уявлення про культуру в системі дає розуміння культури в рамках структурно-функціоналістського підходу. Сформована класичною і модерною традицією ідея поєднання особистісного, культурного та соціального вимірів у системі суспільства виявилася надзвичайно звабливою з огляду своєї простоти і цілісності, проте складна у спробах реалізації

Ключові слова: *Соціологічна теорія, соціокультурний аналіз, культура*

In sociological theory the sociocultural analysis can be traced as the cultural dimension in the general explanatory causal or classification schemes. There is priority of the cultural dimension: a study of transition from traditional society to modernity, origin, property, assessments, life styles - in the classical theories (G. Simmel, M. Weber, F. Tennis). The structural functionalism understands the culture as subsystem in system. The idea of a combination of personal, cultural and social dimensions in the society formated by classical and modern tradition - is extremely attractive because of its simplicity and integrity, but it is difficult to implement.

Key words: *Sociological theory, sociocultural analysis, culture*

Сформована класичною і модерною традицією ідея поєднання особистісного, культурного та соціального вимірів у системі суспільства виявилася надзвичайно звабливою з огляду своєї простоти і цілісності, проте складна у спробах реалізації як соціологічна теорія чи дослідницька практика.

Тим часом спроба визначення і вивчення культури така ж актуальна і давня для соціології, як і її дисциплінарно заманіфестований феноменальний об'єкт – «суспільство», або ж, уточнимо, предметний інтерес соціології до такого феномену, як «соціальність». На наш погляд є цілком логічним поставити обидва цих наукових феномени у контекст крупномасштабної «історичної декомпозиції» європейських суспільств за розгортання різноманітних процесів модернізації.

Які ж ідеї, концепти, методологічні схеми були вироблені в різних соціологічних традиціях, що можуть сприяти розвитку соціокультурного аналізу в сучасній вітчизняній, європейській соціологічній теорії? Саме під цим кутом зору можна здійснити ретроспективний аналіз соціокультурної традиції в соціологічній теорії. Тож ***метою*** даної

розвідки стане спроба окреслити традицію соціокультурного аналізу суспільства у гуманітаристиці.

Історико-теоретичний аналіз соціологічної традиції у її підході до культури вже має свою бібліографію. Такий огляд соціології здійснює Дж.Александер [1]. Основним мірилом визначення культуральності тієї чи іншої соціологічної концепції чи течії для нього стає визнання ступені автономії культурної сфери та вдалість ув'язування її при цьому у загальну схему аналізу суспільства. Майже той же відтинок розвитку ідеї культури у соціологічному аналізі – класичний період XIX та XX століть – охоплює О.Погорілий [9], більше зосереджуючись на тематичному спектрі досліджень, взаємовпливах національних соціологій із центрацією на німецькій традиції. Проте, дана ретроспекція здійснена не так задля констатації та характеристики уваги до культури як чинника соціальних процесів чи соціології культури як галузевої дисципліни в соціологічній теорії, а більше зосереджена на соціокультурному, як особливому погляді на об'єкт соціології, його аналізі.

В класичній соціології проблематика культури почала з'являтися як чинник у дослідженні тих чи інших суспільних явищ та загальносоціологічних побудов, найвідомішим прикладом чого стала праця М.Вебера, де емпіричними методами показаний взаємозв'язок між конфесійною належністю та економічною поведінкою. Та акцент на конкретних соціологічних дослідженнях, в тому числі культурних явищ, особливо характеризувало американську соціологічну традицію. В.Томас, Ф.Знанецький, Р.Редфільд досліджували зміни в структурі та змісті особистісних диспозицій в умовах нового культурного середовища, а П.Сорокін, В.Огборн, Р.Макайвер вивчали динаміку масштабних соціокультурних процесів. Висловлені ними та проведені дослідження сформували численні концепти, важливі для розуміння культури: соціальні установки, цінності, типи культурних систем, культурне відставання, види аномії тощо.

Національні традиції соціологічного теоретизування мали свої особливості, що позначалося також і на характері рефлексії культури. Європейські традиції соціології, особливо коли справа заходила про культуру, виходили з різних дисциплінарних обширів: філософії, антропології, історії, лінгвістики. Так, у німецькій, як одній з найрозвинутіших на той час традицій, як зазначає О.Погорілий, соціологія культури формується під впливом соціально-філософських ідей марксизму, філософії життя та неокантіанства [9, 10]. Тож зміст робіт патріархів німецької соціології Ф.Тьоніса та Г.Зіммеля як культурологічний, так і соціологічний, де основна увага приділяється аналітичному розмежуванню ціннісно наповнених або "культурних" форм взаємодії та форм, позбавлених такої наповненості, самодостатніх, абстрактних. У зіммелівському трактуванні це проявляє себе як розузгодженість між логікою функціонування інститутів («об'єктивна культура») та потребами особистісної самореалізації ("суб'єктивна культура").

Після М.Вебера заангажованість культурою конституюється в самостійний дослідницький напрям, для якого характерні головним чином феноменологічні методи аналізу окремих історичних форм і типів культури, відмінностей між культурою і цивілізацією, а також підвищений інтерес до проблеми "кризи сучасної цивілізації". Це особливо

стосується робіт А.Вебера і М.Шелера, в яких вперше вводиться у вжиток термін соціологія культури.

Культурна автономія тут заступається важливішими соціальними інструментами, у даному випадку - це визначення норми, нормальності та патології, через які й відбувається її аналіз.

Неомарксистське переосмислення ролі культури, з одного боку, вивищили її за самоцінністю із підлеглого статусу надбудови, але, з іншого боку, - культурна активність була витлумачена в термінах боротьби за владу, встановлення та підтримка панування одного класу над іншими. Головним діячем - недарма названого у цій традиції актором, адже він лиш грає роль, написану і режисовану кимось іншим - стає інтелігенція.

У працях К.Мангайма термін соціологія культури вживається як близький до терміну соціологія знання. Особливості менталітету різних верств і зміни в механізмах виробництва та споживання культурних благ в індустріальному суспільстві, вважав теоретик, дозволяють використати інтелігенції своє експертне знання на догоду тим, кому наразі вона служить. Натомість покладав надії на перетворенні його на «соціально значуще» у реалізації «збільшення органічних функцій у житті» інтелектуалів, наближенні до інтересів рядових людей [7, 48].

Лише відповідність проголошуваної ідеології своїй позиції гарантує органічних інтелектуалів, натомість, ідеологічне панування інтелектуалів над масами теоретик марксизму А.Грамші розцінює як «культурну гегемонію». Саме останнє дає підставу до оціночного аналізу культури і всього суспільства. Водночас, трохи пізніше ці засновки дають підґрунтя до виведення самої культури як «ідеології інтелектуалів» (З.Бауман). Адже, продовжуючи термінологією П.Бурдьє, життєві ресурси поля «обмеженого виробництва» (фундаментальна наука, концептуальне мистецтво, «мистецтво для мистецтва», арт-хауз тощо) мізерні і тому використовуються не в останню чергу задля конвертації набутого у цьому полі символічного капіталу в інші, вироблювані в полі масового виробництва.

Таким чином, через пошук соціального субстрату, являють свою соціологічну вдачу ці теоретизування культури. Зовсім інакше, у функції, а не в носії, вбачає її структурний функціоналізм. Відомо, що Т.Парсонсом культура розглядається як субсистема системи суспільства поряд з соціальною та особистісною його підсистемами. Проте із цього найзагальнішого розуміння відбувається виокремлення зон уваги структурного-функціоналізму, сама культура тут розуміється як система цінностей, норм і символів, які визначають дії індивідів. Відповідно Т.Парсонс наділяє культуру трьома основними функціями: трансляції досвіду задля неперервності суспільної традиції, функцією навчання та функцією об'єднання членів спільноти.

Важливо зазначити, що мовиться не про автономію культури як особливої царини, терену, що зрештою, починає потрактовуватися як особлива галузь – і автономія перетворюється в гетто. Мовиться про вирізнення культури – в її нормативному впливові, соціалізаційному наслідку через сліди її специфічного чину.

Разом з тим, в структурному-функціоналізмі культурна система, разом з системами соціальною і особистісною, є одним із взаємопов'язаних вимірів соціальної дії. Через акцент на інституціоналізацію та доцільні функції культура стає частиною

соціальних систем, чим втрачає свою початково проголошену відносну автономію. Ця системно-функціоналістська теорія культури отримала емпіричну інтерпретацію в роботах Е.Шилза, Р.Бейла, а також в роботах послідовників Парсонса С.Айзенштадта, Н.Смелзера та Р.Белли.

Саме на проблемному полі соціології культури з 70-х років розгорнулися гострі методологічні дискусії між прибічниками функціоналізму і його опонентами. Одна з основних тем дискусії - проблема "культури модерну". Теорії модерна і модерної культури отримали розробку в працях Р.Мюнха, Н.Лумана та Ю.Габермаса, критичну характеристику яким дає О.Погорілий. «У роботах Н.Лумана йдеться про посилення автономності культурної сфери, розмивання соціального статусу культуротворчих груп, звільнення їх від прямої соціальної залежності […] На противагу Н.Луману його давній опонент Ю.Габермас переконаний, що ключ до розуміння специфіки модерну лежить не в площині взаємодії між системами, а в площині взаємозв'язку між системами і життєвим світом. Науковий погляд ззовні має доповнюватися "поглядом зсередини", що дозволить уникнути небезпечних наслідків "колонізації життєвого світу" [9, 19].

У німецькій соціологічній традиції дослідження культури, окрім більш знаної Франкфуртської школи, потрібно згадати також доробок Лейпцизької школи соціології культури (Г.Фраєр, А.Гелен, Г.Шельські), представники якої в своїх структурно-генетичних побудовах задали антропологічну орієнтацію сучасної соціології, а також ще не досить асоційовані із соціологією культури імена Г.Плеснера та Н.Еліаса. У згадуваному огляді О.Погорілий аналізує також менш знані у нас праці соціологів з Білефельдського університету (В.Ліппа, Ф.Тенбрука, Х.-П.Турна, А.Хаана), котрі на перетині ідей класиків запропонували проект розуміючої соціології культури.

Справді, національні соціології культури суттєво ширші і багатші іменами та роботами за їх міжнародне визнання чи потрактування. Так, в осерді французької соціологічної традиції Ф.Коркюф вибудовує оригінальні ідеї для розуміння культурних процесів, спираючись не лише на славетних Е.Дюркгайма та П.Бурдьє, а й з А.Турена, Ф.Дюбе, К.Гриньона, Ж.-К.Пасрона [6], багатьох інших цікавих авторів з оригінальними ідеями та поглядами для розуміння культурних процесів.

Як бачимо з наведених переліків імен, не менш важливими для соціологічного осягнення культури є антропологічні, семіотичні розвідки, дослідження з царин соціальної історії тощо. Водночас, жодну національну традицію неможливо відділити від синхронних та діахронних взаємовпливів в межах самої дисципліни, де останні інспірують пошуки нового чи перечитання старого теоретичного й емпіричного матеріалу, а перші демонструють застосування зарубіжних концепцій на власному ґрунті, а також спричиняють потужний зворотній вплив, збагачуючи світову соціологічну скарбницю.

Так, апологетика, а згодом критика концепту суспільних систем як в американській, так і європейській теоретичній соціології призвела до уважнішого дослідження самого «життєвого світу», тобто, як зазначають історики соціології, - «повороту до повсякденності». Серед причин останнього також називають усвідомлення обмеженості структурно-функціоналістської теорії, та й взагалі всякої великої теорії, які не можуть стати в нагоді звичайній людині для упорядкування її особистих переживань та здобутого досвіду. Тож в останній чверті минулого

століття на хвилі розвитку феноменологічної традиції та веберівського ренесансу дослідження повсякденності дало новий поштовх розвитку соціологічних досліджень культури.

Не менш цікавими стали методологічні особливості символічного інтеракціоналізму у застосуванні соціокультурного аналізу, що починаються з ідей Г.Зіммеля щодо комунікативної взаємодії. Зокрема культура й комунікація в концепції Ю.Габермаса дає розуміння комунікативної спільноти і дискурсивних практик. Форми і мова саморепрезентації, сцени і лаштунки у сучасному суспільстві розкриває драматургія соціального світу (І.Гофман), нового соціокультурного тлумачення у рамках цього напрямку набуває міжіндивідуальна взаємодія, процес формування ідентичності та виконання ролей - таким чином окреслюється внесок індивідів у формування автономії культурного тексту.

Як ми переконалися на досвіді європейського історико-теоретичного аналізу, простежити шлях від культурної заангажованості до рефлексії культури у національній традиції соціології неможливо без залучення контекстуальних та інтертекстуальних засад: як в межах дисципліни, так і міждисциплінарних, як у межах певної школи, національної традиції, так і взаємовпливи на їх межах. Тож до вітчизняної традиції культурницької рефлексії теж можуть бути включені мистецькі та літературні дискусії щодо проблем культури.

Щоб визначити координати нашого дослідження нині, щоб осягнути його найширше суспільне, культурне підґрунтя, - в цьому полягає одна з передумов/принципів соціокультурного аналізу, який у емпіричній дослідницькій практиці отримав назву щільного читання - важливо прослідкувати вітчизняну традицію і засади культуротворення, рефлексії культури гуманітаріями, їх (засад та традицій) контекст. Адже лише на своїх найближчих, рідних теренах він (контекст) відкривається нам з усією повнотою.

Дискусії про культуру на наших теренах у перших десятиліттях XX століття були тісно пов'язані зі світовими тенденціями та політичними настроями країни. В Україні бурхливо народжується авангард, що постулює необхідність принципово нових підходів до розуміння культури та культуротворчості.

Орієнтація творів мистецтва, виразно просвітницька та пропагандистська, передбачає мінімальний рівень підготовленості аудиторії. Фактично відбувається масовізація культури, що суголосна із загальноєвропейськими процесами, тільки супроводжується іншим ідеологічним фоном.

Різко засуджуються ідеї щойно проминулого модернізму «мистецтва для мистецтва», «визначального значення суб'єктивності творця, його генія» як занепадницькі та елітарні, відірвані від народу. Разом з тим зароджується концепція «виробничого мистецтва», що передує виникненню дизайну [8; 10; 13].

Інтерес до соціології мистецтва у цей час був настільки сильний, що вона навіть претендувала на роль універсальної теорії художньої культури. Ідея Г.Плеханова про матеріалістичне пояснення історії, класовий характер мистецтва та необхідність пошуку його «соціологічного еквіваленту» у суспільному бутті була активно підтримана. У 1925 році була організована соціологічна секція Інституту археології і мистецтвознавства, що входив в Російську асоціацію

науково-дослідних інститутів суспільних наук. Її керівник В.Фріче формулював основне завдання секції як «побудову соціології побуту і мистецтва як дисципліни, що встановлює закономірну залежність і зв'язок між певними формами і типами суспільних організацій і відповідними до них формами і типами матеріальної культури», ця дисципліна, на думку автора, має вийти на такий же рівень точності, що і фізика чи хімія. За авторством В.Фріче у 1926 році виходить у світ праця «Соціологія мистецтва», де досить неоковиро робиться спроба застосувати класовий принцип до аналізу мистецтва різних епох. Тож така соціологія мистецтва нині у мистецтвознавців характеризується як вульгарний соціологізм [12].

Та під кінець другого десятиліття XX століття усі ці дискусії владно припиняються, Класовість у культуротворенні та оцінці культури стає надовго провідною ідеєю теоретиків та критиків. Вводиться у вжиток поняття соціалістичного реалізму як критерію оцінки художньої цінності творів. Соцреалістичний канон міцно завойовує усі сфери культури, піддаючи остракізму будь-яке відхилення від заданих ним вузьких рамок [5], з тим, щоби стати предметом колекціонування і прискіпливого вивчення після розпаду СРСР (Т.Гундорова, Л.Булавка, К.Кларк, П.Вайль, А.Генис).

Теоретичні пошуки другої половини XX ст. різноманітніші. Це і бачення культури як реалізації сутнісних сил людини (Л.Коган), і трактування культури як творчості (Н.Злобін), як технології діяльності (Ю.Жданов), як символічної та семіотичної системи (Ю.Лотман). Проводяться соціологічні дослідження ціннісних аспектів культури (А.Ручка, В.Магун, Н.Костенко). Простежується тяглість цих традицій радянської академічної науки й нині в аналізі української культури. У цей же час на сторінках європейських журналів про культуру та широкого спектру соціальних досліджень розгортаються дискусії навколо постмодернізму, символічних репрезентацій ідентичностей і багатоманіття світу, а також його деконструкції - тем, спектр яких активно ввіллється у вітчизняні дискусії десь за два десятиріччя разом із появою перекладів та тіснішими міжособистісними взаємозв'язками.

Окрім цих, спільних для всієї європейської соціологічної спільноти тем, сучасні теоретичні пошуки в соціології культури часто пов'язані з переосмисленням радянської доби та подальших суспільних трансформацій, де пережитий досвід стає важливим не лише для вітчизняних фахівців як саморефлексія культури, а і для зарубіжних колег у їх спробах осмислити посттоталітарний простір континенту. Дискутується проблема тоталітаризму, націоналізму, гендерної та соціокультурної ідентичності. Новими об'єктами вивчення стають феномени радянської та пострадянської людини у її дезорієнтованості та дезадаптованості в умовах ринку та глобальних процесів. Методологічна монополія структурного функціоналізму в соціологічних дослідженнях та теоретизуванні піддається критиці і розпадається на прихильників різних напрямків. У цій ситуації заявляють про свою актуальність та евристичність постколоніальний, гендерний та деконструктивістський аналіз.

Не менш цікавим видається розуміння культури в рамках структурного підходу, а точніше його структуралістсько-конструктивістської традиції в соціології, яке дозволяє вписати уявлення про культурну систему в складні хитросплетіння трансляції і

продукування соціального досвіду та ресурсів. Проте культурні дослідження «доволі часто розглядають у термінах «боротьби», «спротиву», «протесту» [11, 100] усю культурну проблематику, саме таким чином прагнучи викрити її соціальну, історичну природу. Недарма соціологія одного з найвідоміших структурних конструктивістів П.Бурдьє уміщена під загальною «шапкою» соціології політики, тож мусить слідувати її логіці та настановам, навіть у царині мистецтва або при розгляді стосунків із покоївкою чи вибором дому [5]. У цьому вбачається наскрізна особливість цієї традиції, її вірність засадам неомарксизму. Та й деконструктивістський запал, менше, соціальний конструктивізм, теж занадто прив'язані до своєї ідеї «перегляду» стратегій опису, не згодні відступитись, невільні від неї, і переносять логіку дешифровки політик навіть на ті «культурні території», де, як зауважує Н.Костенко, «діють інші механізми визнання» [11, 100].

У якості узагальнюючого ***висновку*** зазначемо, що соціокультурний аналіз хибно зводити до «розчаклування» світу, викриття міфів, як політичних проектів, змалюванні історії постання роману як боротьби інтересів, хоча саме таким чином і відбувається усвідомлення взаємочинностей соціального та культурного в суспільстві, а предмет розгляду приростає новими сферами життєдіяльності людини.

Література: 1. Александер Дж. Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры / Дж. Александер // Социологическое обозрение. - Том. 6. - №1. - 2007. - С. 17 - 37. 2. Баррі П. Вступ до теорії. Літературознавство та культурологія. Пер з англ. О.Погинайко. / П. Баррі. - К. : Смолоскип, 2008. – 360 с. 3. Булавка Л. Социалистический реализм: превратности метода. Философский дискурс / Л. Булавка. – М. : Культурная революция, 2007. – 272 с. 4. Бурдье П. Социология политики : Пер. с фр. / Сост., общ.ред. и предисл. Н. Шматко / П. Бурдье. – М. : Socio logos, 1993. – 336 с. 5. Гундорова Т. Соцреалізм як масова культура / Т. Гундорова // Сучасність. – 2004. – № 6 червень. – С. 52-66. 6. Коркюф Ф. Новые социологии. Пер. с фр. Е.Вознесенской, М. Федоровой / Ф. Коркюф – СПб. : Алетейя, 2002. – 179 с. 7. Манхейм К. Проблема интеллигенции. Демократизация культуры / К. Манхейм. Ч. 1. – М. : ИНИОН. – 90 с. 8. Между обществом и властью: массовые жанры од 20-х к 80-м годам XX века / Ред. сост. Е. Дуков. – М.: Индрик, 2002. -328 с. 9. Погорелый А. Проблемы культуры в современной немецкой социологии (историко-методологический анализ) : автореферат дис. ... доктора социологических наук : 22.00.01 / Погорелый Александр . – К. : 1992. – 39 с. 10. Романенко Г., Шейко В. Еволюція художніх і летературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір: Монографія / Г. Романенко, Шейко В. – К.: Інститут культутрології Акад.Мистецтв України, 2008. – 208 с. 11. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с. 12. Фриче В. Социология искусства. Издание третье / В. Фриче. – М.-Л. : Государственное издательство, 1930. – 205 с. 13 Шкандрій М. Модерністи, марксисти і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Пер. з анг. М. Климчука / М. Шкардій. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 384 с.

УДК 316.74:001

Червінська Т.

Доцент, к.соціол.н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФЕНОМЕН ТІЛЕСНОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТА СЕМАНТИЧНОМУ ВИМІРІ

У статті розглядаються тілесні форми семантизації соціального. Доведено, що первинний досвід фізичного і соціального світів винятково тілесний. Будь-який тілесний досвід упорядковується відносно тілесної схеми, яка задається культурою й інтеріоризується агентом. Тілесна схема розглядається як знання, які дають змогу, відповідно до конкретної культурної традиції, інтерпретувати власне тіло й тіла інших,

визначають прийоми володіння тілом як знання, яке експлікує традиційні тілесні канони володіння і сприйняття тіла.

Ключові слова: *феномен тілесності, тіло, соціокультурний вимір, семантичний вимір*

The article deals with bodily forms of semantization of the social. The author argues that the primary experience of physical and social worlds is exclusively corporeal. Any bodily experience is ordered according to a bodily framework, which is predetermined by culture and internalized by the agent. The bodily framework is regarded as the knowledge, which in accordance with a particular cultural tradition, enables interpretation of one's own body and of bodies of others and determines the techniques of possessing a body, as the knowledge, which explicates traditional bodily canons of possession and perception of body.

Key words: *phenoma of the body, body, socio-cultural dimention, semantical dimention*

Серед різних речей, які населяють простір і задають власною значимістю його структуру, є унікальні об'єкти – людські тіла. Унікальність тіла полягає не лише в тому, що всі тілесні прояви, починаючи від його (тіла) формальних характеристик (форми, величини) і елементарної рухової активності навантажені соціальними значеннями. За Мерло-Понті, усі символи зобов'язані своєю появою тілесним і міжтілесним відносинам. «Тіло є проекцією на зовнішній світ, як той, у свою чергу, проектує через нього свої органи і гармонії» [5, 11]. По суті, будь-які тілесні прояви і їх символіка соціально обумовлені: соціально визначені, а найбільш значимі стандартизовані у вигляді санкціонованих зразків відношення, оцінки і володінням тілом, тобто соціально підтримуються.

Тілесністю визначається можливість самої присутності у світі й ефективність самореалізації. Первинний досвід фізичного і соціального світу винятково тілесний. Саме тілесний досвід, до якого залучені агенти як живі і відчуваючі істоти, задає розуміння і дію у світі, виступає основою інших, більш складних, форм досвіду. Це означає, що будь-який досвід вторинний по відношенню до «відчуття» тіла, яке «вже є» до будь-якого досвіду і яке «збирає навколо себе усю світову предметність» [5, 11].

Для кожного агента інтуїтивно ясно: існують тіла (поза і крім нього) – тваринні, людські, матеріальні і т.д. – й існує тіло – його власне тіло, яке завжди виявляється в центрі світової предметності. Ми завжди – поза іншими тілами й усередині власного. Однак навіть моє тіло не зовсім належить мені. «Моє власне тіло, – відзначає В.Подорога, – у глибинному витоку існування належить не мені, а скоріше зовнішньому світу. Дійсно, хіба на це не вказують обмеження, які задають скінченність нашим рухам, позам, жестам, сприйняттям; хіба ми не натикаємося на дивну інертність нашого тіла, його тотальну залежність від світу, нарешті на нездатність його до швидкої адаптації, відсталість його анатомічної конструкції і т.п.?» [5,24]. Втім, не зважаючи на це, кожної миті ми відчуваємо нашу невіддільність від самих себе.

Звідси випливає важливе розрізнення. З одного боку, власне тіло постає, як один з об'єктів зовнішньої предметності, як тіло-річ, з іншого, – воно дається як тіло-образ, яке від нас невіддільне, оскільки його неможливо перевести в щось, що нам протистоїть. Важливо відзначити, що первинний досвід не розрізняє тіло і світ, внутрішнє тілесне почуття є дообразним. Звідси дивовижність нашої «присутності у світі», на яку звернули увагу феноменологи. З одного боку, ми не в змозі опанувати власним тілом, «оскільки воно вислизає в товщі своїх зв'язків зі світовим

континуумом, і тому тіло не має для себе єдиного образу, відмінного від образу світу» [4, 100]; а з іншого боку, саме тому, що ми знаходимося усередині власного тіла, ми володіємо «я-почуттям», переживанням психосоматичної єдності, яке дозволяє нам породжувати цілком визначені образи власного тіла і тим самим звертатися до власного Я і стверджувати його центральне положення у світі. Ціле нашого власного тіла не дане, тому що його образи змінюються у своїх конкретних проявах зі швидкістю потоку переживань. Образ нашого тіла не має нічого спільного з представленням нашого тіла в об'єктивному просторі-часі.

Іншими словами, у кожен окремий момент життя ми є змішаними тілами: до нас відноситься тіло як об'єкт і не можна сказати, що ми ним володіємо, скоріше воно – нами, тіло як об'єкт серед інших об'єктів (стать, анатомія, фізико-біологічні структури, ієрархія органів і частин тіла). Однак ми також володіємо і власним тілом, яке нікому більше не належить. Це концепт або схема, яку В.Подорога визначає терміном «моє тіло». Його ще можна визначити як феноменологічне тіло, від якого невіддільні такі модальності як «присутність у світі», «внутрішнє тілесне», «схема тіла». Це тіло вписане у світ, як і світ з усіма його значеннями вписаний у нього (М.Мерло-Понті); воно адаптивне і дозволяє нам робити переходи від безпосереднього фізіологічного досвіду до уявлюваних, символічних образів тілесності і тим самим долати прірву між нашим внутрішнім образом тіла і реальністю об'єктів світу. Без цього образу тіла або тілесної схеми неможливо зрозуміти генезу символічного тіла, яка стає в ту чи іншу історичну епоху нормою, що регулює наше виховання, сексуальність, звички, соціальну поведінку й обсяг культурної пам'яті. «Тіло є лише внутрішній образ і ні що інше», - говорить Бергсон [1, 100].

Цей образ, а точніше багатообразність, у якій ми виявляємо власну тілесність, можна розглядати як знання. Знання традиційних значень тілесних проявів, стандартів «нормальних» реакцій, поведінки, – усієї різноманітності тілесних практик. А точніше, як деяку дорефлексивную схему роботи тіла, – прийоми володіння тілом і його оцінки в різних прагматичних ситуаціях, що вимагають від тіла найрізноманітніших властивостей: навичок, формальних характеристик тощо. Цю тілесну схему або тіло-знань, варто відрізняти від первинного тілесного досвіду «я-відчуваю» (те, що Мерло-Понті і Дюфрен визначають через категорію «тілесне Его» чи «тілесне афективне апріорі»). Тіло-знання являє собою набір когітальних схем інтерпретації різноманітних тілесних проявів і вибору адекватної системи дій, які лежать вже поза первісним тілесним досвідом. Мова йде про інший порядок тілесності, який виходить за межі «я відчуваю» і скоріше співвідноситься з «я володію» власним тілом.

Таким чином, тіло є образ тіла, тіла в деякій первинній даності не існує. Моїм тілом є не «це» чи «те» тіло, а образ тіла. Причому «я відчуваю» тіло є його первісним психічним шаром [20, 148], над яким надбудовуються семіотично навантажені тілесні схеми, які впливають на роботу когнітивного апарату. Тілесна схема є соціальним продуктом. Власне в цьому індивідуальному тілі-знанні містяться соціально санкціоновані схематизми володіння тілом, підтримувані зразки різноманітних тілесних практик (моторика, використання тіла в різних

ситуаціях і в професійній діяльності, спорті, переваги в їжі, одязі й ін. «декоративних» формах). Причому тілесні схеми не однакові в усіх, вони відрізняються в залежності від позиції, яку займає агент у соціальному просторі.

Отже, будь-який тілесний досвід упорядковується відповідно до тілесної схеми, яка задається культурою й інтеріоризується агентом. Тілесна схема розглядається нами як знання, що дозволяють у відповідності з конкретною культурною традицією інтерпретувати власне тіло й тіла інших, визначає прийоми володіння тілом і визначається традиційними тілесними канонами володіння і сприйняття тіла.

Тілесна схема знаходиться в об'єктивному просторі і часі і є зовнішньою єдністю тіла як фізичного, біохімічного, анатомічного субстрату, єдністю, яка залишається незмінною. Вона являє собою досить жорстку анатомічну карту, на яку проектуються окремі образи тіла, що можуть існувати без предикату «моє».

Тілесна схема як набір патернів семантизації соціально обумовлена й може істотно відрізнятися в агентів, які належать до різних культурно-соціальних контекстів. Але якщо спробувати охарактеризувати її з формального боку, то можна виділити ряд наступних особливостей:

1) тілесна схема єдина для всіх людських істот і співвідносить наше тіло (що екзистенціально переживається) з реальним, об'єктивним положенням тіла в просторі фізичного світу і його часі;

2) в силу цього тілесна схема може визначати різні співвідношення «я-почуття» з найближчим природним оточенням і бути регулятивною схемою для об'єктивних мір близькості і далини, верху і низу, цілого і частини, фігури й тла, руху і спокою;

3) тілесна схема являє собою форму або гештальт – певну єдність цілого, що передує власним частинам і визначає їх, і сама ця форма має чіткі просторові характеристики, незмінні й повторювані, вона трьохвимірна, має внутрішнє і зовнішнє, набір кінцевих рухів, гнучкості, щільності, вона ієрархізована за різними анатомічними й фізіологічними функціями;

4) вона залишається тілесною схемою, саме схемою, яку й слід розуміти у вигляді певної конструкції; на цій схемі ми перевіряємо можливість нашої фізичної орієнтації в просторі і часі реального світу.

Однак, тілесна схема не є деяким вродженим почуттям цілісності власного тіла, скоріше це слід у нашому психічному досвіді тіла Іншого. «Я можу мати своє тіло, - відзначає В.Подорога, – лише за умови, що воно буде співвіднесене в образах внутрішнього переживання з ідеальним тілом іншого, тілом-каноном» [5, 38]. І це співвіднесення себе з зовнішнім собі тілом й ідентифікація з ним у переважній більшості випадків залишається неусвідомленим, абсолютно автоматичним. Відношення до себе як до тіла з'являється з відношення запозичення тіла Іншого. Тіло-канон об’єктне, воно – ідеальна норма, тобто являє собою сукупність норм поведінки, слідуючи яким ми розрізняємо правильні і неправильні використання людського тіла. Саме тілесний канон вказує, що можна, а що не можна, що є нездоровим проявом, а що пристойним і бажаним. «Архетипіка таких канонів, їхня психічна стійкість і відтворюваність доводять, що ми, знаходячи відчуття власного тіла, зовсім не позбавляємося від негласного і, можливо,

забутого договору з Іншим: тіло дається нам в горизонті історичного вибору, вже здійсненого за нас Іншим» [5, 39].

Інший – це спосіб нашої присутності у світі, він створює горизонти речей, бажань, тіл – наших й Іншого. Інший, за виразом Дельоза, «уможливлює» нашу здатність сприймати і бути сприйнятими. «Втілена для мене ціннісно-естетично лише інша людина. У цьому відношенні тіло не є щось самодостатнє, воно потребує іншого, його визнання і формуючої діяльності» [4, 59].

Отже, принципи сприйняття і використання тіла, які складають тілесну схему, утворюють, поряд з просторовими інтуїціями, корпус базових схематизмів соціального знання. Вище ми розглянули формальні, так би мовити «об'єктивні» характеристики тілесної схеми, а зараз спробуємо з'ясувати, які ж аспекти тілесних проявів типізуються перш за все.

Тіло – соціальний продукт, що зазвичай сприймається як найбільш природний виразник внутрішньої природи. Властивості тіла сприймаються через соціальні системи класифікацій, які залежать також від характеру розподілу цих характеристик між різними соціальними категоріями. Конструкти соціального знання безпомилково розподіляють агентів у соціальному просторі в залежності від їх тілесних характеристик. Мова йде не лише про фізичні зовнішні знаки: «колір і товщина губної помади також як і форма обличчя чи рота моментально зчитуються як індикатор «моральних» характеристик, у категоріях вульгарності й відмітності, природності і цивілізованості» [8, 190]. Так, прийняте (санкціоноване в певній спільності), використання тіла спонтанно сприймається як індикатор моральної охайності, в той час як «природне» тіло як можливість неохайності його господаря.

Якщо спробувати виділити деякі характеристики тіла, його «оформлення» або володіння ним в якості основи таких розрізнень, укорінених в схематизмах повсякденного знання, то можна виділити наступні:

1. в першу чергу, це найбільш очевидні і природні характеристики тіла – розмір (величина, вага, зріст) і форми;
2. це також те, що не можна виразити в обчислюваній формі – відношення до тіла в цілому, догляд за ним (косметика, одяг), робота з ним, його вдосконалення, культивування (спорт) тощо;
3. переваги в сфері харчування – вибір їжі, а також культура і ритуали її споживання;
4. використання тіла в професійній діяльності, його робота взагалі: міміка, моторика.

П.Бурдьє підкреслює, що тілесна схема або капітал принципів класифікації, які агенти залучають для інтерпретації тілесних проявів і вибору «тілесних стратегій», не незалежні від міри розподілу тілесних характеристик між соціальними групами. Іншими словами, система диспозицій задає у якості прийнятних і культивованих такі тілесні особливості і практики, які переважають у членів цієї категорії.

Можна спробувати вибудувати таксономію тілесних характеристик, які найчастіше зустрічаються у різних соціальних класів. Що, власне, і робить П.Бурдьє у своїх “Розрізненнях”, співвідносячи простір тілесних практик із соціальним простором.

В якості ілюстрації можна взяти спортивні практики: одержати на основі ряду індикаторів розподіл тих, хто займається певним видом спорту, за їх соціальною позицією. Будь-яка практика реалізує, у першу чергу, різні тілесні схильності. А відношення до тіла залежить від всього відношення до світу. Отже, в групах, які займають більш високу позицію, перевага надається естетизованим практикам, де насильство більш короткочасне, а форма і форми беруть гору над силою і функцією. Бурдьє визначає цей критерій як тип відношення до тіла, точніше міра його залученості: скажімо, безпосередній контакт «у захопленні» або його виключення і допущення лише за допомогою м'яча, інструмента.

Переваги в їжі (споживаній їжі) також залежать від класових уявлень про тіло, про ефект, який справляє на тіло той чи інший продукт, а саме на його здоров'я, силу та красу; і залежить також від категорій, за допомогою яких оцінюється цей вплив. Деякі з них будуть важливі для одного класу й відкидатимуться іншим. «У той час як робітничий клас більше уваги приділяє силі (чоловічого) тіла, ніж формі, і надає перевагу продуктам дешевим і поживним, професіонали віддають перевагу смачним, корисним, легким і нежирним продуктам. …З цього випливає, що тіло найбільш очевидна матеріалізація класових переваг смаку, які він маніфестує різними шляхами» [8, 192].

Дійсно, тіло є єдиним видимим аспектом, за посередництва якого агенти маніфестують свою ідентичність. Воно служить єдиним постійним фактором «серед мінливих ідентичностей: матеріалом, реально відчутним підґрунтям, умістилищем, носієм і виконавцем духівниці всіх минулих і теперішніх ідентичностей» [7, 87]. Зусилля агентів з само-конституювання спрямовані на те, щоб підтримати здатність тіла продукувати запас публічно відкритих самовизначень. Звідси, відзначає З.Бауман, зосередженість на культивуванні тіла і пильна увага до того, що приймається «всередину» (їжі, повітря, наркотиків); «а також до того, що входить у контакт зі шкірою – тієї поверхні зіткнення агента з середовищем проживання і палко відстоюваної межі автономно керованої ідентичності» [7, 87].

Навряд чи можна погодиться з П Козловським, що зараз відбувається втрата тілесного як сфери людського самовираження, що дійсність позбавляється свого тілесного вираження. «Ні індивідуальне, ні соціальне «тіла» не здатні втілювати більш чуттєві й тілесні значення та їхні смисли. …Тіло втрачає свою здатність до вираження, просторовість і сценічну силу інсценізації і гри, воно втрачає те, що відрізняє його від інших тіл, як щось зайве, що стоїть на шляху передачі інформації» [3, 258] Скоріше ми спостерігаємо іншу тенденцію – саме тіло, і всі можливі його прояви фокусують на собі, притягують і виражають соціальні смисли. Відбувається, за виразом Бурдьє, «соматизація соціального».

Як вже зазначалося, живе тіло об'єктивується в тілесній схемі, конструкті соціального знання, що дозволяє агенту виробляти необхідні розрізнення, адекватно інтерпретувати контекст взаємодії. Отже, те, що агент розуміє під тілом (на відміну від первинного тілесного досвіду, «живого тіла»), не може бути об'єктивоване і знайдене поза певним горизонтом знання. В першу чергу це стосується нерефлексованих схематизмів соціального знання. Але не можна не враховувати і дискурсивні системи знання, які співвідносяться з суб’єктно-об’єктною

пізнавальною формулою. Об'єктивуючий дискурс, тобто набір необхідних висловлювань, які встановлюють правила обмеженого існування тіла, з одного боку, експлікує прагматичні тілесні схеми, а з іншого – істотно впливає на формування «соціальних уявлень», що відносяться до різноманітних тілесних практик. Це може бути біологічний, фізіологічний, лінгвістичний, політичний, анатомічний дискурс: і кожному з них «потрібен певний ідеальний стан тіла, який не має нічого спільного з цілісним, суб'єктивним переживанням тілесного досвіду» [5, 39]. Народження і закріплення тіла-канону в якості всезагальної історичної норми (етичної, сексуальної, анатомічної, соціальної або політичної) знаходиться в залежності від тіла, яке пізнане, тіла-знання.

Однак зразки оцінювання і володіння тілом, які осіли в тілесній схемі, не завжди тематизуються в дискурсі знання. Соціальні науки прагнуть створити теорію поведінкових актів, які продукуються в більшості випадків незалежно від свідомості і яким навчаються через довербальну, практичну комунікацію «від тіла до тіла». Існують зовсім особливі способи розуміння, які часто забуваються теоріями раціональної діяльності, наприклад, розуміння за допомогою тіла. «Є маса речей, які розуміються нами лише за допомогою нашого тіла, незалежно від свідомості, без єдиного звернення до неї слова» [2, 234]. Така «тілесність» розуміння ставить ще одне питання: чи потрібні взагалі слова для того, щоб зробити зрозумілими тілу певні речі, чи сприяють слова, якими говорять з тілом, кращому розумінню тілом, чи вони не мають часом нічого спільного з адекватним описом того, що хочуть передати, і не є для тіла більш зрозумілими.

Найбільш проблематичні і потребуючі легітимації зразки тілесних практик з необхідністю кодифікуються в дискурсах різних типів. «Адже тіло пізнають заради певних цілей, цілей влади і панування, тому що знають не для того, щоб знати, а для того, щоб використовувати знання, щоб це знання вбудовувалося в історично-культурний досвід тіла в якості ідеальної і необхідної тілесної норми» [5, 54].

Археологічний пошук Фуко відкриває нам різні історії таких пізнаних тіл – тіл психіатризованих, тіл любові, аскетичних, підданих покаранню і ув'язненню, бунтівників – точніше, не стільки самих тіл, скільки історії певного виду тілесних практик.

Утвердження тіла в якості об'єкта знання і дискурсу (медичного, юридичного, естетичного і т.д.) визначається потребою конституювання тіла як елемента у відносинах влади. «Інтенсифікація тіла, проблематизація здоров'я й умов його функціонування, наділення його цінністю» [6, 210] у Новий час пов'язані з трансформацією механізмів влади. Для того, щоб зробити тіло об'єктом маніпуляції, влада потребувала його об'єктивації у різних (в залежності від типу «тіла-об'єкта») системах дискурсів. А це, у свою чергу, дозволило урізноманітнити репертуар технік підпорядкування тіл.

Починаючи з класичної епохи контроль влади над тілесністю був центрований навколо тіла, яке розумілося як машина: «його дресура, збільшення його здібностей, викачування його сил, паралельне зростання його корисності та його покірливості, його включення в економічні й ефективні системи контролю – усе це забезпечувалося процедурами влади, які складали характерну особливість дисциплін

тіла. Інвестування в живе тіло, визнання його високої цінності і розподілене управління його силами були в той момент необхідними» [6, 246].

Таким чином, народження тіла, як об'єкта цілеспрямованого і систематичного впливу з боку інститутів влади, пов'язане з процедурами його інтенсифікації і формалізації тілесних проявів. Такі організації й інститути як церква, армія, партії, індустріальні підприємства приділяють багато уваги дисципліні тіла, культивуючи різноманітні регламентовані типи маніпуляції тілом (системи армійського тренінгу, наприклад, або релігійна аскеза). Дисципліна – в усіх тотальних і тоталітарних установах: монастирях, в'язницях, психіатричних лікарнях, партіях і т.д. – «це спосіб одержати від тіла те, що розум може відкидати» [2, 216]. Підтвердженням цьому служить той факт, що більшість тоталітарних режимів розвивають спорт. «Тілесна дисципліна є інструментом par excellence для всякого “приручення” [2, 218]. Колективні тілесні практики, символізуючи соціальне, вносять свій внесок у його соматизацію, вони мають на меті посилення цієї організації через тілесний і колективний мімезис соціальної організації.

Різні системи знань організуються «владою в точках захоплення нею тіл», їх матеріальності, їх сил, їх енергій, їх відчуттів, і їх задоволень. Останнім, а саме диспозитиву сексуальності Фуко присвячує спеціальне дослідження – тритомну «Історію сексуальності». Влада не виключає сексуальність, але включає її в тіло як спосіб специфікації індивідів. «Конституйоване в системі знання багатоманіття сексуальностей (дитяча, збочена, така, що вкладається в різні відносини і живе у різних просторах) – є корелятами цілком визначених процедур влади. Ці багатоманітні поведінки насправді були видобуті з людських тіл і з їхніх задоволень; чи скоріше вони в них затверділи; за допомогою багатоманітних диспозитивів влади вони були прикликані, витягнуті на світло, відособлені, посилені і втілені» [6, 148].

Таким чином, знання-владу можна розглядати як фактор перетворення прийнятого в культурі відношення до тіла: зміна стандартів його моторики, гігієни, харчування, косметики, здоров'я, сексу і т.п. Відкриті й обговорені в різних дискурсах аспекти тілесних регламентацій осідають у схемах загального знання, задаючи канони роботи тіла та її інтерпретації. Варто враховувати також і те, що диспозитив влади задає розрізнення класових тіл. Власне, одна з первісних форм класової свідомості – утвердження тіла.

Отже, тіла-об'єкти конституюються різним дискурсами, що роблять видимими, а отже доступними для маніпуляцій з боку соціальної влади, різноманітні тілесні практики. Такі дискурси контролюють найбільш значимі в соціально-комунікативному аспекті тілесні практики, що, інтеріоризуючись, осідають у схемах наявного знання і складають основу тілесної схеми.

Література: 1. 20. Бергсон А. Собрание сочинений в 4-х т. Т.1. – М.: Московский Клуб, 1992. – 336с. 2. Бурдье П. Начала. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с. 3. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрями. – К.: Ваклер, 1996. – С. 213-295. 4. Подорога В. Выражение и смысл. – М.: Ad Marginem, 1995. – 428 с. 5. Подорога В. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. Материалы лекционных курсов 1992-1994 годов. – М.: Ad Marginem, 1995. – 340с. 6. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 448 с. 7. Bauman. Z. Intimations of

Postmodernity. – London and New-York: Routledge, 1992. – 280 p. 8. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. – Cambridge: Harvard University Press, 1984. – 616 p.

УДК 316.37

Савельєв Ю., Салата Т.

Докторант,к.соціол.н.; магістр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ: МІЖОСОБИСТІСНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто систематичне цілеспрямоване дитяче насильство (булінг) як загроза для соціального включення дітей у шкільному середовищі. На основі анонімного анкетного опитування 150 учнів середніх та старших класів визначається міра поширення систематичного цілеспрямованого дитячого насильства та його видів в українській загальноосвітній середній школі.

Ключові слова: *соціальне включення, ексклюзія, насильство, буліне.*

The phenomenon of systematic deliberate children violence (bullying) as jeopardy for social inclusion in the school environment is analyzed in the article. Based on anonymous survey of 150 students of middle and senior classes it is described to which extent systematic deliberate children violence and its types is common in a Ukrainian high school.

Key words: *social inclusion, exclusion, violence, bullying.*

Конструкти «соціальне включення» та «соціальне виключення» (social inclusion/exclusion), які мають своє походження з досліджень бідності (poverty studies) та проблем безробіття, сьогодні широко вживаються у соціальній політиці і використовуються у соціальних дослідженнях [17; 18; 20; 21]. Поняття виключення (ексклюзії) почали використовувати для опису становища осіб, які через фізичні або ментальні обмеження (особи з інтелектуальною недостатністю, з фізичними обмеженнями), а також соціальні перешкоди не можуть брати участь у повноцінному житті [20; 24]. Також існують програми соціального включення представників вказаних груп до життя у громаді, ринку праці тощо, забезпечення доступу до ресурсів та громадських служб [22; 24]. Передусім, склалась концепція інклюзивної освіти для дітей з особливими потребами [19; 23]. Втім, включення також може відбуватись (або не відбуватись, якщо йому перешкоджають різні фактори) на міжособистісному рівні на самих ранніх етапах соціалізації. Показовим випадком є стосунки, які формуються у дитячих колективах, в яких соціальне включення (виключення) чиниться через побудову ієрархій, домінування та різні форми насильства (фізичне, психологічне тощо). Дуже часто, навіть сьогодні, агресивна насильницька поведінка тлумачиться дорослими як частина процесу нормального розвитку дитини, наслідком змагання, дитячої конкуренції та боротьбі за бали в школі [6]. Проте, за цими стосунками, що формуються між дітьми, знаходиться явище систематичного цілеспрямованого насильства, що у західній літературі (а віднедавна, й у російській) визначається терміном булінг.

Англійське слово булінг (bullying, від bully – хуліган, забіяка, кривдник) означає залякування, фізичний чи психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншої людини страх і тим самим підкорити її собі. Булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, яка може бути описана в ситуації, коли учень повторно чи постійно

зазнає негативних дій з боку одної чи більше осіб. Негативні дії мають місце тоді, коли існує дисбаланс у силах між жертвою та агресором [3].

Загалом в англомовних країнах для визначення явища шкільного насильства використовуються такі терміни: тиск, дискримінація, мобінг (переважно групові притиснення дитини), булінг. Останній термін вживається в спеціальній літературі найбільш часто. Булінг є частиною проблеми шкільного насильства, що охоплює більше двох типів насильницької поведінки. Булінг визначається як агресивна поведінка, яка здійснюється повторно протягом часу [13; 16]. Це тривалий процес усвідомленого жорсткого ставлення, фізичного і (чи) психічного, з боку однієї особи чи групи осіб до іншої особи (осіб). Мотивація до булінгу може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідеру, почуття неприязні, бажання самоствердження і т.д. Особливо небезпечною є мотивація, яка пов'язана із задоволенням садистичних потреб у певної категорії акцентованих особистостей [1]. Булінг може здійснюватися однією особою чи групою осіб. Існує нерівність між жертвою та кривдником, який є сильнішим фізично, психологічно чи соціально [6].

Більшість іноземних науковців сходиться на чотирьох основних ознаках булінгу: агресивна та негативна поведінка, здійснюється повторно чи регулярно, між учасниками є дисбаланс влади чи сили, така поведінка є зумисною [3; 4; 5; 7; 10; 15].

Розрізняють прямий та непрямий булінг. До прямого булінгу відносять: удар, штовхання, щипання, плювання, кусання, залякування, обзивання, жорстокі жарти, утискання через соціальний статус, релігію, расу, доторки сексуального характеру [4; 11; 12]. Непрямий булінг проявляється переважно у емоційній та пасивно агресивній поведінці, яка включає ізоляцію, виключення, поділ на категорії нижче і вище, ненависний погляд, непристойні жести, написання графіті, поширення пліток, зловживання стосунками, вимагання грошей чи речей [11; 12]. В США є й інші види шкільної поведінки, які визнані різновидами булінгу: сексуальні домагання, остракізм, що базується на сексуальній орієнтації, випробування для новеньких [8].

Ряд досліджень показав, що жертвою шкільного насильства може бути будь-яка дитина, проте найчастіше обирають того, хто є більш слабким чи відрізняється чимсь від інших. Найчастіше жертвами насильства стають діти з фізичними вадами (ті, що носять окуляри, мають знижений слух, ДЦП), особливостями поведінки (інтравертовані чи імпульсивні та гіперактивні діти), особливості зовнішності (руде волосся, криві ноги, вага тіла), погані соціальні навички, страх перед школою (коли дитина має негативні соціальні очікування щодо навчання), відсутність досвіду життя в колективі (домашні діти), хвороби (заїкання, енурез, порушення мови), низький інтелект та труднощі в навчанні [8; 9]. Також є значний ризик стати жертвою у дітей, які мають мало друзів, є виключеними з групи, мають фізичні обмеження та особливості, етнічні характеристики [14]. Декілька дослідників припускають, що деякі з постійних жертв самі «роздратовують» чи «провокують» своєю поведінкою агресію кривдників. Проте, переважна більшість постійних жертв є надзвичайно пасивними і не можуть захистити себе. І провокуючі, і пасивні жертви мають тенденцію до

тривожності та невпевненості, що може сприйматися оточенням як сигнал того, що вони є легкими мішенями [8].

Австралійські дослідники з'ясували, що від п'яти до десяти відсотків учнів залишаються вдома, щоб уникнути булінгу [8]. Згідно зі статистикою, від 6 до 10% школярів є постійними жертвами, над якими знущаються декілька разів на тиждень. Серед причин чому жертви не звертаються за допомогою до дорослих є такі: страх помсти; відчуття сорому, що не могли заступитися за себе; страх, що їм не повірять; не хочуть завдавати турбот батькам; не мають певності в яких-небудь змінах; вважають, що поради батьків чи вчителів лише погіршать ситуацію; бояться, що вчителі розкажуть кривднику, хто розповів про знущання; бояться, що про них думатимуть як про «стукачів» [12; 14; 15].

Булінг трапляється не лише між жертвою та кривдником, але є також груповим явищем, в якому беруть участь інші діти. Учасниками ситуації булінгу є жертва, кривдник, який є ініціатором, асистенти, які приєдналися до нього, підкріплення (вони складають аудиторію, сміються чи підтримують кривдника), аутсайдери (стоять в стороні) та захисники (втручаються та допомагають жертві). Очевидці можуть сприяти булінгу, намагатися допомогти жертві чи, що відбувається найчастіше, не намагаються зупинити його, чим сприяють продовженню знущань. Згідно з дослідженнями в середніх та старших класах, 88% школярів є свідками булінгу, однак лише близько 10% надають реальну допомогу постраждалим [8]. Згідно з дослідженнями, більшість кривдників знущаються над учнями зі свого класу чи однолітками, близько 30% жертв вказали, що кривдник був старше, і близько 10% - що молодше [8]. Згідно з дослідженнями, норми поведінки, прийняті у класі, пов'язані із залученням до булінгу. В класах, де булінг визнається нормативною формою поведінки, жертви ігноруються та відкидаються рештою однокласників. У класах, де булінгова поведінка є ненормативною, група менш схильна до відторгнення жертв. Ставлення до кривдників також є неоднозначним. З одного боку, агресивні діти відкидаються групою, проте з іншого – діти, які мають підвищену агресивність, мають багато більш слабших та менш агресивних товаришів. Групові норми формуються у взаємовідношенні між індивідуальною поведінкою та соціальним статусом [16].

В Україні відсутні дослідження цього явища, тому ***метою*** нашого дослідження було з'ясувати, чи існує систематичне цілеспрямоване насильство та його види у загальноосвітній середній школі, а також виявити ставлення до нього з боку вчителів, шкільної адміністрації та самих учнів.

Дослідження було проведено протягом березня-квітня 2009 року. Метод формування вибірки – цілеспрямована вибірка. Опитування щодо проблеми шкільного насильства проводилося серед учнів середніх (5-8) та старших (9-11) класів міської загальноосвітньої середньої школи, котрі відвідували заняття. Загалом було опитано 150 учнів, з яких 72 дівчат та 78 хлопців. Опитування проводилося методом роздаткового анонімного анкетування. Анкета містила 13 запитань у трьох блоках. Перший блок соціально-демографічний.

Другий блок мав на меті з'ясувати види та поширення шкільного насильства серед учнів. Він містив запитання, які дають змогу дослідникові визначити:

- чи був респондент свідком або учасником ситуації, коли група школярів цілеспрямовано обирала жертву, над якою знущалися (запитання №4);
- хто найчастіше виступає в ролі кривдника – хлопці чи дівчата, однолітки чи старші учні щодо молодших, однокласники чи учні з інших класів (запитання №5 і №8);
- чи був сам респондент в ролі жертви, над якою знущалися, і як часто це відбувалося (запитання №10);
- який з видів насильства є найбільш поширеним в школі (фізичне, психологічне чи економічне – запитання №7);
- якими є основні причини того, що деяких учнів обирають на роль жертви насильства (запитання №9).

Темою третього блоку є соціально-психологічна допомога при шкільному насильстві. Запитання №11 мало на меті з'ясувати, чи звертаються школярі за допомогою до дорослих – як персоналу школи, так і батьків; запитання №12 мало на меті з'ясувати, чи була ефективною ця допомога. У відповіді на відкрите запитання (№13) школярам пропонувалося висловити свою думку з проводу того, що можна зробити в їхньому класі чи школі для покращення стосунків між учнями.

Аналіз та виклад результатів дослідження. Відповідно до структури опитувальника були отримані такі дані. На запитання «Чи відбуваються у вашому класі бійки між учнями?» більшість респондентів (55,3%) відповіли «так, інколи». При цьому респонденти, які вказали, що бійки відбуваються «часто» (7,3%) або «дуже часто» (5,3%), були переважно чоловічої статі. Серед 48 респондентів (32%), які відповіли, що бійки у їхньому класі ніколи не відбуваються, найменше 10-11-річних, більше 14-16 річних, що може бути пояснене віковими особливостями.

На запитання №4 «Чи були ви коли-небудь учасником або свідком такої ситуації у вашій школі, коли група учнів обирає собі жертву, якій дають прізвиська, дражнять, залякують?» 60 респондентів відповіли ствердно, 17 вказали, що брали участь в знущанні над жертвою, а 6 були в ролі жертви.

46 опитаних (30%) вказали, що вони чули про ситуацію насильства в школі. Зважаючи на відповіді очевидців насильства можна зробити висновок, що кількість як жертв, так і кривдників є дещо більша, ніж було вказано під час опитування. Причинами цього може бути небажання учасників розповідати про ситуацію.

Серед 30 респондентів, які відповіли, що їм невідомо про ситуацію насильства в школі, 15 чоловік обрали хоча б один варіант відповіді на наступне питання «В ситуації, описаній в попередньому запитанні, хто найчастіше виступає в ролі кривдника?». Такий розподіл може свідчити про неправдивість відповідей на попереднє запитання.

Згідно з відповідями більшості респондентів (40,7%), в ролі кривдника найчастіше виступають як хлопці, так і дівчата. 45 опитаних (30%) вважають, що кривдниками частіше є хлопці, а 15 опитаних (10%) – дівчата.

Щодо вікових особливостей кривдника, більшість респондентів вказали, що кривдниками є однокласники (60 опитаних) та однолітки (49 опитаних), проте також значна кількість вказала на учнів з інших класів (48 опитаних) та старших учнів (42 опитаних). На основі цих відповідей можна зробити висновок, що як стать, так і вік кривдника варіюються, і не можна простежити чітку тенденцію в цих даних. Незаперечним також є те, що саме серед однокласників найчастіше обираються учні, які стають жертвами та мішенню для загальних знущань, і така ситуація, зважаючи на відповіді школярів, має місце у кожному класі.

Наступне питання мало на меті з'ясувати наявність ситуацій насильства в класі. Бралися до уваги не конфлікти між рівними чи бійки, як у запитанні №3, але конкретна ситуація, коли група однокласників обирає жертву, над якою цілеспрямовано знущаються. 20 опитаних (13,3%) вказали, що така ситуація буває часто; більшість респондентів (44,7%) відповіли, що таке іноді трапляється; 14,7% відповіли, що така ситуація має місце в інших класах; 27,3 відсотки респондентів заперечили наявність таких ситуацій як у їхньому класі, так і в школі взагалі. Серед тих, хто вказав про наявність ситуації насильства в класі, більшість становили респонденти віком 11-15 років, меншість – 10 і 17 років. Проте більшість респондентів (15 осіб), які заперечили ситуацію насильства в класі і в школі, є також 12-річними. Можна зробити декілька припущень стосовно такої невідповідності. По-перше, вплинути на відповідь могла загальна атмосфера конкретного класу, оскільки було опитано два шостих класи (вік переважної більшості 12 років), що і викликало розбіжність відповідей. По-друге, причиною можуть бути особливості виховання дітей через наслідування поведінки дорослих, що призводить до неправдивих відповідей. Так, деякі педагоги школи вважають за краще описати ситуацію в школі безпроблемною, тому і присутність вчителя під час опитування могла вплинути на відповіді школярів.

Щодо статевого розподілу: хлопці були більш схильні вказати, що ситуація знущання групи над жертвою в класі буває часто або іноді (14 та 29 опитаних відповідно), за словами більшості дівчат таке відбувається інколи (38 опитаних).

Запитання № 7 мало на меті з'ясувати, які види насильства є найбільш поширеними серед учнів. Варіанти відповідей 2 і 5 є індикаторами фізичного насильства; 1, 3 і 4 – психологічного насильства; варіанти 6 і 7 – економічного. Поширеність видів насильства у відсотковому співвідношенні виглядає так: 118 опитаних (78,7%) засвідчили наявність психологічного насильства, 55 (36,7%) – фізичного і 35 (23,3%) – економічного. Серед різновидів психологічного насильства найпоширенішим є надання прізвиськ, про що сказали 99 респондентів. Фізичне насильство, за словами 53 респондентів, проявляється у зумисному штовханні, а 42 учнів вказали також побиття. Економічне насильство проявляється найчастіше у відбиранні речей (33 опитаних).

Для зручності аналізу за віковим розподілом респондентів було поділено на дві вікові групи. До першої ввійшли школярі 10-14 років, що відповідає віку учнів середніх (5-8) класів. До другою групи належать відповідно 15-17 річні респонденти, які навчаються в старших (9-11) класах.

Всі три види насильства – психологічне, фізичне та економічне – є більш поширеними серед школярів середніх класів. Проте найбільше респондентів і першої, і другої вікових груп вказали на наявність психологічного насильства (80 і 38 опитаних відповідно).

Аналіз поширеності видів насильства за статевим розподілом показав практично ідентичні варіанти відповідей. Так, про психологічне насильство вказали 59 хлопців та 59 дівчат; про фізичне – 29 хлопців та 26 дівчат; про економічне – 17 хлопців та 18 дівчат.

Запитання № 9 мало на меті з'ясувати думку школярів щодо причин, за якими деякі учнів стають жертвами знущань з боку інших школярів. 73 респондентів (48,7%) вказали, що причиною агресії з боку інших є зовнішній вигляд людини, 42 (28%) – фізичні обмеження людини, 28 (18,7) – поведінка людини, 22 (14,7%) – належність до певного етносу, національності чи раси, 18 (12%) – людина сама провокує агресію, 15 (10%) – людина не може за себе заступитись, 12 (8%) – матеріальний статус. Решта, 13 респондентів (8,7%), не визначилися з відповіддю.

На запитання «Чи були ви в ролі жертви, коли інші школярі знущалися над вами?» 20 респондентів відповіли «так, інколи», 8 – «так, декілька разів на місяць», 4 – «так, декілька разів та тиждень», 3 – «майже щодня». Аналіз відповідей респондентів за віком (від 10 до 17 років) показав, що жертвою насильства з боку інших принаймні іноді був учень кожної вікової групи.

Учні як середніх, так і старших класів були в ролі жертви принаймні іноді. Частіше (декілька разів на місяць, на тиждень чи щодня) зазнавали знущань з збоку інших школярів переважно учні середніх класів, а саме респонденти віком 12 років (5 осіб) та 14 років (5 осіб). Однак достовірність цих даних можна піддати сумніву, зважаючи на значну кількість респондентів, які засвідчили про наявність психологічного (78,7%) та фізичного (58%) насильства в школі. Причиною невеликої кількості відповідей може бути небажання жертв насильства розповідати про свій досвід. Також ймовірною є ситуація, що не всі учні можуть чітко визначити, які саме дії проти них можна вважати насильством та в яких ситуаціях і обставинах їх можна назвати жертвами. Беручи до уваги уявлення педагогів щодо шкільного насильства така теорія є ймовірною.

Запитання №11 мало на меті з'ясувати, чи зверталися жертви насильства за допомогою і до кого саме. 87 опитаних вказали, що ні до кого не зверталися за допомогою, 33 – до батьків, 29 – до друзів, 20 – до класного керівника чи вчителя, 6 – до психолога. Лише 10 респондентів відповіли, що їх ніколи не ображали та не знущалися. Серед тих, хто був в ролі жертви іноді, 15 респондентів за допомогою не зверталися, 4 зверталися до батьків, 3 – до класного керівника, 2 – до друзів. Серед тих, то був в ролі жертви частіше (декілька разів на місяць, на тиждень чи щодня), за допомогою до класного керівника чи вчителя зверталися 4 особи, до друзів – 6, до батьків – 7, не зверталися за допомогою 6.

Оцінка ефективності допомоги показала певну суперечність у відповідях респондентів. Так, серед тих, хто звертався за допомогою до класного керівника чи вчителя, допомога була визнана ефективною у 10 випадках і неефективною у 5 випадках. Проте ще 5 респондентів, які зверталися за допомогою до вчителя, вказали у даному питанні, що їх ніхто не ображав та не знущався. Допомога, яку надавали друзі, була

оцінена ефективною в 23 випадках та неефективною в 2. І знову троє респондентів, які зверталися за допомогою до друзів, у цьому запитання вказали, що не зазнавали знущань. Допомога батьків була ефективною в 22 випадках та неефективною в 7.

Можливо, така розбіжність відповідей викликана формулюванням запитань, оскільки на запитання «Чи були ви в ролі жертви?» мало учнів відповіли ствердно з різних причин, а на запитання «До кого ви зверталися за допомогою коли вас ображали чи знущалися над вами?» відповіла набагато більша частина респондентів.

Виходячи з відповідей учнів більшість з них (87 осіб) ні до кого не зверталися за допомогою. Ті учні, які були жертвами знущань з боку інших, або не зверталися за допомогою, або зверталися до вчителя, батьків, рідше – до друзів. Проте більшість з них вказали, що допомога була неефективною.

Останнє запитання було відкритим і мало на меті з'ясувати думку школярів щодо змін, які необхідні для покращення стосунків між учнями у класі та школі.

42 опитаних школярів відповіли, що не знають, що можна зробити для покращення стосунків; 31 вказали на взаємне позитивне ставлення один до одного; 25 вважають, що нічого не потрібно змінювати; 16 пропонують влаштувати більше поїздок класом та більше спілкування між собою; 12 – щоб погані учні не заважали вчитися решті; 14 – щоб вчителі ставилися однаково добре до всіх учнів; 5 вважають важливим проведення психологічних уроків; 4 - щоб старші не ображали молодших. З наведених варіантів відповідей можна зробити висновок, що не всі опитані школярі зрозуміли суть запитання. Крім того варто звернути увагу на декілька моментів.

По-перше, спілкування та взаємодія з оточенням є одним з найважливіших навиків, який здобувається в шкільному середовищі. Запит щодо спільного проведення часу, поїздок та екскурсій був також висловлений педагогами, які вказали, що такі заходи значно сприяють налагодженню стосунків між учнями. Однак вчителі зауважили нестачу ресурсів для проведення таких заходів: як часу (мають виділятися позакласні години), так і коштів. В сучасних школах ще переважає орієнтація на навчальний процес, при чому ігноруються інші сфери розвитку особистості школяра.

По-друге, 12 учнів відповіли, що «погані» школярі не повинні заважати навчатися «гарним», причому багато з них вказували виключення «поганих» учнів зі школи як варіант вирішення проблеми. Можна зробити висновок, що діти навчаються такому ставленню до своїх ровесників зі слів педагогів. Однак варто приділити більше уваги обставинам «проблемних» учнів, щоб політика школи не зводилася лише до виключення як єдиного способу вирішення всіх проблем.

Отже, підсумовуючи відповіді школярів середніх та старших класів щодо шкільного насильства, можна зробити такі висновки:

1. 78,7% респондентів вказали на існування психологічного насильства в школі, 36,7 – фізичного та 23,3 – економічного;
2. 11% опитаних зізналися, що брали участь в знущанні над жертвою; 6 респондентів; 4% були в ролі жертви; 40% були свідками ситуації насильства. Зважаючи на відповіді очевидців можна зробити висновок, що дійна кількість як кривдників, так і жертв є значно більшою;

3. 35 учнів вказали, що були в ролі жертви, з них 22 з середніх класів і 13 зі старших. На основі вікового розподілу (від 10 до 17 років) можна зробити висновок, що жертвою насильства з боку інших принаймні іноді був учень кожної вікової групи.
4. 58% опитаних вказали, що в їхньому класі є один учень, який стає мішенню для знущань з боку решти, і це стосується кожного класу;
5. школярі порівняно рідко звертаються за допомогою як до дорослих, так і до ровесників, причинами чого може бути недовіра, сором та інші чинники, на які варто звернути увагу педагогам.

Таким чином, можна зробити ***висновок***, що булінг, тобто систематичне цілеспрямоване насильство між учнями, існує в українській школі. Виявлення міри поширення цього явища потребуватиме подальших досліджень.

Література: 1. Бердышев И.С., Нечаева М.Г. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики. Практическое пособие для врачей и социальных работников. – Санкт-Петербургское государственное учреждение социальной помощи семьям и детям «Региональный центр «Семья», 2005.– Доступний з: <http://www.homekid.ru/bullying/contens.html> 2. Дэвид А. Лэйн Школьная травля (буллинг).– Доступний з: <http://www.myword.ru> 3. Иткис Григорий Маленький – задира, большой – хулиган // Русский экспресс.– 2009.– №361. – Доступний з: <http://www.russianexpress.net/details.asp?article. 4. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа.– 2006. – № 11.– с. 15-18.– Доступний з: <http://www.pseudology.org/Kon/Zametki/. 5. Серова Татьяна Если ваш ребенок стал «козлом отпущения» // Семейная психология.– 2003.– №13.– Доступний з: <http://www.potrebitel.ru/newweb/. 6. Amy G Carney and Kenneth W. Merrell. Bullying at school. Perspectives on Understanding and Preventing an International Problem // School Psychology International – 2001.– №22(3).– pages 364-382. 7. Bullying and symptoms among school-aged children: international comparative cross sectional study in 28 countries / Pernille Due, Bjorn E. Holstein, John Lynch and others. // European Journal of Public Health.– 2005.– vol.15 №2.– pages 128-132. 8. Bullying in Schools / Problem-Oriented Guides for Police. Problem-Specific Guides Series.– №12.– Downloaded from www.cops.usdoj.gov 9. Griffiths L.J., Wolke D., Page A.S., Horwood J.P., the ALSPAC Study Team. Obesity and bullying: different effects for boys and girls.– Downloaded from http:// ads.bmj.com. 10. Gwen M. Glew Bullying, Psychological Adjustment and Academic Performance in Elementary School / Gwen M. Glew, Wayne Katon, Mary A. Kernic // Arch Pediatr Adolecs Med.– 2005.– №159.– pages 1026-1031.– Downloaded from www.archpediatrics.com . 11. Hilda Clarice Quiroz Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Discussion Activities for School Communities / Hilda Clarice Quiroz, June Lane Arnette, Ronald D. Stephens.– National School Safety Center, 2006. 12. Hilda Clarice Quiroz Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Bullying Fact Sheet Series / Hilda Clarice Quiroz, June Lane Arnette, Ronald D. Stephens.– National School Safety Center, 2006. 13. Hyojin Koo A Time Line of the Evolution of Scholl Bullying in Differing Social Contexts // Asia Pacific Education Review.– 2007.– vol.8 №1.– pages 107-116.– Downloaded from http://www.springerlink.com/journals. 14. Peter K. Smith and Katerina Ananiadou The Nature of School Bullying and the Effectiveness of School-Based Intervention // Journal of Applied Psychoanalytic Studies.– 2003.– vol.5 №2.– pages 189-209.– Download from http://www.springerlink.com/journals. 15. School Bullying and Youth Violence. Causes or Consequences of Psychopathological Behavior? / Yong Shin Kim, Bennett L. Leventhal and others // Arch Gen Psychiatry.– 2006.– №63.– pages 1035-1041.– Downloaded from www.archgenpsyhiatry.com. 16. Stopping school violence // Journal of Applied Psychoanalytic Studies.– 2003.– vol.5 №2.– pages 117-124.– Downloaded from http://www.springerlink.com/journals. 17. Ferrera Maurizio, Matsaganis Manos and Stefano Sacchi. Open co-ordination against poverty: the new EU 'social inclusion process', Journal of European Social Policy, 2002; Vol. 12 (3). 18. Ruth Lister. From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state. Critical Social Policy, 1998, Vol. 18 (2). 19. Thomas Gary, Walker David, Webb Julie. The Making of the Inclusive School. Routledge, 1998. 20. Silver Hilary and S.M. Miller. Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage. Indicators, vol. 2, no. 2, Spring 2003. P.3. 21. Stewart Kitty. Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions. Journal of European Social Policy 2003; Vol. 13 (4). 22. The politics of inclusion and empowerment : gender, class, and citizenship / edited by John Andersen and Birte Siim. Palgrave Macmillan, 2004. 23. THE SALAMANCA STATEMENT AND FRAMEWORK FOR ACTION ON SPECIAL NEEDS EDUCATION. UNESCO, 1994. 24. Toye Michael, Infanti Jennifer. Social Inclusion and Community Economic Development. The Canadian CED Network, 2003

УДК 316.4.051.62

Савчук О.

Молодший науковий співробітник, к.психол.н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ НА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ

В статті висвітлено проблему формування ціннісних орієнтацій підлітків та молоді. Показано, що сучасний стан моральності суспільства настільки негативно впливає на розвиток особистості, що нівелює наявність фактору соціальної дезадаптації. Доведено необхідність розробки заходів по захисту суспільної моралі на рівні державної політики.

Ключові слова: *підлітки, молодь, ціннісні орієнтації, суспільство, особистість, мораль, соціальна адаптація.*

The article focuses the problem of value orientations development of adolescents and young adults. It is emphasized that the 'standard' of the modern social morality impacts negatively to the development of a personality as well as degrades the factors of social disadaptation. Eventually, the crucial necessities of social norms and values as far as the measures for their maintenance in terms of state policy are vividly proved.

Key words: *adolescents, young adult, evaluative anticipation (orientation), society, personality, morality, social adaptation.*

Вивчення динаміки ціннісних орієнтацій в період соціальної трансформації суспільства дає можливість прогнозувати розвиток громадянської свідомості, зміни в окремих соціальних інститутах, виникнення нових соціальних груп.

Під час аналізу динаміки ціннісних орієнтацій підлітків та молоді необхідно враховувати дію двох механізмів – спадковості та мінливості. Штучна зміна суспільної моделі, коли процес формування цінностей йде зверху, призводить до розбіжності суспільних та індивідуальних змін. Наприклад, загальнолюдські цінності для багатьох молодих людей є лише потенційними цінностями, мають характер доволі абстрактних ідей. Традиційні цінності – це цінності, засвоєні поколінням батьків. Відмова дітей від них свідомо чи несвідомо означає й критику, засудження ними напрямку думок та життя батьків.

Реалії сьогодення свідчать, що на відміну від дорослих поколінь, які знали, як «повинно бути», сучасні молоді люди мають більш різноманітні погляди, пріоритети та уподобання (серед яких, проте, переважають матеріальні блага). При цьому сучасну молодь відрізняє більш позитивний, аніж у старшого покоління, настрій: вони практично не скаржаться, більшою мірою розраховують на себе, ніж на допомогу ззовні (особливо від держави). Менш за все молоді люди цікавляться життям суспільства та політикою.

Мета нашого дослідження полягає у встановленні зв'язку між рівнем соціальної адаптованості підлітків та молоді й їх ціннісними орієнтаціями.

Аналіз літератури із зазначеної проблеми [1; 2; 3; 4 та ін.] свідчить, що ціннісні орієнтації молоді за останні 30-40 років зазнали суттєвих змін; особливо це стосується значимості праці. За радянських часів, у 1960-ті – першій половині 1970-х рр., цінність цікавої роботи у молоді була на першому місці, її вибирало не менше 2/3 респондентів; зараз вона на четвертому місці. Це зумовлено, зокрема, тим, що в процесі

реформ була скасована ідеологія особливої значимості праці, трудового виховання. У засобах масової інформації зник образ чесного робітника, передовика виробництва, взагалі будь-якої працюючої людини. Бути робітником, техніком, інженером стало непрестижно. Відбулася заміна «героїв праці» «ідолами споживання» (поп-зірки, гумористи, пародисти, астрологи, модні журналісти, сексологи і т.п.).

Несприятливим фактором у сучасній ціннісній структурі молоді є відсутність чіткого зв'язку між працею та грошима. Якщо за радянських часів цей зв'язок був послаблений із-за проявів «зрівнялівки», то зараз він взагалі відсутній. Одні отримують «великі» гроші шляхом авантюр та маніпуляцій, а інші, тяжко працюючи (інколи на кількох роботах), мають неадекватно маленьку зарплатню. Підлітки та молодь це чудово фіксують.

У дослідженні цінностей В.Є.Семенова [6] вивчалася молодь, яка репрезентує її основні соціальні групи (старші школярі, студенти, молоді працюючі люди). Дослідження показали, що головними життєвими цінностями молоді є сім'я, друзі та здоров'я, за ними йдуть: цікава робота, гроші та справедливість (значення останньої цінності на сьогодні зростає). Завершує сімку головних життєвих цінностей релігійна віра. В цілому, перші п'ять цінностей молоді співпадають з даними дослідників [1; 2], отриманими в інших регіонах країни.

Аналіз динаміки ціннісних орієнтацій населення України за перше десятиліття незалежності (1991 – 2000 рр.), представлений низкою публікацій відомого українського соціолога А.Ручки, показав, що відбувалося «посилення вітальних цінностей, які складають ядро ціннісної свідомості громадян», «помітне зростання важливості для людей синдрому певних соціальних і самореалізаційних цінностей», «не набули належного рівня важливості цінності освітнього та культурного зростання», «помітно втратив рівень своєї важливості також синдром певних громадянських, демократичних та ринкових цінностей». У роботах наголошується, що трансформації ціннісних відданостей впливають на формування ідентичностей, на необхідність ретельного вивчення причин динаміки ціннісних уподобань різних груп населення [2].

Дослідження В.В.Гаврилюка, В.В.Маленкова [5] показало, що в основі ієрархії цінностей у осіб віком від 14 до 30 років знаходяться такі проблеми як: «моє майбутнє» (ранг 1; 63,5% від усього масиву); «матеріальний стан» (ранг 2; 41%); «стан здоров'я» (ранг 3; 39,2%). Поряд з ними також зазначалися «побоювання не знайти роботу» (26,8%), «забезпеченість житлом» (26,8%).

Проблеми, позначені авторами як загальносуспільні, котрі мають макросоціальне значення, займають середні та останні місця в ієрархії уподобань. Так, «екологічне становище» хвилює 16,1% опитаних (ранг 11), «моральність (аморальність) серед молоді» - 15,2% (ранг 13). Останні позиції серединних значень займають: «зменшення авторитету країни у міжнародній спільноті» - 9,7% (ранг 18), «стан культури у суспільстві» - 9,2% (ранг 19), «становище з правами та свободою людини в країні» - 8,3% (ранг 20). Завершують ієрархічну драбину «зниження відчуття колективізму та товариськості у росіян» (5,5%), «відсутність загальнонаціональної ідеї, здатної об'єднати всі прошарки суспільства» (3,9%), «ситуація у міжнародних відносинах у країні»

(2,5%), займаючи, відповідно, 24-у, 25-у та 26-у позицію у ранговій таблиці.

Таким чином, можна дійти висновку: загальногромадянські, соцієтальні проблеми, відношення до яких переважно характеризує особистість як громадянина, найменше хвилюють підлітків та молодь.

У процесі дослідження ціннісних орієнтацій студентів український вчений О.В.Бутиліна [1] акцентує увагу на маргінальності цієї групи молоді. Автор зазначає, що маргінальність студентства є специфічною, її можна розглядати в декількох аспектах. По-перше, можна говорити про об'єктивну маргіналізацію студентства, яка відбувається в межах поширення явищ перехідності на загальносуспільному рівні. По-друге, маргінальність виступає сутнісною ознакою молодіжного віку. Цей період життя кожної людини є визначальним, тому що саме в цей час відбувається зміна статусних позицій, пов'язана з виходом з дитинства і вступом у доросле життя, формуються уявлення про майбутнє професійне самовизначення, власне життя і планується майбутнє. По-третє, має місце в багатьох випадках і класичний варіант маргінальності, тобто зміна соціокультурного середовища життя студента з відповідними проблемами адаптації та прилаштування до нового місця мешкання, що безумовно посилює дію перших двох факторів і певною мірою на деякий час значно ускладнює життя цієї когорти студентської молоді.

Специфічною ознакою студентської молоді є невизначеність власного соціального статусу, оскільки те становище, що вона займає у суспільстві, багато в чому обумовлюється соціальним статусом батьків. Цей період навчання у вищому навчальному закладі для багатьох молодих людей є вирішальним у визначенні свого становища в житті. Отже, маргінальність як стан перехідності, невизначеності, дисфункціональності є внутрішньо притаманним для всіх представників студентства.

Слід зазначити, що у цьому дослідженні використовувалися дві системи цінностей – інтегруючі та диференціюючі. Перші – це ті, які переважно консолідують поведінку суб'єктів, другі – ті, які роз'єднують суб'єктів, виявляючи їхню специфічність та особливість у поведінці: смисложиттєва система – поєднує цінності людського життя, які передбачають цілі буття, людської сутності, цінності свободи, правди, краси; вітальна – ціннісні судження, необхідні для збереження та підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; інтеракціоністська – включає ціннісні судження, важливі у міжособистісному та груповому спілкуванні: гарні стосунки, спокійна совість, влада, взаємодопомога; соціалізаційна – включені ті цінності, які визначають процес формування особистості.

Слід зазначити, що об'єктивні умови, в яких сьогодні живе та навчається студентська молодь, породжують цілий комплекс протиріч, ускладнюючи процес соціалізації та інтеграції цієї групи в суспільство. З одного боку, відсутність чи недієвість багатьох соціальних механізмів та соціальних норм у суспільстві створюють ситуацію, коли молоді певною мірою нема чого засвоювати (інтеріорізувати), і уявлення про те, як усе повинно бути, молоді люди формують самотужки, спираючись на свій невеликий життєвий досвід. Отже, молоді люди не мають вибору, їм необхідно самим визначати свій шлях. Саме тому сучасне молоде покоління, що виросло в умовах розбудови нового суспільства, поєднує

у свідомості нові цінності, притаманні ринковій економіці (індивідуалізм, прагматизм) і цінності минулого (бажання не виділятися, колективізм). Такий симбіоз неодмінно приведе (й уже приводить) до формування нової моделі ціннісного сприйняття світу, яке становить основу майбутніх життєвих стратегій.

Аналіз результатів досліджень ціннісних орієнтацій молоді дозволяє зробити висновок: події останніх двадцяти років призвели до того, що у більшості молоді виявляється відсутність будь-якої більш-менш чіткої картини світу, системи цінностей, норм і установок, явні протиріччя у свідомості.

Методичний інструментарій нашого емпіричного дослідження складався з опитування стосовно уподобань, життєвих планів підлітків та молоді, їх ставлення до освіти. Наступний блок методик включав такі, що вивчають ціннісні орієнтації, зокрема: методика «25 бажань» та твір на тему: «Мій вихідний день через п'ять років». Порівняно із анкетуванням ці методики справедливі не лише на визначення ціннісних орієнтацій, а й дають прогнози поведінки на майбутнє. Зазначені методики були надані для дітей з притулку й дітей зі загальноосвітньої школи.

Методика «25 бажань» не потребує багато часу чи складних інструкцій. Інструкція така: «Напиши свої 25 бажань». На всі додаткові запитання інструкція повторювалася, або використовувалася фраза «Все що бажаєш, можеш написати». Відповідно до схем обробки результатів, визначаються такі шкали: матеріальні, духовні (потреба у самовдосконаленні, пізнанні) та соціально спрямувані. До матеріальних можна віднести бажання: мати машину, гроші, квартиру, або ж потреби «цієї хвилини» - морозиво, чіпси і т.д. До духовних можна віднести бажання: поїхати подорожувати, дізнатися як працює мобільний телефон, побачити виставку українських старожитностей тощо. Соціально спрямовані шкали включали такі бажання, які відображають активність у ставленні до суспільних проблем і блага інших людей узагалі. Наприклад: «щоб у світі не було війни» або «щоб усі жили вічно».

Окремо було розглянуто бажання, котрі характеризують підлітка як людину, що усвідомлює себе суб'єктом своєї життєдіяльності. Тут йдеться мова про потребу у самовдосконаленні, самореалізації.

Крім цього, було визначено співвідношення бажань за мірою реалістичності, тобто як вони відображають життєві плани. Наприклад, реалістичні бажання: знайти цікаву роботу, мати гарних друзів, або ж нереалістичні: жити на іншій планеті, керувати всією галактикою.

Методика «Мій вихідний день через п'ять років» мала таку інструкцію: напиши твір на тему «Мій вихідний день через п'ять років». На всі додаткові запитання інструкція повторювалася, або використовувалася фраза «Опиши свій вихідний день через п'ять років, що, де і з ким ти будеш робити?». Шкали для обробки результатів були такі ж, як і у попередній методиці.

Результати показали, що у сучасної молоді та підлітків не сформовано загальне ціннісне поле: немає сфер життя, однозначно значимих чи не значимих для більшості. Не проявилося й яскравих розбіжностей в орієнтації в залежності від статі, віку, освіти. Структуру уподобань молоді можна розділити на три підгрупи: сфери життя, значимі високою мірою – робота, дозвілля, спілкування з однолітками,

стосунки з батьками; значимі середньою мірою – навчання, здоров'я, сім'я, шлюб, кохання, секс; значимі низькою мірою – релігія, суспільство, країна, місто, середовище проживання. Уявлення підлітків та молоді щодо того, що для них означає бути щасливим, досить традиційні. Третина опитаних включає у це поняття наявність гарної сім'ї, кожен п'ятий прагне до матеріального благополуччя і дружби, кожен шостий згадує роботу і кохання. Лише 10% згадали душевний стан і лише 3% включили до поняття щастя громадські питання та благополуччя країни.

Можна відмітити, що сім'я і шлюб, які кожна третя молода людина вкладає у поняття «щастя», тим не менше, не є для них значимою сферою життя. В ієрархії сфер життя сім'я та шлюб потрапили всього на 7 місце. Робота в ієрархії сфер життя потрапила на 1 місце (разом зі спілкуванням з однолітками), проте лише 17% респондентів включили характеристики роботи в поняття «щастя».

11% опитаних молодих людей не змогли визначити що для них є щастя. Ще більші складнощі викликало питання про те, що означає бути щасливим у майбутньому – на нього змогли відповісти менше 30%.

Отже, відносно ціннісних орієнтацій молоді важливо підкреслити несформованість ціннісного поля; полярність суджень; розмитість моральних позицій; більшу орієнтацію на матеріальні блага, аніж на духовні цінності; слабка зацікавленість проблемами суспільства та країни; більш серйозне ставлення до моральних норм у молодшій віковій групі (12 – 14 років).

Дані щодо дозвілля свідчать про те, що основна маса сучасної молоді та підлітків надає перевагу розвагам, частіше пасивним, рідше активним. Лише незначна частина опитаних присвячує вільний час освіті, пізнанню та саморозвитку.

Відповідь на питання щодо бажання брати участь у будь-якому молодіжному об'єднанні (чи організувати його) показала досить високу громадську активність підлітків та молоді. Найбільш активні молодші вікові групи. Серед молодіжних об'єднань, яким надається перевага, найчастіше називалися спортивні, музичні, «зелені» (на захист тварин).

Аналіз результатів порівняльного визначення особливостей ціннісних орієнтацій показав такі результати. Діти, які позбавлені батьківського піклування, зосереджують свою увагу переважно на загальнолюдських ціннісних орієнтаціях, а саме: здоров'я, щасливе сімейне життя, наявність вірних друзів. Значне місце посідають альтруїстичні ціннісні орієнтації (наприклад, мирне становище в країні), і духовні цінності: взаєморозуміння, повага оточуючих, віра, пізнання.

Порівнюючи результати опитування підлітків з притулку та звичайної школи варто зазначити, що: у підлітків з притулку переважають духовні цінності, у підлітків зі школи – матеріальні; підлітки з притулку більш зорієнтовані на інших, а діти зі школи – переважно на себе; підлітки з притулку більше цінують спілкування з батьками та родичами, тобто з людьми, яких їм не вистачає, а діти із звичайної школи – з друзями.

Результати досліджень, що були проведені у виховній колонії для неповнолітніх, показали, що соціально дезадаптованим підліткам притаманна відсутність функції прогнозу. Більшість їх не прогнозують майбутнє, погано враховують минулий досвід, живуть тільки сьогоденням: «Звільнюся, тоді й буду думати і планувати своє життя, а зараз навіщо думати?» Відсутні усвідомлені реалістичні життєві плани.

Ще одна особливість особистості неповнолітніх засуджених, на нашу думку, мала відобразити це порушення або несформованість ціннісно-моральної сфери. Неповнолітні засуджені до позбавлення волі часто вже з раннього дитинства засвоювали деформовані соціальні норми і культурні цінності, вони, як правило, походять з неблагополучних сімей. Оскільки неповнолітні засуджені є представниками найбільш кримінально орієнтованої частини даної вікової групи, то їх правосвідомість має бути деформована, тобто відображати негативне ставлення до чинного права, законності і правопорядку.

Вивчення особливостей ціннісних орієнтацій та ставлення неповнолітніх засуджених у виховній колонії до навчання дало такі результати: стосовно визначення занять, які їм найбільше подобаються, виявилися гендерні відмінності – хлопці більше бажають поглиблювати свої знання з інформатики та виробництва у процесі загальноосвітньої та професійної підготовки. Дівчатка найбільш потребують знань з гуманітарних дисциплін, – бажаними для них є заняття, на яких розглядаються питання морального вибору та моральної поведінки.

Розглядаючи результати анкетування за запитаннями, що відносяться до «шкали загальнолюдських цінностей», ми також розподіляли загальнолюдські цінності на духовні, матеріальні (ситуативні) та соціально спрямовані.

Серед духовних цінностей вихованці колоній назвали: щирість, доброту, чесність, любов, релігію, красу душі та інші. Зокрема, найголовнішими загальнолюдськими цінностями вихованці Мелітопольської ВК вважають доброту (26%), чесність (20%), щирість (15%), сім'ю (8%), взаєморозуміння (7%). Для вихованців Курязької ВК найголовнішими цінностями є сім'я (20%), свобода (12%), здоров'я (10%), доброта (8%), по 6% – чесність і щирість. Зауважимо, що 16% опитуваних не відповіли на запитання. Вихованці Прилуцької ВК вважають найголовнішими загальнолюдськими цінностями доброту (26%), чесність (12%), по 6% здоров'я і щирість. Для неповнолітніх Самбірської ВК цінностями є сім'я (23%), робота та навчання (13%), здоров'я (12%), свобода (11%).

Отже, проведене дослідження показало, що ступінь соціальної адаптованості підлітків та молоді не впливає суттєво на ціннісні орієнтації. Тому нагальною необхідністю є формування системи виховання та соціалізації молоді. Головною перепоною в реалізації суспільного виховання молоді на сьогодні є протиріччя між його просоціальним, моральним характером та антисоціальними, аморальними умовами вітчизняних нецивілізованих ринків, інфраструктури дозвілля та ЗМІ, кричущий розрив між надбагатими та вкрай бідними прошарками населення. Сучасна молода людина, з одного боку, хоч і знаходиться у нормальному моральному оточенні сім'ї, школи, вищого навчального закладу, роботи (передусім, на державних підприємствах), а з іншого боку, на вулиці, в транспорті, в сфері розваг та дозвілля виявляється у зовсім іншій атмосфері. Її оточує нав'язлива двозначна реклама, котра інколи переходить усі норми елементарної етики, ключовими словами якої є «насолода», «зваба», «спокуса». Активно рекламуються алкоголь, цигарки, інші сумнівні для здоров'я «енергетичні» напої. Візуальний та вербальний ряди цієї реклами іноді вражають своєю непристойністю та безсоромністю. Такий вплив часто нівелює позитивні настанови сім'ї, що призводить до

зрівняння ціннісних орієнтацій у звичайних підлітків та у соціально дезадаптованих.

На вулицях великих та малих міст діють дискотеки, нічні клуби та бари, розваги в яких досить м'яко називаються еротичними, а найчастіше є чоловічим та жіночим стриптизом, гомосексуальними іграми, нецензурним «гумором» і т.ін. У більшості багатотиражних видань можна знайти рекламу масажних салонів та салонів тату, завуальовану рекламу наркотиків та проституції.

Проте усе це поступається «жовтій» продукції ЗМІ – телебачення, радіо, преси. Газетно-журнальні кіоски на вулицях, у метро, універсамах привертають увагу оголеними тілами, відвертими позами, кричущими сенсаційними заголовками – про злочини, збочення та пороки, а також потворною відеопродукцією (фільми, насичені жорстокістю та садизмом, порнографією та сексом зі збоченнями). Радіоефір перенасичений безкінечно повторюваними негативними новинами (ніби в країні не відбувається нічого доброго), наркотичною та агресивною музикою і відповідними текстами, у тому числі кримінальним жаргоном та ненормативною лексикою. На телебаченні демонструються безкінечні серіали про бандитів та шахраїв, вульгарні реаліті-шоу, які пропагують паразитизм, безвідповідальність та безглузді розваги (славнозвісний «Дім-2»).

Таким чином, можна зробити ***загальний висновок,*** що зміна соціальних умов, зміна суспільних ціннісних орієнтирів ведуть до того, що механізм відтворення ціннісних орієнтацій перестає бути провідним, поступаючись адаптаційним механізмам. Динаміка цього процесу, що була виявлена через аналіз індивідуальної ціннісної системи особистості така: збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта, не дивлячись на суспільні зміни, що відбуваються. Сформована в процесі минулого досвіду індивідуальна система ціннісних орієнтацій слугує своєрідним фільтром для ціннісної інформації, яка надходить ззовні; розлад індивідуальної ціннісної системи. Стан, який позначає індивідуальний ціннісний вакуум, стан відчуженості.

Системоутворюючим фактором роботи з молоддю вбачається, передусім, духовно-етичне виховання сучасної молодої людини. Без основоположних цінностей, які возвеличують, розвиток особистості та суспільства просто неможливий. Необхідне створення єдиного виховного-педагогічного соціокультурного простору. Зрозуміло, що у подібній діяльності не обійтися без значної кількості спеціалістів по роботі з молоддю.

Держава має більше займатися підготовкою спеціалістів по роботі з молоддю – тих молодих людей, які будуть працювати, взаємодіяти, вступати в діалог з однолітками (школярами, студентами, а також робітниками, службовцями), адже системність має на увазі охоплення усіх груп молоді, а не лише учнів та студентів.

У контексті молодіжної політики та виховання підростаючого покоління попереду у нас велика духовно-моральна робота з виховання і соціалізації підростаючого покоління, консолідації та згуртовуванню молоді, усіх її груп, усього суспільства на основі патріотизму й громадянськості, утвердження принципів соціальної справедливості та моралі.

Література: 1. Бутиліна О.В. Студентська молодь у суспільстві, що трансформується // Український соціум. - 2007. - №4 (21). – с. 20 – 25. 2. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України: 1991 – 2000 роки // Політичний портрет України. – 2001. - № 23. 3. Самсонова Т.И. Социальная компетентность подростков и технологии ее формирования (Автореф. дис. на соиск. уч.ст.канд.соц.н.). Спб., 2006. 4. Лисовский В.Т. Социология молодежи. СПб.: Изд-во СПб.ун-та, 1996. 5. Гаврилюк В.В., Маленков В.В. Гражданственность, патриотизм и воспитание молодежи //Социс ; 4 (276). – 2007г., стр. 44 – 50. 6. Семенов В.Е. Ценностные ориентации современной молодежи // Социс ; 4 (276). – 2007г., стр. 51 – 60

УДК 316.613.434:[32.019.51:654.19]

Качанова Ю.

Аспірантка, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили

ТЕЛЕБАЧЕННЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПРОЯВИ АГРЕСИВНОСТІ ЛЮДЕЙ

Стаття присвячена проблемі впливу телебачення на рівень агресивності людей. У статті вказані основні способи негативного впливу ЗМІ на особистість та наведенні емпіричні дані стосовно того, яким чином засоби масової інформації впливають на свідомість особистості.

Ключові слова: *агресивність, телебачення, насильство, дослідження, вплив.*

The article is devoted a problem of influence of TV on level of aggression of people. In article the specified basic ways of negative influence of mass-media on the person also are specified empirical data concerning how mass media influence consciousness of the person.

Key words: *aggression, TV, violence, researches, influence.*

Історія людства довела, що агресивність є невід'ємною частиною життя суспільства. Але форми її проявів можуть бути як більш небезпечними, так і цілком неприпустимими. В наш час такі сучасні загальносуспільні засоби поширення інформації та культури як телебачення та кіно відіграють важливу роль у формуванні агресивної поведінки та схильності до насильства у молодіжному середовищі. Проте проблема впливу ЗМІ і, зокрема, телебачення на рівень агресивності людей, незважаючи на свою актуальність, є майже не дослідженою науковцями. Саме тому ***метою*** даної статті є систематизація та узагальнення данних емпіричних соціологічних досліджень стаосного означеної проблеми.

Насамперед зазначимо, що широке поширення відео- й телепрограм із сюжетами насильства й захоплення ними людей викликають гостру критику соціологів, педагогів, психологів, які вважають, що сцени насильства на екрані й фільми жахів роблять молодь більш агресивною й жорстокою. Дотепер триває дискусія про те, чи впливають сцени насильства на людей і як саме це відбувається. Так, статистика повідомляє, що в найбільш популярних телевізійних програмах на годину трансляції припадає в середньому біля дев'яти актів фізичної і восьми актів вербальної агресії. У середньостатистичній американській сім'ї телевізор працює до семи годин на день: на кожного члена сім'ї в середньому припадає по чотири години. Жінки проводять перед телевізором більше часу, ніж чоловіки, дошкільнята і пенсіонери – більше школярів і працюючих, а менш освічені більше тих, хто має вищу освіту. Тому невипадково ця тема являє собою інтерес для

соціологічної науки й має високу соціальну значимість, привертаючи до себе все більшу увагу дослідників [2, 56].

У ході вивчення проблеми впливу телебачення на формування агресивної поведінки людини Дроздовим О.Ю. наприкінці 1990-х років було встановлено, що український глядач на своєму телеекрані бачить сцени агресії в середньому раз на кожні 6 хвилин, а в період з 19.00 до 23.00, коли біля екрану збирається найбільша глядацька аудиторія, цей умовний інтервал збільшується до 12 хвилин [16, 137].

Виділяють наступні основні форми негативного впливу телебачення на суспільну свідомість [12]:

- заклик до застосування насильства, безпричинної агресивності до себе подібних;
- занадто деталізована демонстрація насильницьких актів розправи над жертвами злочинів;
- навмисне акцентування уваги аудиторії на жорстоких, насильницьких діях як на нормі повсякденного життя;
- культ грубої сили в ЗМІ, створення жорстокого образу супергероя, котрий не зупиняється перед вибором будь-яких засобів для досягнення поставленої мети;
- опис технології кримінальної агресії;
- нагнітання почуття страху, безпорадності, розмивання установок на боротьбу зі злочинністю;
- стирання межі між моральним й аморальним у міжособистісних відносинах.

Перші спроби виявити вплив телебачення на молодіжну злочинність відносяться до початку 20 століття. Найбільшою мірою проблема "агресивного телебачення" вивчалася соціальними психологами США (С.Фешбах, А.Сигал, Е.Маккоби, А.Бандура, Л.Берковитц й ін.), що пояснюється певною специфікою американського телебачення. А.Лацис і Л.Кейліна в роботі «Діти й кіно» (1928р.) зазначають, що «надивившись у кіно авантюрних картин деякі підлітки переймають прийоми кінобандитів і переносять їх у життя…» [13] Питання негативного впливу телебачення з тих пір турбує безліч дослідників. Більшість із них прийшли до невтішних висновків, виражені в словах Енна Ландерса, який стверджував, що «телебачення робить насильство». Таким чином, телебачення стало розглядатися в якості однієї з імовірних причин агресії.

Так, тільки в 1969р. у середньому 9 американських телепередач із 10 містили сцени насильства. В 1981р. ця частка стала меншою, але усе ще складала 2 з 3. Експерт із питань телебачення О.Ларсен підрахував, що 18-річний американський підліток уже має на своєму "рахунку" 1700 годин, проведених перед телевізором, і 15 тисяч спостережуваних актів убивства. Інші дослідники наводять ще більші цифри (20 тисяч актів убивства та 100 тисяч сцен іншого насильства [15, 482]).

А.Бандура і його колеги продовжили дослідження, що присвячені впливу телевізійних і кінематографічних образів насильства на людську поведінку [6, 401]. У класичному «дослідженні з лялькою Бобо» (1965р.) вони мали намір перевірити гіпотезу, що агресія є одним з типів поведінки, навчання якому може відбуватися через моделювання. Вони зосередилися на дітях дошкільного віку, прийнявши припущення, що

досить значна частина особистості дорослого формується переживаннями дитинства. Дітям демонстрували короткометражні фільми, у яких дорослий досить ворожим способом поводився з великою лялькою. Після перегляду сцен дітям пропонувалося пограти хто в що хоче протягом певного часу (10-20 хв.), а експериментатор у цей час уважно стежив за дітьми, фіксуючи їх поведінку. Результати показали, що частина дітей копіювали поведінку актора.

Інше їхнє дослідження у 50-х й 60-х роках успішно продемонструвало ефект моделювання у дітей, але в цій роботі не перевірялося, чи будуть діти переносити види поведінки, що моделюється, в нові ситуації. І ті види поведінки, навчання яким відбувалося в згаданому дослідженні, не мали великої подібності з агресією. Вони вирішили визначити, чи будуть діти, що спостерігали агресію в одній ситуації, поводити себе потім агресивно в іншій, навіть якщо агресивна модель вже не буде присутня в ній, наскільки значимі ефекти післядії і переносу, чи формуючий вплив агресивних «зразків» на агресивну поведінку спостерігачів. Їхні очікування були ясні: «Відповідно до прогнозу суб'єкти, яким будуть пред'явлені агресивні моделі, стануть відтворювати агресивні дії, схожі з діями своїх моделей, і будуть щодо цього відрізнятися як від суб'єктів, яким були пред'явлені неагресивні моделі, так і від суб'єктів, яким ніякі моделі заздалегідь не були пред'явлені».

Незабаром вчені-соціологи і представники телеіндустрії поставили під сумнів ці експерименти, їхню доцільність і коректність інтерпретації результатів [3, 125]. По-перше, було відзначено, що в цих експериментах випробувані ставилися агресивно до спеціально для цього призначеної надувної ляльки, а не до людської істоти. По-друге, матеріал відрізнявся від звичайної кіно- і телепродукції. Стверджувалося, що результати експериментів, поставлених самим А.Бандурою і аналогічних їм, не дають міцної бази для припущення про те, що сцени насильства, показані в теле- і кінофільмах, здатні призводити до виникнення агресивних проявів у міжособистісних стосунках [1, 127].

Зіштовхнувшись із подібною критикою деякі дослідники почали проводити експерименти, що мали на меті три головні цілі [5, 5]:

- експериментатори намагалися змоделювати умови, наближені до реальності;
- учасникам показували більш реалістичні сцени насильства;
- дослідники намагалися позбутися властивої раннім експериментам точної подібності між обставинами в спостережуваних епізодах насильства й умовами потенційного прояву агресії.

Таких експериментів було проведено безліч і, в цілому, їхні результати наводили на думку, що перегляд сцен насильства в кіно або по телевізору провокує глядачів на аналогічну поведінку [5, 10].

Не зважаючи на те, що ці експерименти дозволили усунути деякі недоліки ранніх експериментів з лялькою, вони теж виявилися під вогнем критики і їхні критики вказували на наступні недоліки:

1. Піддослідні можуть вважати, що експериментатор схвалює агресію, тому що їх запросили на перегляд фільму зі сценами агресії;

2. З програм найчастіше брали епізоди, у яких був відсутнім сюжет;

3. Перегляд окремо взятої програми зі сценами насильства не продукує досвід, еквівалентний перегляду різнорідної мішанини агресивних і неагресивних програм за тривалий період часу [1, 138].

Ці критичні зауваження були поштовхом для проведення ряду експериментів, що досліджують вплив спостереження за сценами насильства на розвиток агресивної поведінки [7, 65].

Метою проведення даних досліджень було з'ясувати наскільки діти піддаються впливу реалістичного зображення насильства на телебаченні за різний проміжок часу - від кількох днів до декількох десятиліть. Експерименти показали, що залежність між спостереженням насильства й агресивністю не можна вважати однозначно встановленою [1, 43]. Ймовірність більш яскравого прояву агресії після перегляду гостросюжетної програми є невеликою. Більше того, існує величезна кількість факторів, що впливають на кількість здійснених агресивних дій, і вплив кожного з них окремо є незначним [1, 146].

Велика кількість даних підтверджує те, наскільки руйнівно впливає телебачення на свідомість і поведінку людини. Так, компанією «Mediascope» у результаті аналізу сітки мовлення було встановлено, що 60% програм містили сцени насильства (1998). За результатами дослідження «Національне дослідження телевізійного мовлення» у США 57% телемовлення пов'язано з демонстрацією насильства (1997). А.Федоров наводить дані, згідно з якими, епізоди з насильством присутні в сюжетах фільмів (90% – у США, 57% – у Росії), телесеріалів (72%), дитячих серіалів (66%), відеокліпів (31%), передач, заснованих на реальних подіях (30%), комедійних серіалів (27%) [14, 80]. За одну годину перегляду, за різним даними, глядач бачить від 3 до 100 актів насильства (Федоров, 2004; Gerbner et al., 1986; Willtams, 1989; Джонсон і колеги, 2000). Максимальна кількість актів агресії спостерігається в період з 18.00 до 20.00 (Федоров, 2004; Gerbner et al., 1986). Тривалість середньостатистичної сцени насильства становить близько 5-7 хвилин. До 18-річного віку американська дитина стає свідком 180 тисяч актів насильства на екрані, з них приблизно 80 тисяч становлять убивства. Очевидно, наскільки різними даними оперують Американська психологічна асоціація, Національний інститут психічного здоров'я й гарвардських дослідників.

Також підраховано, що «до закінчення початкової школи американська дитина вже подивилася 8 тисяч убивств й 100 тисяч актів насильства на екрані, а до 18 років – 40 тисяч убивств й 200 тисяч актів насильства». Звіт Національного інституту психічного здоров'я містить дані, що до 16-річного віку телеглядач, імовірно, бачив близько 13 000 убивств (National Institute of Mental Health, 1982). Інші дані наводить Медичний факультет Гарвардського університету. Висновки різних робіт і практичні дослідження переконливо говорять про те, що тривала експозиція насильства по телебаченню може привести до: а) збільшення агресивності поведінки; б) зменшення факторів, що стримують агресію, в) притуплення чутливості до агресії; г) формування образу соціальної реальності, на якому ґрунтуються багато таких дій [15]. У збірнику «Насильство в ЗМІ», за редакцією К.Вексера, наводяться дані про те, що з 85 досліджень медіанасилля тільки в одному не було виявлено зв'язку між теленасильством і реальним насильством у суспільстві. За деякими оцінками, внесок телебачення у збільшення схильності до насильства оцінюється не більше ніж в 5%.

Відповідно до інших дослідників, величина ефекту наступної агресивної поведінки становить від 5 до 15% [19].

Відповідно до заяви «Італійського національного інституту здоров'я» часто італійські підлітки починають палити цигарки, щоб наслідувати акторам і зіркам телебачення. Експерти заявляють, що італійські телеканали Rai, Mediaset, La7 й MTV показують людину, що палить, кожні 32 хвилини. Причому більшість випадків паління асоціюється з позитивним героєм, переможцем. Відповідно до досліджень, проведених у США, 38% американських підлітків почали палити, копіюючи телевізійних героїв [16]. Результати досліджень WisdomWorks Ministries показали, що 41% американських підлітків або читали, або дивилися історії про Гаррі Поттера. В результаті цього 12% з них серйозно зацікавилися чаклунством, а 66% опитаних брали участь у різних окультних ритуалах [14, 90]. Все сказане говорить про те, що ідентифікація з віртуальними персонажами є невід'ємним фактом нашого життя. При цьому наслідування таким персонажам може мати різні форми, зокрема й насильницькі.

За останнє десятиріччя підліткова злочинність зросла на 50% у Англії, Швеції, Німеччині, Нідерландах, Австрії, Данії, Польщі та інших європейських країнах, що теж пов'язують із впливом телебачення. Двоє однокласників містечка Літлтаун штату Колорадо 1999р. застрелили 12 своїх однокласників і поранили ще 23, після чого застрелились самі. Розслідування засвідчило, що одним з мотивів злочину була комп'ютерна гра Doom, у яку обидва хлопці щодня грали. Своїх неприятелів вони називали "монстрами", ототожнюючи з однойменними персонажами гри. У їхніх щоденниках, як свідчать матеріали слідства, є також сліди суперечок, хто з видатних режисерів – Спілберг чи Тарантіно – візьметься зняти черговий трилер за мотивами їхнього злочину [18].

В 1999 році Центром соціології освіти РАО було проведено пілотажне дослідження, спрямоване на аналіз трансляції сцен насильства і еротики на трьох каналах телебачення: ГРТ, НТВ, ТВ-Центр. Загальний обсяг експертних телепереглядів за спеціально розробленою процедурою склав 119 годин. В результаті аналізу були виділені 486 сцен насильства та еротики. Розроблена схема враховувала: частоту появи сцен насильства та еротики на відповідному телеканалі; час трансляції, жанр повідомлення; види агресії та еротичних дій; спрямованість агресії й цілий ряд інших аспектів. Безумовним лідером, що транслює сцени насильства й еротики, є художні фільми (57% трансляцій). На другому місці реклама (23,3%). На третьому – хроніка (12,6%). У результаті виявлено, що найпоширенішим на телеканалі видом агресії є вбивство – 26%. Еротичні сцени становлять –14,2%, а безпосередній статевий акт – 2,5%. Досить поширена така форма агресії як побиття – 7,8% від всіх сцен насильства й еротики [17, 120].

Однак є і протилежні думки. За словами К.Бюттера, зовсім незрозумілою є віра багатьох представників професійних кіл в те, що вплив військових іграшок, відеоігор і телебачення взагалі можна вважати єдиною причиною агресивної й насильницької поведінки. Адже загострення життєвих проблем (безробіття, нестача соціальної підтримки, самотність) є наслідком зростаючої агресивності зовнішніх, реальних стосунків тут і тепер. Крім того, багато хто просто ігнорує

індивідуальну історію життя дитини, що грає в ігри агресивного характеру, що дивиться телевізор: начебто до цього він ніколи не зіштовхувався з реальним насильством і досить лише раз піддати його відповідним подразникам з екрана, щоб перетворити в чудовисько! [2, 56].

К.Бюттер дотримується думки, що навіть найдетальніший аналіз біографії не зможе повністю розкрити взаємозв'язок між індивідуальною долею й насильством у суспільстві [2, 63]. У всякому разі, У.Джонсон-Смарагді емпірично підтвердила, що основну модель для поведінки дітей являють собою батьки, тобто в плані вибору телепрограм поведінка дітей залежить від відповідної поведінки батьків [9, 48].

Варто також пам'ятати і те, що в сучасних умовах засоби масової інформації це необхідна і невід'ємна умова отримання й засвоєння досвіду. Вони висвітлюють актуальні суспільні проблеми й тим самим впливають на думку та поведінку людей як у суспільстві, так й індивідуально. Активна роль телебачення пов'язана з його впливом на різні етапи й сторони інформаційного процесу в суспільстві, але потік інформації в сучасному світі настільки різноманітний і суперечливий, що самостійно розібратися в ньому не в змозі ні окрема людина, ні навіть група фахівців.

Таким чином, у якості ***висновку*** доцільно зазначити наступне: після багаторічних досліджень, з використанням найрізноманітніших методів і прийомів, ступінь впливу засобів масової інформації на агресивну поведінку людей не була з'ясована остаточно. Вважається, що телебачення все-таки значно впливає на особистість і на поведінку людини, однак сила його впливу й досі залишається невивченою до кінця. Зрозумілим є одне: чим більше діти та молодь дивляться по телебаченню акти насильства, тим більшою є для них ймовірність застосування агресивної поведінки за певних обставин в реальному житті. Особливої уваги потребує вербальна агресія, яка більшістю людей навіть не сприймається як прояв агресивності.

Для України дослідження впливу ЗМІ на поширення агресивності в молодіжному середовищі є на сьогодні вкрай необхідними, в тому числі і через аналіз діяльності окремих каналів. Додатковим предметом дослідження є порівняння рівня агресивності на каналах російських і українських телемовних компаній, оскільки їх однаково часто переглядають жителі міст Півдня України.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – П.: Питер, 1997. – 417 с. 2. Бюттер К. Жить с агрессивными детьми. – М.:Просвещение.,1997. – 165 с. 3. Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной педагогике. – СПб: Питер, 2000. – 528 с. 4. Паренс Г. Агрессия наших детей. – М.: Лайнер., 1997. – 209 с. 5. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО - Пресс, 1999. – 512с. 6. Божович Л. Проблемы формирования личности. – М.: Педагогика, 1995. – 264 с. 7. Митерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. – СПб: Питер, 2000. – 688 с. 8. Лешли Дж. Как работать с маленькими детьми. – М.:Педагогика., 1991. – С. 25-37. 9. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений.—М.: Издательский центр «Академия», 2003.—288с. 10. Фенько А. Жертвы телевизора // Власть №14, 2000 г. 11. Клочкова А.В. Роль СМИ в детерминации девиантности// Ломоносовские чтения 2004 г. Сборник статей преподавателей "Россия и социальные изменения в современном мире". Том №2. 12. Федоров А. Права ребенка и проблема насилия на российском экране.- Таганрог: «Кучма», 2004. - с.15. 13. Собкин В., Глухова Т. Подросток у телеэкрана: есть ли в сценах насилия и агрессии двадцать пятый кадр? // газета "Первое сентября" - 15 декабря 2001, N 90 (1072). 14. Красс-фильм» от 10 ноября 2005 г // http://www.krasfilm.ru/news/165.htm. 15. *Майерс Д.* Социальная психология. СПб., 1997. С. 517; 16. *Дроздов О.Ю.* Телебачення, як джерело

впливу на соціальну спрямованість молоді // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару АПН України, 12 листопада 1998. - Київ, 1998. С 485. 17. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений.—М.: Издательский центр «Академия», 2003.—288с. 18. Тарасов К.А. К поискам выхода из ловушки экранного насилия // Мир психологии, 2000. №2. С. 118 – 127. 19. Львівський національний університет імені Івана Франка. Екранна агресія: знати щоби вберегтися // http://www.franko.lviv.ua/mediaeco/ndch/statti/ekran-agresija.htm. 20. «TV and aggression»// Science. 2003. V.299. №5614, p.1839

УДК 316.61

Кожекіна Л.

Аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Розкриваються сутність і зміст таких теоретичних підходів до пояснення процесу політичної соціалізації, як теорії «підпорядкування» та «інтересу», «політичної підтримки», «навчання», марксистська теорія соціалізації. Здійснюється порівняльна характеристика теорій. Аналізується також перспектива розробки загальної теорії політичної соціалізації.

Ключові слова: *політична соціалізація, політична культура, підпорядкування, політичний інтерес, політична підтримка, теорія навчання, модель політичної соціалізації*

The proposed article reveals the essence and the content of such theoretical approaches to study of political socialization as theories of "submission" and "intrest", "political support", "learning theory", Marxian theory of socialization. The comparative characteristic of these theories are given in the article. Also the perspective of creation a universal and common conception of political socialization is analyzed.

Key words: *political socialization, political culture, submission, political interest, political support, learning theorya model of political socialization.*

Політична соціалізація була і залишається актуальною для будь-якого суспільства, незалежно від його соціально-економічного і культурного потенціалу, оскільки вона забезпечує збереження і передачу політичного досвіду новим поколінням, відтворення політичних інститутів, норм і цінностей, і, таким чином, стабільність політичної системи в цілому.

Особливого значення вивчення політичної соціалізації набуває у перехідних суспільствах, зокрема в Україні, де в результаті зміни політичного режиму стара система політичної соціалізації виявилася ліквідованою, а нова ще не сформувалась. Процес політичної соціалізації в сучасних умовах стримується станом аномії, в який вступило українське суспільство, коли старі політичні цінності і норми вже не відповідають реальним відносинам, а нові, засновані на принципах демократії, ще не затвердились, не увійшли до масової свідомості і поведінки. Криза політичної соціалізації громадянина залишає глибокий слід у суспільстві, руйнує зв`язок поколінь. В умовах перехідного стану суспільства, при зміні типів політичної культури виникають серйозні проблеми збереження і передачі політичного досвіду, норм і цінностей. В країні, де одночасно змінились і політична, й економічна системи, де були серйозно переглянуті базові цінності, зростає роль і значення політичної соціалізації, комплексне вивчення

якої допомагає зрозуміти її наслідки і врахувати їх при формуванні нової політичної культури населення.

Інтерес до проблеми політичної соціалізації простежується вже в працях античних авторів [1]. XIX ст. було відмічено роботами К.Маркса у даному напрямку [2,3].

Важливе значення для розробки проблеми з урахуванням новітніх досягнень мають теорії політичної соціалізації особистості, викладені в роботах Т.Парсонса, Б.Скіннера [4,5].

Сучасна традиція вивчення проблем політичної соціалізації, її інститутів і механізмів є логічним продовженням напрацювань радянських і зарубіжних учених. В цьому контексті варто відмітити роботи Головіна М.О., Ольшанского Д.В., Мухаєва Р.Т., Шестопал О.Б. [6,7,8,9].

Будь-яке дослідження соціальних і політичних проблем передбачає вибір теорії, оскільки в теорії накопичується продуктивний дослідницький досвід. Розвинена теорія вказує перспективний напрям подальшого аналізу, тобто виконує методологічну функцію [6, 47].

Дослідження політичної соціалізації, що розвиваються з 50-х років, стали визнаним напрямом вивчення політичних проблем в соціальних науках, що має велике практично-політичне значення для суспільства. В ньому накопичений великий емпіричний матеріал про даний процес, що піддається теоретичним узагальненням, які враховують особливості конкретних суспільств. Проте, не дивлячись на велику кількість розробок такого роду, загальної теорії процесу політичної соціалізації, яка мала б інтернаціональне визнання, поки не створено.

Мета статті – розглянути основні теоретичні підходи до проблеми політичної соціалізації та провести їх порівняльну характеристику, визначивши перспективи створення універсальної теорії політичної соціалізації.

Стабільне функціонування політичної системи суспільства, збереження цілісності соціального організму передбачає постійне відтворення і розвиток політичної культури суспільства, яке здійснюється через поступове засвоєння й прийняття людьми її норм, цінностей і моделей політичної поведінки. Даний процес отримав назву політичної соціалізації.

Політична соціалізація розглядається за аналогією із загальним процесом соціалізації як процес включення людини в політичну систему шляхом наділення її досвідом даної системи і держави, що виникла на її основі [9]. Досвід певної політичної системи закріплюється в політичній культурі.

Поняття «політична соціалізація» ширше, ніж поняття політичного виховання, освіти чи просвітництва. Воно включає в себе не лише цілеспрямований вплив форм (політичних інститутів) і змісту (політичних процесів) пануючої політико-ідеологічної системи на людину, але і стихійні («позасистемні») впливи, а також власну активність людини, спрямовану на засвоєння оточуючого її політичного світу. Людина наділена здатністю вибирати з пропонованого їй набору політичних позицій ті, які відповідають її внутрішнім цінностям та переконанням, причому не тільки усвідомленим, але й неусвідомленим. Більше того, людина володіє можливістю зустрічного впливу на соціалізуючу її систему та її агентів, що перетворює цей процес з механічного «впливу»

системи на пасивного індивіда у взаємну адаптацію індивіда і системи один до одного [7, 130].

Концепція політичної соціалізації стала активно розроблятися в США з кінця 1950-х рр. Її поява була викликана кризою традиційних інститутів політичної системи західного суспільства, які не змогли забезпечити добровільне прийняття новими поколіннями рекламованих демократичних цінностей. Криза була реакцією індивідуальної і масової свідомості на зростаючу корумпованість влади, її нездатність задовольняти нові групи інтересів, що з'явилися в постіндустріальному суспільстві [8, 301].

Становлення концепції політичної соціалізації відбувалося під впливом різних наукових шкіл і напрямів. Проте процес входження людини в політику надзвичайно складний і опосередкований величезною кількістю факторів. Вибір тієї або іншої моделі політичної соціалізації диктується типом пануючої в суспільстві політичної культури, яка зумовлює певну схему стосунків влади і особистості.

Значущість процесу політичної соціалізації особистості і соціальної групи в житті суспільства була емпірично усвідомлена в глибокій давнині, знання про його закономірності дозволяли з успіхом формувати стійкі суспільні структури як військової демократії, так і перших державних утворень. Проте предметом публічного обговорення і філософського дискурсу проблема політичної соціалізації стає в рамках демократії Греції і Риму, в платонівсько-арістотелівській традиції, в якій політика розуміється як практика, як різновид етики. Твори Платона «Держава» і «Закони» присвячені ролі різних суспільних груп в забезпеченні гармонії в державі, а також вихованню сумлінного громадянина.

Ця проблема отримала подальший розвиток у філософії Арістотеля. Поряд з його хрестоматійним висловом про те, що «людина є істотою політичною», у філософа є детальний аналіз форм політичного устрою, що оцінюються з точки зору загального блага. Тим самим він формулює і вирішує проблему вибору ідеалу політичного устрою, а антична Греція і Рим назавжди вносять ці ідеали до арсеналу європейської культури. Мова йде про демократичний, республіканський й імперський державні устрої, на яких і досі часто зупиняє свій вибір еліта в політичному вихованні громадян [1].

На сучасні уявлення про політичну соціалізацію також сильно вплинули ідеї мислителів Нового часу. В цілому ці ідеї «вростання» людини в політичні стосунки суспільства можна звести до двох моделей.

Перша модель - «підпорядкування» - отримала первинний розвиток в концепції Т.Гоббса. Гоббс стверджував, що окрема людина нерозумна, егоїстична і не здатна упоратися зі своїми пристрастями, тому її підпорядкування владі є єдиною альтернативою анархії, «війні всіх проти всіх». Більшість, позбавлена елементарних знань і управлінських навиків, повинна підкорятися еліті.

Іншу точку зору на проблему взаємовідносин влади та індивіда відображає модель «інтересу», в якій потреби й інтереси особистості ставляться вище за інтереси держави. Її розробляли А.Сміт, Г.Спенсер та інші мислителі, що розглядали людину як істоту раціональну, вчинки якої обумовляються інтересом. Прагнення до реалізації власних інтересів змушує індивідів усвідомлювати вигоду від об'єднання своїх

зусиль у задоволенні особистих потреб. Держава стала необхідною лише як соціальний інститут, що реалізовує переваги кооперації індивідуальних інтересів і забезпечує порядок при їх здійсненні.

Ці ідеї були покладені в основу сучасної концепції політичної соціалізації, в якій існує дві версії даного процесу, що відповідають двом класичним підходам в трактуванні особистості в політиці. В результаті по-різному трактується і сутність процесу політичної соціалізації, і її технологія.

Перша версія політичної соціалізації виходить з моделі «підпорядкування». До цієї версії тяжіють біхевіористи Ч.Мерріам, Г.Лассуел і творці системного підходу до політики Д.Істон, Дж.Денніс, Р.Алмонд, С.Верба, К.Дойч. З роботами останніх дослідників пов'язаний найбільш істотний вклад в концепцію політичної соціалізації в 60-х роках XX ст. Вони розглядали політичну соціалізацію як процес впливу політичної системи на індивіда з метою створення у нього позитивних установок на систему. Дане розуміння випливає з трактування особистості як елемента політичної системи, що не є метою політики, а служить лише засобом підтримки системної рівноваги.

Друга версія політичної соціалізації розроблялася в рамках теорії конфлікту (М.Вебер, Г.Моска, Ф.Паркін, П.Блау), теорії плюралізму (Р.Даль, В.Хорт) і теорії гегемонії (Р.Мілібенд, Р.Даусон, К.Превітт). Прибічники цієї версії бачать сутність політичної соціалізації у взаємодії влади і індивіда. Останній не є пасивним об'єктом впливу політичної системи: його активність у взаємодії з владою обумовлена інтересами, здатністю діяти усвідомлено, підтримкою етносу, класу, політичної партії, частиною яких він може виступати [8, 306].

В рамках першої версії політичної соціалізації заслуговує на увагу теорія «політичної підтримки» Д.Істона і Дж.Денніса, яка істотно вплинула на розвиток всієї концепції і претендувала на універсальність, тобто практичне використання в усіх західних країнах. Теорія «політичної підтримки» розглядається з точки зору здатності політичної системи забезпечувати стабільність і динамічну рівновагу за допомогою взаємообміну з довкіллям (економічною, соціальною, культурною системами). Взаємодія політичної системи з довкіллям здійснюється через механізм «входу — виходу».На «вхід» системи поступають вимоги і підтримка, а на «виході» заявлені вимоги або підтримка втілюються в політичні рішення і дії влади. Силовими методами досягти прийняття політичних цілей і цінностей, як показала практика, неможливо. Необхідним став новий метод стабілізації системи, який полягав в забезпеченні добровільного прийняття людьми політичних цілей. Це є можливим в тому випадку, якщо система здатна створювати і підтримувати віру індивідів в свою легітимність і законність. Інакше кажучи, досягти підтримки громадян політична система може шляхом формування позитивної психологічної установки на добровільність прийняття норм і цінностей пануючої у суспільстві культури. Така установка особистості на систему складається під впливом агентів соціалізації, що враховують рівень зрілості індивіда.

Д.Істон і Дж.Деннис виділяють чотири стадії політичної соціалізації: "політизація", "персоналізація", "ідеалізація" та "інституалізація". Перша з них охоплює приблизно перші п'ять років життя дитини та характеризується тим, що у індивіда формується усвідомлення політичної влади як більш важливої, ніж влада батьків. У цьому віці

інформацію про політику дитина отримує переважно від батьків. На другій стадії політична влада асоціюється в свідомості дитини через фігури як значних політичних лідерів загальнонаціонального масштабу (президент, прем'єр-міністр, лідери найбільших політичних партій), так і осіб, що втілюють владу в повсякденному житті (поліцейський). Третя стадія характеризується утворенням на основі сформованих асоціацій вже більш стійкого емоційного ставлення до політичної системи. В рамках четвертої стадії дитина переходить від персоніфікованого уявлення про владу до інституційного, тобто до сприйняття влади через знеособлені інститути (державні структури, партії), що свідчить про ускладнення її політичних уявлень і переходу до самостійного бачення політики.

Найбільш істотний аргумент проти універсалізації моделі «політичної підтримки» полягає в тому, що американське суспільство відрізняється від європейських суспільств своєю культурною однорідністю, що призводить до зворотних результатів. Також недоліком цього підходу є аналіз лише психологічних аспектів політичної соціалізації.

Теорія Д.Істона отримала подальшу розробку в працях таких видатних вчених, як Т.Парсонс, Л.Коен, Р.Ліптон та ін. Вони розвинули ті аспекти пояснення політичної поведінки, які обумовлені взаємодією людини з політичним середовищем і її інститутами.

Так, за Парсонсом, соціалізація є, перш за все, засвоєнням соціальних, і, відповідно, політичних ролей. Її можна визначити як приведення у відповідність структури мотивації поведінки людини і очікувань суспільства. При цьому політична соціалізація означає в першу чергу засвоєння ролі громадянина.

Важливість цього висновку для організації політичної соціалізації виходить з фундаментального характеру проблеми соціального порядку, яку вирішує Парсонс. Він сам пише, що займається вирішенням «проблеми порядку в суспільстві, в класичній формі викладеної Томасом Гоббсом», але, на відміну від Гоббса, шукає пояснення порядку, заснованого на його добровільному визнанні громадянами [4, 789].

Слід також відзначити широке поширення закордоном трактування політичної соціалізації з точки зору біхевіоризму (наука про поведінку). Класична логіка біхевіористської концепції соціалізації розкривається Б.Скіннером в його роботі з характерною назвою «Технологія поведінки», де виразно підкреслюється формуюча роль соціального оточення в становленні людини, котра довго не помічалася [5, 39-40].

Основне завдання цієї теорії — вивчення індивідуальної поведінки в політиці з метою оптимізації управління цією поведінкою з боку еліти. Для цієї мети використовувався широкий спектр власне психологічних методів. Основна ідея класичного біхевіоризму безпосередньо запозичена політичною наукою з психології — це ідея безпосереднього впливу середовища на поведінку індивіда. Політична поведінка підкоряється старій формулі біхевіористів: S —R (стимул — реакція). Наприклад, з метою розуміння феномену політичного відчуження, політичні біхевіористи пропонують формулу «прості соціальні умови — політична поведінка». Дослідникам залишається заміряти перший і другий показники і знайти кореляцію між ними. При такому підході значення ситуаційних чинників явно переважає над внутрішньою активністю індивіда. Радикальні різновиди біхевіоризму використовують

формулу «стимул-реакція» перш за все для контролю над поведінкою індивіда або, використовуючи їх термінологію, — для «модифікації поведінки».

Крайнощі радикального політичного біхевіоризму — як політичного, так і методологічного характеру — розділяло небагато дослідників. Так, представники школи соціального навчання пом'якшили жорстку модель поведінки, включивши до неї ряд проміжних змінних (установки, думки і навіть особистість в цілому). Кроком вперед було і включення в аналіз політичної поведінки її змістовних компонентів — цінностей, які засвоює індивід в процесі набуття життєвого досвіду [9].

На противагу теоріям політичного біхевіоризму в кінці 50-х – на початку 60-х рр. набули поширення ідеї когнітивізму, що розглядають політичну соціалізацію особистості, виходячи з первинності внутрішньоособистісних структур і процесів особистісного пізнання (Ж.Піаже, Дж.Адельсон, О'Нейл, Б.Грін, Л.Колберг, Р.Мерельман).

Важливим досягненням представників цієї школи є виділення вікових особливостей кожного з етапів становлення політичної свідомості і випливаючий з цього висновок про нерівномірність її розвитку. В ході становлення особистості відбувається зміна характеру мислення від конкретного егоцентричного і персоналізованого до абстрактного і узагальненого розуміння політичних відносин. По мірі розвитку інтелекту зростає критичність і незалежність політичних поглядів.

Закономірності становлення мислення були сформульовані швейцарським психологом Ж.Піаже в теорії когнітивного розвитку. Він виділив чотири стадії генезису мислення. На першій стадії — сенсорно-моторній (від народження до 2 років) — у дитини формується здатність сприймати навколишній світ в образі предметів. Перехід на другу стадію — доопераційну (від 2 до 7 років) — пов'язаний з тим, що дії дитини відбиваються у формі думки. На цьому етапі переважає мислення з позицій власного «Я». Третя стадія — стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років) — характеризується тим, що мислення дитини звільняється від безпосереднього сприйняття. І, нарешті, у віці від 12 до 15 років мислення дитини переходить в стадію формальних операцій, коли підліток здатний до дедуктивних висновків, осмислення етичних проблем, роздумів про майбутнє.

Грунтуючись на ідеях Ж.Піаже американський психолог Дж.Адельсон виявив тенденції розвитку політичного мислення у молоді Англії, США і ФРН у віці від 11 до 18 років. За ступенем розумового розвитку особистості найважливішою зміною для політичного мислення є посилення абстрактності і розширення часової перспективи. Підліткові роки характеризуються швидким зростанням політичного знання, в тому числі засвоєнням традиційних політичних поглядів і установок. У середині підліткового періоду в індивіда формується автономна система етико-політичних принципів. З віком зміцнюється вплив принципів на політичні думки, які виявляються сильнішими за миттєвий інтерес [8, 309].

Політична практика і результати емпіричних досліджень показують: політична соціалізація не обмежується позиціями, сформованими первинною соціалізацією (тобто набутими в дитинстві), а продовжується протягом всього життя людини. На певній стадії інтелектуального розвитку звичні політичні стандарти і норми починають сприйматися по-новому. З цієї причини вторинна соціалізація (соціалізація в

підлітковому віці) відіграє значну роль, хоча сформовані нею позиції також не залишаються незмінними. Навіть соціалізація в зрілому віці, коли індивід здатний самостійно здійснювати політичні ролі і функції, не означає остаточної сформованості його політичних уподобань, хоча змінити їх стає все важче. Мінливість політичних орієнтацій і різноманіття агентів політичної соціалізації обумовлені складністю і суперечливістю самого політичного життя, де нерозривно взаємопов'язані і химерно переплетені миттєві і перспективні інтереси, суспільні і особисті потреби.

Розробка проблем політичної соціалізації в радянському суспільствознавстві будувалася на методологічних основах марксизму і критиці буржуазних концепцій. Особлива увага в рамках марксистської традиції дослідження процесів соціалізації приділялася діалектиці об'єктивних і суб'єктивних чинників цього процесу. К.Маркс вважав, що люди в процесі своєї діяльності і за допомогою неї змінюють як зовнішні обставини, так і самих себе, свідомість людини і її діяльність єдині. «... Суть людини, — писав Маркс, — є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність всіх суспільних відносин» [2, 265].

Згідно з теорією Маркса, формуюче людину соціальне середовище одночасно виступає і умовою, і результатом її діяльності. Марксове розуміння формування людини не тотожне пасивному пристосуванню людей до соціального середовища. Воно охоплює і їхню власну практичну діяльність, в якій вони, впливаючи на навколишній світ, змінюють соціальне середовище, і в той же час «свою власну природу» [3, 188]. В ході суспільного прогресу змінюються не лише об'єктивні умови, але і самі люди, що виробляють в собі нові якості і перетворюють самих себе. У свою чергу, розуміння особистістю поставлених суспільством цілей і завдань багато в чому залежить від ставлення суспільства до цієї особистості, турботи суспільства про якнайповніший розвиток здібностей і інтересів індивіда. Досить часто при цьому відбувається абсолютизація зовнішнього, об'єктивного впливу на індивіда (чинники зовнішнього середовища та об'єктивних суспільних стосунків, норми, правила, зразки поведінки, соціальність в цілому).

Проте в умовах політичного і ідеологічного диктату радянські дослідники не могли повною мірою реалізувати потенціал цієї концепції. Справа звелася до керованого процесу комуністичного виховання особистості.

Таким чином, можна зробити ***висновок***, що формування і подальший розвиток концепцій політичної соціалізації відбувалися під впливом наукових шкіл і напрямів, що представляють різні галузі наукового знання. В рамках цих шкіл та напрямів були закладені фундаментальні філософські, соціологічні, педагогічні, психофізіологічні основи аналізу процесу соціалізації особистості взагалі і політичної соціалізації зокрема. Що стосується соціологічного аналізу даного питання, слід зазначити, що в західній соціології з 1960-х рр. пропонуються багаточисельні соціологічні теорії політичної соціалізації. Проте загальновизнаної теорії не існує внаслідок багатопарадигмальності соціології, посиленої плюралізмом суспільно-політичних ціннісних систем, що впливають на цілі політичної соціалізації, і тим самим опосередковано на соціологічну теорію

процесу. Очевидно, що претензії різних моделей політичної соціалізації на універсальність і загальність приречені на провал, оскільки процес засвоєння політичних цілей і стандартів політичної поведінки в кожному конкретному суспільстві специфічний, обумовлений особливостями їх культурних середовищ. Тому теоретичні рамки досліджень політичної соціалізації на сучасному рівні розвитку напряму, мабуть, можуть залишатися досить вільними. Слід залучати теорії, які найбільш адекватні конкретним дослідницьким завданням.

Література: 1. Аристотель. Политика//www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/aristot/index.php. 2. Маркс К. Тезисы о Фейербахе. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2- е изд. - Т.42. 3. Маркс К., Энгельс Ф. Процесс труда и процесс увеличения стоимости // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2- с ИЗД.-Т.23. 4. Парсонс Т. Общества // Парсонс Т. О социальных системах. М., 2003. 5. Скиннер Б. Технология поведения // Американская социологическая мысль. М., 1994. 6. Головин Н.А. О проблеме общей теории политической социализации // Проблемы теоретической социологии / Под ред. А. О. Бороноева. Вып. 5. СПб., Изд-во Астерион, 2005. 7. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. — Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 8. Политология: учеб. для студентов вузов / Р.Т. Мухаев. — 3-е изд., перераб. и доп.— М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 495 с. 9. Шестопал Е.Б. Политическая психология // www.gumer. info/ibliotek_Buks/Psihol/Shestop/index.php.

УДК 316(454.56+258)

Кондов К.

Аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ҐЕНЕЗИ ТА РОЗВИТКУ ФУНКЦІОНАЛІСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

В статті здійснюється аналіз особливостей ґенези та розвитку функціоналістської концепції соціального контролю. На основі дослідження диференційованих підходів до опису структури, елементів і форм соціального контролю визначається ряд спільних ознак, притаманних концепціям соціального контролю представників теорії структурного функціоналізму. Акцентується особлива увага на пізнавальній ролі соціального контролю в теоретичних концепціях суспільства представників структурно-функціональної теорії з точки зору організації та підтримання соціального порядку.

Ключові слова: *соціальний контроль, соціальний порядок, структурний функціоналізм, соціальний інститут, соціальні норми, соціальні цінності, культура, соціалізація, соціальна структура, аномія.*

The analysis of genesis and development of social control concept in the structural functionalistic theory is given. Results of study of various approaches to explanation of the structure, and forms of social control are discussed. The last one allowed to define the common features of the 'social control' concept in different structural functionalistic theories. The special attention is paid to a cognitive role of the social control concept in explanation of development and maintenance of a social order.

Key words: *social control, social order, structural functionalism, social institute, social norms, social values, culture, socialization, social structure, anomie.*

Тема соціального контролю традиційно розглядається у багатьох соціологічних концепціях та теоріях, до яких належать як структурно-функціональна теорія, так і теорії конфліктів. Природно, що ця тема стала однією з найпоширеніших у соціології, оскільки питання соціального контролю тісно пов'язане з його функціональним призначенням. Соціальний контроль є одним із головних чинників вирішення суспільних протиріч, оскільки його здійснення дозволяє регламентувати і консолідувати діяльність усіх соціальних суб'єктів.

Проте теоретична соціологія XX століття характеризується неоднозначним розумінням змісту даного поняття. Прибічники функціоналістської парадигми вбачають специфіку соціального контролю у прояві певної системи інституціонально-організованих дій, спрямованих на створення та підтримку загальних норм, цінностей і спільної культури. Більшість соціологів конфліктологічної орієнтації підкреслюють, що механізми соціального контролю формують специфічні режими домінування та панування одних соціальних груп над іншими. З питаннями соціального контролю тісно пов'язані фундаментальні проблеми соціології щодо соціального порядку, можливостей його побудови, стабілізації та змін.

Поняття «соціальний контроль» вводиться у науковий обіг на початку XX століття та розглядається соціологами як один з ключових концептуальних елементів загальносоціологічної теорії, виступаючи важливою ланкою в багатьох соціологічних теоріях (У.Самнер, Г.Тард, Є.Росс тощо). Уявлення про соціальний контроль як засіб управління поведінкою завдяки культурним факторам обґрунтовувались в роботах М.Вебера, У.Томаса, Ф.Знанецького, Р.Ла Пьєра. З еволюційно-феноменологічного погляду дане поняття аналізували Дж.Мід та Ч.Кулі. У другій половині XX століття особливо ретельно проблематика соціального контролю висвітлювалась в працях А.Бандури, Г.Беккера, Р.Мертона, Т.Парсонса, Н.Смелзера, Д.Фіхтера, Е.Шілза, Е.Гідденса, А.Коена, Я.Щепанського та інших теоретиків структурно-функціонального напрямку соціології.

Мета даної статті полягає у розвитку наукових уявлень про соціальний контроль як чинник регулювання суспільного життя в контексті ґенези та розвитку функціоналістскої парадигми як пізнавального напрямку теоретичної соціології XX століття. Основними завданнями статті є визначення пізнавальної ролі поняття «соціальний контроль» та з'ясування його технологічної специфіки, акцентуючи увагу на методах і формах соціального контролю в організації та регулюванні соціального порядку.

Насамперед зазначимо, що вперше термін «соціальний контроль» запроваджується у науковий обіг та застосовується французьким соціологом та криміналістом Г.Тардом, який розглядав його у доволі специфічному «вузькому» значенні - як засіб повернення злочинця до суспільно значущої діяльності. Згодом, розширивши зміст цього поняття, він розглядає соціальний контроль як чинник впливу соціальної структури на процес індивідуального життя людини. Соціальна структура тлумачиться Г.Тардом як усталена кристалізація механізмів соціального наслідування, які дієво сприяють відтворенню соціально значущих зразків та цінностей діяльності та поведінки [1, 16].

Найбільш повно та широко проблема соціального контролю розглядалася в роботах Е.Росса, зокрема таких його працях як «Соціальний контроль» (1901) та «Соціальний контроль. Дослідження основ порядку» (1909). Згідно з Е.Россом, соціальний контроль визначається як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда з метою забезпечення «здорового» соціального порядку. Останній залежить від того, який тип індивідів найбільш поширений у даному суспільстві (при цьому автор виділяє західно-європейський, американський, слов'янський, індуський типи соціального порядку), що є продуктом тривалого історичного розвитку [2, 18 - 46]. По суті, Е.Росс

розглядав розподіл праці та ієрархічну організацію, що характерні для складних соціальних організацій, як відображення вищого соціального порядку, що притаманне товариству з механічною солідарністю. Можливо внаслідок цієї зосередженості Е.Росс актуалізує проблеми, що пов'язані скоріше з підтримкою соціального порядку, ніж з його наслідками. Так, поняття солідарності й згуртованості (а також почуття обурення та справедливості) розглядаються другорядними в системі соціального контролю – соціальному процесі, який координує функції, індивідів та групи у єдине організоване ціле.

Значну увагу привертає аналіз типів соціального контролю. Ключ до контролю автор вбачає у явищі покори, що виражається у двох контекстах в процесі розвитку суспільства – особисто-неофіційному та безособово-офіційному. У першому - порядок базується на згоді, солідарності, яка базується на однорідних цінностях (колективний порядок). У другому контексті соціальна диференціація послаблює згоду і порядок забезпечується шляхом контролю (громадського порядку). З іншого боку, механізми контролю розподіляються на два типи – внутрішній, що виникає з почуттів та зовнішній, який застосовується з використанням авторитету. До внутрішнього, який Е.Росс називає етичним, відносяться такі методи контролю як громадська думка, мистецтво, соціальна релігія, цінності та ін. Зовнішній Е. Росс називає політичним, виділяючи при цьому такі його методи як закон, віру, ритуал, освіту [2, 411]. Загалом, роботи Е.Росса зробили значний внесок у виокремлення соціального контролю як соціологічного поняття, а також у розуміння того, яким чином офіційні та неофіційні норми впливають на індивідів та групи з метою примусити їх дотримуватись цінностей даного суспільства.

Еміль Дюркгейм - французький соціолог та мислитель, засновник французької соціологічної школи та початкових ідей структурно-функціонального аналізу - був одним з перших вчених, хто відводив у своїй концепції суспільства суттєву роль соціальному контролю.

Характеризуючи суспільство, Е.Дюркгейм визначає його як частину об'єктивної реальності, що включена в загальний порядок природи, має свої специфічні закони та є первинною у відношенні до індивідів, що утворюють його. Основними елементами суспільства виступають соціальні факти — зразки поведінки, способи мислення та почуття, які спрямовують на індивіда зовнішній тиск (нормативно-правовий) і мають об'єктивне, незалежне від індивіда існування. Наслідком об'єктивності соціальних фактів є їх вплив на індивідів, примус останніх до певних дій. Кожна людина відчуває на собі соціальний примус. Юридичні та моральні правила, наприклад, не можуть порушуватись так, щоб індивід не відчув всього тягаря суспільного незадоволення.

Складне суспільство, за Е.Дюркгеймом, характеризується органічною солідарністю людей, що виражається у наявності розподілу праці та спеціалізації видів діяльності, які породжують функціональну залежність індивідів, а також потребу і необхідність у спільній праці. Соціальна солідарність, ще один елемент підтримання соціального порядку, — головна сила, що цементує суспільство, створюючи суспільне ціле. Вона виникає як логічний наслідок суспільного розподілу праці, тобто соціалізації та розподілу людей за професіями. Від ступеня солідарності залежить стан суспільства — нормальний чи патологічний. Для означення процесу функціонування патологічного, тобто

слабкоорганізованого і недостатньо контрольованого суспільства, Е.Дюркгейм, ще у своїх ранніх працях, вводить нове для соціології поняття — «аномія» (патологія) — відчуття відсутності норм, що виникає в перехідні та кризові періоди, коли старі норми та цінності перестають діяти, а нові ще не встановлені.

Зазначимо, що в працях пізнього періоду своєї творчості, зокрема у роботі «Самогубство» (1912 р.) Е.Дюркгейм, продовжуючи розглядати соціальні явища з точки зору їх впливу на індивіда через поняття зовнішнього та поняття примушення приходить до визнання вирішальної ролі афективних реакцій індивіда. У даному зв'язку, на наш погляд, можна цілком погодитись із думкою Н.Бойко, яка у своїй монографії підкреслює, що Дюркгейм пояснює соціальний контроль «не примушенням і не прийняттям корисного, а інтерналізованим моральним обов'язком (аналогічно феномену покори Едварда Росса) по відношенню до норм групи і почуттям «поваги» до диктатів групи» [1, 16].

Таким чином, реконструюючи дослідницьку позицію Е.Дюркгейма, доцільно зробити висновок, що соціальний контроль – це атрибутивний чинник життєдіяльності будь-якого суспільства, який здійснюється завдяки нормативній стандартизації групової та індивідуальної поведінки через примусовий вплив на індивідів продуктів колективної свідомості як певної сукупності загальних для членів суспільства інтересів, вірувань, переконань, почуттів, цінностей та прагнень.

Саме таке розуміння Дюркгеймом функціональної специфіки соціального контролю, на наш погляд, формує певні концептуальні передумови розгляду соціального контролю як *основоположного чинника соціальної інтеграції*. Адже саме завдяки колективній свідомості і спільним переконанням, спільним віруванням та почуттям індивіди зближуються один з одним. Таким чином виникають фундаментальні передумови для існування колективу, інституту, окремого суспільства.

Одним з найавторитетніших представників теорії структурного функціоналізму, хто дав розгорнутий план концепції поняття соціального контролю в рамках даної теорії, був видатний американський соціолог-теоретик Толкотт Парсонс. Обстоюючи свою ідею «соціального порядку» Т.Парсонс у своїй відомій узагальнюючій праці «Система сучасних суспільств» обґрунтовує концептуальну схему, згідно з якою суспільство є особливо важливою соціальною системою, члени якої здатні задовольняти усі свої індивідуальні й колективні потреби. Соціальна система має структуру з взаємопов'язаними рівнями: індивід — група — інститути — суспільство, яким відповідає свій тип ієрархії (технічний, «менеджеральний», інституціональний та соцієтальний). З точки зору теорії структурного функціоналізму на соцієтальному рівні він виокремлює чотири структури суспільства, що виконують функції відповідно до розроблених ним систем дії. Так, економіка є підсистемою, яка виконує функцію адаптації до зовнішнього середовища через працю, виробництво та розподіл. Політична система шляхом мобілізації відповідних агентів та ресурсів забезпечує функцію досягнення цілей. Система виховання забезпечує латентну функцію, передаючи агентам культурні зразки. Нарешті, функцію інтеграції виконує соцієтальне співтовариство, координуючи різні елементи суспільства [3, гл. 1]. Загалом, найбільш важливим для Парсонса

елементом соціальної системи, що має здатність частково ставати елементом інших систем, є культура. Т.Парсонс визначає культуру як структуровану, впорядковану систему символів, що слугує орієнтирами для агентів, інтерналізованими аспектами особистісної системи та інституціоналізованими зразками в соціальній системі.

Виходячи з вищезазначеного постає важливе питання про те, яким чином особистість інтегрується в соціальні системи, підтримуючи тим самим їх рівновагу? На абстрактному рівні Т.Парсонс концептуалізує два механізми, які інтегрують особистість в соціальну систему, підтримують загальні норми та цінності, виконуючи тим самим контролюючі функції - соціалізацію та соціальний контроль. Цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивідів здійснюється через державний апарат та легітимні інституціональні засоби й мають на меті подолання порушень рівноваги та відтворення стабільності системи. При успішному процесі соціалізації відбувається засвоєння норм і цінностей, що продукуються культурою, тобто вони стають частиною свідомості акторів. В результаті, прагнучи задовольнити власні інтереси, фактично індивіди слугують інтересам системи в цілому.

Обґрунтовуючи концепцію соціального контролю Т.Парсонс наводить ряд засобів, за допомогою яких в соціальних системах організуються ролі статусів з метою зменшення напруги та девіацій. Зокрема, до механізмів соціального контролю належать:

1. інституціоналізація, котра забезпечує чіткість та однозначність рольових очікувань;
2. міжособистісні санкції та жести, котрі використовують актори для досягнення узгодженості санкцій;
3. ритуальні дії, що сприяють укріпленню переважаючих культурних зразків і в той же час впливають на джерела напруги, що здатна бути руйнівною;
4. структури, які забезпечують збереження цінностей та відділяють у часі «відхилення» від «нормальних» інституційних зразків;
5. структури повторної інтеграції, котрі прагнуть нормалізувати будь-яку тенденцію до відхилення;
6. інституціоналізація системи, здатної застосовувати насилля й примус [4, 72].

Розглядаючи різні види контролю Т.Парсонс виділяє контроль позитивний – переконання, навчання, винагорода, та негативний – погрози, накази, покарання тощо. Цілеспрямований, заздалегідь продуманий, запланований контроль називається «формальним», на відміну від стихійних оцінок, які виражаються у вигляді аплодисментів, підбадьорювань, посвистувань, насмішок і відносяться до «неформального контролю».

Підкреслимо, що Т.Парсонс у своїй теорії враховує феномен активності індивіда. Норми, зразки поведінки, які сприяють досягненню єдності та цілісності в життєвому процесі суспільства, встановлюються на соцієтальному рівні. Він пропонує модель інформаційної ієрархії контролю, що демонструє його реалізацію на всіх рівнях соціальної системи (культура, соціальна структура, особистість, організм).

Розглядаючи кожну систему дії як підсистему більш складної системи дії Т.Парсонс досліджує взаємозв'язки між чотирма підсистемами. При цьому виникає ієрархія інформаційного контролю, у

котрій культура визначає межі соціальної системи, соціальна структура інформаційно регулює систему особистості, а особистість інформаційно регулює систему організму. Коментуючи феномен інформаційного контролю Дж.Тернер, зокрема, зазначає, що у Т.Парсонса цей феномен виконує функцію міжсистемної інтеграції. Зберігаючи інтерес до міжсистемних відносин чотирьох систем дії Т.Парсонс розглядає їх з точки зору «всезагальних символічних засобів обміну», таких як гроші, для полегшення купівлі та продажу товарів в економіці [4, 76].

Наведені генералізовані засоби, як, наприклад, гроші, втілюють в собі чисто символічний спосіб комунікації. Гроші небагато варті самі по собі, їхня цінність очевидна тільки з точки зору того, що вона символічно «говорить» про відношення обміну. Таким чином, Т.Парсонс вважає, що зв'язки між компонентами дії носять інформаційний характер. Акцентування уваги на інформації співпадає зі створенням Т.Парсонсом ідеї кібернетичної ієрархії контролю. Вважається, що обмін інформацією або кібернетичний контроль здійснюється меншою мірою трьома способами: по-перше, обмін всередині чотирьох підсистем цілісної системи дії та між ними здійснюється за допомогою різних символічних посередників, тобто грошей, влади, впливовості чи обов'язків. По-друге, взаємообмін всередині кожної з чотирьох систем дії також здійснюється завдяки певним символічним засобам. Ця детермінація посередників функціональним реквізитом залишається в силі як в окремій системі дії, так і у відношенні до чотирьох головних систем дії. Нарешті, вважається, що системний реквізит адаптації, ціледосягнення, інтеграції та латентності визначає тип всезагальних символічних засобів, які використовуються при міжсистемному або внутрішньосистемному обміні [4, 77]. Всередині соціальної системи, в її секторі адаптації, в якості засобу обміну з трьома іншими секторами використовуються гроші; в секторі досягнення цілей в якості головного засобу обміну використовується влада, тобто вміння змусити підпорядковуватись; інтеграційний сектор соціальної системи спирається на вплив — здатність переконання; а в секторі латентності використовуються обов'язки — здатність до лояльності [4, 77]. Таким чином, аналіз взаємного обміну специфічними структурами всередині соціальної системи повинен зосереджувати свою увагу на обміні біля «входу — виходу», де застосовуються символічні засоби. Так, Т.Парсонс наближається до створення концептуальної схеми для аналізу основних типів символічних засобів, з'єднуючи системи в кібернетичну ієрархію контролю.

Процеси соціального контролю розглядаються в теоретичній схемі Т.Парсонса як визначальний чинник «мотиваційної інтеграції соціальної системи» [1, 25]. За допомогою механізмів соціального контролю, як загального процесу зведення до мінімуму розбіжностей між індивідуальними очікуваннями індивіда та фактичною поведінкою, суспільство вирішує «функціональну проблему зведення до мінімуму потенційно руйнівної поведінки».

Якщо центральним об'єктом американської соціології є соціальна група і поведінка людей у групі, то в аналізі власне групової взаємодії велика увага теоретиків структурного функціоналізму приділена «інституціональній структурі», котра взаємодоповнює структуру об'єктивних, позаособових відносин. Особливу увагу дослідженню інституціональних засад організації та здійснення соціального контролю

приділяв як сам Т.Парсонс, так і його послідовники. В статті «Пролегомени до теорії соціальних інститутів» Парсонс вказує, що «контроль за індивідуальною поведінкою з боку моральних мотивів є, як правило, недосконалим» [5, 140]. Саме тому лише норми інституціонального примусу здатні забезпечити ефективний соціальний контроль.

Такої ж позиції дотримується і американський соціолог Дж.Фіхтер. «Інститут, - пише він, - відносно стійка структура соціальних зразків, ролей, відносин схвалених та уніфікованих способів задоволення соціальних потреб» [6, 248]. Положення будь-якого інституту залежить від цінностей, обумовлюється панівною у суспільстві формою стимуляції індивідуальної поведінки, сукупністю загальних типових очікувань та оцінок. Інститути роблять постійними норми поведінки, соціальні ролі, закріплюють їх та надають традиційного характеру [6, 249]. Завдяки цьому індивід пристосовується до різних типів поведінки, обираючи найбільш значимий тип для себе. Система цінностей виступає критерієм очікуваної поведінки, санкціонує її та лежить в основі системи інституціонального контролю.

Наступною роботою, на якій хотілося б зупинитись детальніше, є робота К.Девіса та У.Мура «Касти, класи та стратифікація», у якій дається обгрунтування функціональної необхідності стратифікації для існування суспільства. Ця необхідність, на думку авторів, якраз і породжує систему стратифікації, яку автори називають «структурою» і відмічають, що стратифікація має відношення не до індивідів, а до системи ролей. Згідно з підходом науковців, соціальна стратифікація виникає як особлива інституціоналізована форма і слугує механізмом, завдяки якому суспільство гарантує, що найбільш важливі позиції займають найбільш кваліфіковані люди. У даній роботі зазначається, що «суспільству небайдуже хто і на яку позицію претендує, і не тільки внаслідок того, що одні позиції самі по собі більш привабливі за інші, але й внаслідок того, що деякі з них потребують великих здібностей або особливої підготовки, що одні більш важливі за інші». Вельми суттєво й те, що наявні обов'язки позиції слід виконувати настільки більш старанно, наскільки більш важливою є позиція. І тому невідворотно відбувається так, що суспільство змушене мати різні види винагород, котрі воно могло б застосовувати в якості стимулів, тим чи іншим способом диференційовано розділяючи їх між позиціями. Винагороди та їх розділення, обумовлені характеристиками позицій, утворюють складову соціального порядку; вони являють собою стратифікацію [7, 108].

Зазначимо, що в центрі уваги К.Девіса та У.Мура знаходиться питання про те, як певні позиції у суспільстві набувають різного рівня престижності. У відповідності до цього підходу формулюється важливе питання в рамках проблематики соціального контролю: яким чином суспільство мотивує та розміщує індивідів на відповідно різні за престижем позиції в системі стратифікації? Інакше кажучи, яким чином суспільство нав'язує індивідам бажання займати певні посади, та як воно мотивує індивідів до виконання вимог цих посад?

Доцільно вказати, що на думку К.Девіса та У.Мура, необхідне заповнення посад в суспільстві проблематичне з трьох причин. По-перше, одні посади є більш привабливими за інші. По-друге, є посади важливіші за інші з точки зору кращого функціонування суспільства. І

по-третє, різні соціальні позиції потребують різних навичок і талантів. Розглядаючи суспільні позиції з точки зору їх функціонального значення К.Девіс та У.Мур робили гіпотетичне припущення, що найбільш престижні посади є найменш привабливими, але є більш важливими для виживання соціуму. Для гарантії того, що люди будуть займати ці посади, суспільство, з точки зору авторів, повинне забезпечити відповідні засоби контролю – стимули або винагороди, такі як: високий престиж, вища заробітна плата та достатні умови відпочинку. При цьому припускалось (і піддавалось згодом суттєвій критиці), що нижчі позиції в системі стратифікації є менш значимими, більш привабливими і, відповідно, суспільство може менше контролювати займання цих посад індивідами та виконання ними своїх обов'язків.

Автори теорії не стверджували, що суспільство свідомо створює систему стратифікації для впевненості в тому, що престижні посади зайняті належним чином. Вони вважали, що стратифікація є «несвідомо створеним механізмом», необхідним для виживання кожному суспільству [8, 117].

Подальша ситуація дослідження соціального контролю характеризується зведенням його до розуміння як способу реакції на відхилення від нормативної поведінки індивіда в суспільстві, що розглядається в рамках соціології девіантної поведінки. В рамках теорії структурного функціоналізму, в даному аспекті, великий інтерес представляє творчість послідовника Т.Парсонса, соціолога Роберта Мертона, зокрема його аналіз відносин між культурою, соціальною структурою та аномією.

У праці «Соціальна теорія та соціальна структура» Р.Мертон визначає культуру як організовану сукупність нормативних цінностей, що спрямовані на керування поведінкою, характерною для членів певного суспільства або групи. Соціальною структурою, за визначенням вченого, є організована сукупність соціальних відносин, у яких по-різному беруть участь члени суспільства або групи. Серед елементів соціальної та культурної структури особливо важливі два елемента. Аналітично вони роздільні, хоча в конкретних ситуаціях вони нероздільно переплетені. Перший елемент складається з цілей, намірів та інтересів, що визначаються даною культурою. Зазначені елементи є більш-менш інтегрованими і включають різні виміри престижу та емоцій. Друга фаза соціальної структури визначає, регулює та контролює способи досягнення цих цілей. Кожна соціальна група обов'язково співвідносить свою шкалу бажаних цілей з моральним або інституціональним регулюванням допустимих способів досягнення цих цілей [9, 245]. Аномія, за Р.Мертоном, виникає за наявності напруження між нормами та цілями виробленими культурою та існуючими інститутами, соціально сформованою здатністю членів групи до дій у відповідності з ними. Соціальний контроль, у зв'язку з описаним взаємозв'язком між вищезазначеними поняттями, є механізмом, що прагне мінімізувати напруження між виробленими культурою нормами та цінностями і обмеженим соціальною структурою способом доступу до них.

Р.Мертон зазначає, що механізм соціального контролю покликаний до збереження стійкості та непорушності соціальної системи, що, проте, не означає її незмінність. Тому поряд з поняттям функції вводиться поняття «дисфункції», що є тотожним аномії та означає відхилення

системи від прийнятої системи норм, що спричиняє або новий етап у пристосуванні індивідів до існуючого порядку (через конформізм, інновацію, ритуалізм, ретрицизм чи бунт) або зміни системи норм.

Наступний етап розвитку структурно-функціональної теорії тісно пов'язаний з ім'ям відомого неофукціоналіста Дж.Александера і загалом характеризується численними спробами цього теоретика подолати критичні стріли на адресу функціоналістської теорії в соціології, зокрема, звинувачення у антиіндивідуалізмі, консерватизмі, нездатності до пояснення соціальних змін та аналізу соціального конфлікту.

Оперуючи описовою моделлю суспільства Дж.Александер розглядає його як сукупність культурних елементів, які, взаємодіючи один з одним, утворюють структуру, завдяки якій система суспільства відокремлена від зовнішнього середовища. Загальний контур такого зовнішнього середовища утворює культура, яка і формує те, що можна назвати «ідеальним порядком». Такий ідеальний порядок є, на думку Александера, джерелом осмислених дій та інтеграції індивідів і соціальних груп. «Культура – це «порядок», який робить можливою будь-яку осмислену дію» [10, 238].

Зберігаючи притаманний структурному функціоналізму інтерес до процесу соціальної інтеграції Дж.Александер трактує її не як факт, що відбувся, а скоріше як соціальну можливість. Він визнає, що відхилення та соціальний контроль є реаліями соціальних систем. Окрім значення для соціальної структури, взаємопроникнення цих систем також створює конфлікт, що є постійним джерелом як змін, так і соціального контролю. Розглядаючи соціальні зміни в процесі диференціації в соціальній, культурній та особистісній системах, виокремлюється їх значення з точки зору «індивідуального та інституціонального викривлення», а не утворення гармонії.

Аналізуючи вищезазначені концепції соціального контролю ми загалом можемо зробити наступні ***висновки***.

По-перше, досліджуючи розмаїття підходів до опису структури, елементів і форм соціального контролю в рамках теорії структурного функціоналізму, ми можемо виокремити ряд характерних ознак, на які спирається система соціального контролю:

- соціальний контроль має особливо важливе значення для створення нормативних цінностей та зразків поведінки, які спрямовані на управління поведінкою певних груп у суспільстві;
- соціальний контроль є важливим елементом процесу соціалізації, яка є засобом інтеріоризації вироблених норм та цінностей у свідомість особистості;
- соціальний контроль засвідчує наявність внутрішніх рушійних сил, які лежать в основі індивідуальних людських почуттів та обумовлюють прагнення індивідів до визнання та відчуття безпеки, що забезпечує конформізм;
- соціальний контроль вказує на наявність і примусовий вплив формальних та неформальних інститутів, які створюють межі й соціальні дистанції як в середині груп, так і між ними, в яких індивід може діяти і котрі забезпечують контроль діяльності інших окремих індивідів.

По-друге, наведені ознаки є основою для виконання таких функцій соціального контролю як: стабілізуючої, яка полягає у організації поведінкових очікувань та забезпеченні передбачуваності поведінки

людей в стандартних ситуаціях, що тим самим сприяє незмінності соціального порядку; регулятивної, що виявляється як важливий фактор соціальної регуляції на всіх рівнях життя суспільства; та збереження існуючих в суспільстві цінностей, таких як життя, власність, честь і гідність, свобода та особисті права, що також дозволяє здійснювати передачу соціального досвіду від покоління до покоління.

По-третє, в залежності від дослідницьких симпатій теоретиків функціоналістів, соціальний контроль набуває різних концептуальних інтерпретацій. Так, в соціальній системі Т.Парсонса, контроль розглядається як функція інтеграції та взаємозв'язку між індивідами та соціальними групами, суспільством в цілому, а також стає зв'язковою регулюючою ланкою між елементами соціальної дії і соціальної системи. В концепції Дж.Фіхтера соціальний контроль слугує зв'язковим елементом у взаємодії соціальних інститутів, координуючим фактором взаємовідносин між ними і дозволяє індивідам орієнтуватись на інституціонально закріплені норми поведінки. В теорії стратифікації К.Девіса та У.Мура соціальний контроль виступає важливою частиною системи стратифікації, покликаною для стимулювання та підтримання людської праці в різних сферах трудової діяльності суспільства. В теорії соціальної структури Р.Мертона і неофукціоналізмі Дж.Александера соціальний контроль тлумачиться як важливий механізм урегулювання напруги між культурними цінностями та зразками поведінки й соціальною структурою, що породжує відхилення від нормальної поведінки.

Література: 1. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Наталия Бойко. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 2007. – 272 с. 2. Ross E. Social control. A survey of the foundations of order / Edward Ross. – New York: The Macmillan Company, 1918. – 466 p. 3. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалевой; под ред. М. С. Ковалевой. — Москва: «Аспект-Пресс», 1998. – 270 с. 4. Тернер Дж. Структура социологической теории / Джонатан Тернер; под ред. Г. В. Осипова. – Москва: «Прогресс», 1985. – 472 с. 5. Парсонс Т. Пролегомены к теории социальных институтов / Толкотт Парсонс // Человек и общество: Хрестоматия; под ред. С. А. Макеева. – К: Институт социологии НАН Украины, 1999. - С. 136 – 148. 6. Fichter J. H. Sociology / J. Fichter – Chicago, 1957. – 468 p. 7. Девис К. Функционалистское обоснование стратификации / Кингсли Дэвис // Человек и общество: Хрестоматия; под ред. С. А. Макеева. – К: Институт социологии НАН Украины, 1999. - С. 107 – 118. 8. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер; пер. с англ. А. Бойкова, А. Лисицыной; под ред. Е. Строганова. – Санкт-Петербург: «Питер», 2002. – 688 с. 9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон; пер. с англ. Е. Н. Егоровой, З. В. Кагановой, В. Т. Николаева, Е. Р. Черемиссиновой; под ред. З. В. Кагановой. – Москва: «Хранитель», 2006. – 873 с. 10. Александер Дж. Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры / Джефри Александер. // Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологичекое обозрение»; под ред. А. Ф. Филиппова. - СПб.: «Владимр Даль», 2008. – С.237-271.

УДК 316.614-056

Мільчарек-Сеали Х.

Аспірантка, Межрегіональна Академія управління персоналом

ЕМПАТІЯ ЯК ФЕНОМЕН АЛЬТРУЇСТИЧНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ ТА ЧИННИК РОЛЬОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті конкретизуються наукові уявлення про інтерактивну природу емпатії як соціального феномена. Відзначена обмеженість традиційних трактувань соціальними

психологами емпатії як співчуття або як когнітивної поінформованості та розуміння емоцій і почуттів іншої людини. Аргументовано позицію, відповідно до якої емпатію доцільно розглядати як особливий тип альтруїстичної інтеракції, що конституюється досвідом участі соціальних суб'єктів у різних статусно-рольових взаємодіях.

Ключові слова: *эмпатия, альтруїстична интеракция, рольова взаємодія*

Scientific conceptions about interactive nature of empathy as a social phenomenon are investigated in this article. It is shown that traditional definition of empathy, elaborated by social psychologists, is limited. It is argued that empathy should be studied as a special type of altruistic interaction, which develops through the experience of participation of social actors in different status-role interactions.

Key words: *empathy, altruistic interaction, role interaction*

Відомо, що в усі епохи існування людства життя людей було насичено драматизмом соціальних конфліктів, воєн, стихійних лих. Незважаючи на те, що на початку XXI століття деякі відомі вчені висунули нові аргументи про «кінець знайомого миру» (І.Валерстайн) або про появу нової «плинної модерності» (З.Бауман), реалії сучасного життя як і раніше вражають своїми антигуманними проявами. Сучасна глобалізація істотно поглибила соціально-економічні нерівності між різними регіонами планети. Голод і хвороби, відсутність доступу до елементарних благ, тероризм, міжетнічні конфлікти, безробіття стали звичними проблемними факторами й нашої повсякденності. Вочевидь, що сама констатація наявності цих проблемних факторів не може привести до розробки ефеективних конструктивних рішень без усвідомлення актуальності й необхідності розвитку технологій альтруїстичних комунікацій, заснованих на принципах співчуття (емпатії), доброзичливості, довіри.

Метою даної статті є конкретизація та розвиток наукових уявлень про емпатію як інтерактивний соціальний феномен і специфічний тип рольової взаємодії.

В останні десятиліття термін «емпатія» поширився практично в усіх гуманітарних дисциплінах, у тому числі й у соціальній психології та соціології. Однак чимало фундаментальних властивостей феномена емпатіїї вивчено недостатньо. Зокрема, мало уваги приділяється дослідженню історично сформованих норм і стандартів емпатичного мислення і поведінки, вивченню їхньої ролі в соціальній організації суспільства. У такій площині питання навіть не ставилося. Тому в жодній із сучасних соціальних і гуманітарних наук ще не сформувалися наукові подання про емпатію як інтерактивний соціальний феномен. Звідси і не дивно, що навіть зараз в енциклопедичних і довідкових виданнях домінують, по суті, повсякденні традиційні уявлення про емпатію «як співчуття або як когнітивну поінформованість та розуміння емоцій і почуттів іншої людини» [3, 513].

Важливо враховувати, що поняття «емпатія» зазвичай використовується в тих випадках, коли виникає необхідність опису і характеристики процесуальних особливостей ситуацій альтруїстичних людських інтеракцій. Саме тому, як нам здається, емпатію доцільно розглядати як особливий тип альтруїстичної соціальної комунікації, що конституюється досвідом участі соціальних суб'єктів у різних комунікативних взаємодіях - консенсусних, кооперативних, конкурентних, конфліктних.

Таке потрактування феномену емпатії насамперед свідчить про значущість розгляду емпатії як специфічного соціального і соціально-

психологічного явища, у якому знаходить інтегральний вираз накопичений людством досвід культури співпереживання. Ми вважаємо, що в певному сенсі можна говорити про культуру емпатії як специфічної системи вироблених людством цінностей, норм, інститутів, які зорієнтовані на етико-естетичну раціоналізацію світу та буття людини у соціальному світі, а також зорієнтовані на виробництво та відтворення співчутливого, розуміючого, естетично витриманої свідомості та поведінки.

Культура емпатії окремих народів загалом є інтегруючою силою і енергією планетарної культури. Вивчаючи народи, ми вивчаємо в той же час соціокультурну організацію людства, у якій емпатія як комунікативний феномен займає одне із центральних місць. Така соціокультурна концепція емпатії істотно відрізняється від інструменталістської концепції емпатії, сформульованої ще в XIX столітті в рамках філософської герменевтики (філософському вченням про теорію й мистецтво розуміння).

Згідно з герменевтичним ученням, заснованим німецьким філософом Ф.Шлейермахером, для глибокого, максимально повного розуміння письмових текстів необхідно проникнути в духовний стан творців цих текстів, повторити у своїй уяві первісний творчий акт. Наприкінці XIX століття послідовник Шлейермахера В.Дільтей запропонував називати таку операцію чуттєвого співпереживання «емпатією». На основі емпатії, тобто, процесу нового, повторного переживання думок і почуттів автора, підкреслював Дильтей, можна щонайкраще уявити та отримати знання про життєвий мир людини, осягнути зміст його творінь [див.: 4, 72-82].

Потрактування емпатії як інструменту пізнання були перенесені пізніше, вже в XX столітті, у цілий ряд соціальних наук. Наприклад, у психології й психіатрії під впливом праць К.Роджерса та інших психологів сформувався погляд на емпатію як на метод, що допомагає дослідникові (психотерапевтові) розкрити внутрішню логіку людських переживань і станів, причину різного роду психічних розладів [7, 214-222].

Вочевидь, що емпатія є вираженням позитивного зв'язку суб'єкта з іншим суб'єктом і в цій якості емпатію варто розглядати як фундаментальну умову існування людини й людства. У сфері міжособистісних комунікацій специфіка емпатії полягає в тому, що певний суб'єкт довільно або мимоволі повторює, збуджує й відтворює в собі самому переживання інших людей, з якими він перебуває в прямому або непрямому контакті. Відбувається перенесення елементів внутрішнього світу іншої особистості у свій власний внутрішній життєвий світ і термін «співпереживання» як не можна краще передає зміст даного процесу, як правило, у формі «прийняття ролі іншого» [1, 21-25]. У своїх вищих проявах емпатія виявляє себе як переживання почуттів іншої людини, у ході якого досягається не тільки той або інший ступінь або глибина розуміння суб'єктом станів і дій іншої особи, але й певна /повна або часткова/ згода з її мотивами, емоціями. Не випадково в більшості випадків вчені розглядають емпатію як співчуття, яке спонукає до допомоги і альтруїстичної поведінки [4, 16-96].

Як інтерактивний феномен емпатія відображує колективні прояви співчуття й співучасті окремих соціальних груп або більших мас людей у зв'язку з минулими, поточними або майбутніми подіями. Саме тому

емпатія є універсальною, визначальною властивістю людства й однієї з базових інтегральних характеристик етнічного життя. Важливо враховувати, що в складній і суперечливій картині сучасного буття різних етнічних спільнот співчуття є каталізатором прагнень і дій людини або соціуму, надаючи їх активності певну заданість. Тому багато чого залежить від того, наскільки зміст етнічної емпатії відповідає умовам адекватного реагування на суперечності конкретної ситуації. Війна й будь-який скільки-небудь широкомасштабний конфлікт неминуче породжують явище, яке можна назвати «втечею від емпатії». На цьому досить несприятливому з гуманістичної точки зору тлі виникає й поширюється безглузда жорстокість, ігноруються фундаментальні принципи етичної раціоналізації світу. Війна постає і сприймається як пом'якшувальна обставина, оскільки будь-яку війну супроводжує завжди не тільки ідеологія відплати й насильства, але й ідеологія безвинності. Безвинність звужує свідомість людини, закриває доступ до знань, до критичного аналізу почуттів і відносин до інших людей.

Відзначимо, що наукове вивчення інтегративного потенціалу, комунікативного та інтерактивного статусу емпатії стало однією з провідних тем соціологічної творчості П.Сорокіна. Думки Сорокіна про консолідацію суспільства на основі ідеї досягнення взаєморозуміння між соціальними суб'єктами і в теперішній час набувають все більшої актуальності. У цілому ряді своїх праць вчений підкреслював, що поряд із процесами соціальної стратифікації, які призводять до соціального розшарування населення, у будь-якому соціумі формуються потужні тенденції до об'єднання, консолідації, інтеграції зусиль, до відновлення всіх сфер життєдіяльності шляхом морального відродження та демонстрації доброти, забезпечуючи тим самим не тільки самозбереження, але й відновлення життєдіяльності суспільства в цілому. Емпатія, як вважав П.Сорокін, поєднує людей у прагненні до взаєморозуміння, створює між ними почуття спільності, сприяє формуванню гуманних відносин і, тим самим, запобігає розвитку негативних тенденцій і можливих конфліктів.

Величезне значення П.Сорокін надавав вивченню перетворювальній силі любові. Її доброчинна та заспокійлива сила виключає будь-яке насильство, будь-який примус і зло всюди, де вона стає головним формуючим фактором. П.Сорокін стверджував, що без нагромадження й поширення енергії альтруїстичної любові ніякі інші засоби не зможуть не запобігти майбутнім самогубним війнам. Так, альтруїстична любов у його системі філософсько-соціологічних поглядів виявляється головним життєтворчим чинником. Не боротьба за існування, що, по П.Сорокіну, веде лише до ворожнечі й загибелі, а саме співробітництво та взаємна допомога служать збереженню й розвитку людського роду. Альтруїстична любов лежить в основі етики «добросусідства», що становить фундамент людського суспільства, та є гарантією його тривалого існування. Альтруїстична любов виражається такими поняттями як співчуття, симпатія, доброта, дружба, доброзичливість, повага й ін. «Глибоке розуміння природи й механіки безкорисливої творчої любові, - писав П.Сорокін - неможливо без адекватних знань про суспільство, культуру, систему цінностей, у яких люди живуть і діють» [6, 234].

Важливо вказати, що досить значущим емпатичним засобом є такий формалізований соціальний інститут комунікації та інтеракції як етикет.

Його основу становлять принципи й норми розуміючого, співчутливого мислення й поведінки, метою яких є створення для суб'єктів комунікації деякого мінімуму психологічного комфорту й затишку. Чим інтенсивніше така емпатична за змістом поведінка поширюється на всю сферу повсякденності, тим вищим, на наш погляд, є розвиток комунікативної культури конкретного суспільства. З іншого боку, людська комунікація вже сама по собі є важливою складовою частиною культури емпатії. Це стосується навіть до випадків використання ненормативної лексики. Тому є всі підстави думати, що у відносинах між людьми такі сварливі «неунормовані» реакції були й у певному змісті залишаються способами прояву толерантності, що дозволяють знайти вихід емоціям і втриматися від ще більш агресивних і деструктивних дій.

Підкреслимо, що не менш значущим є розуміння емпатії як функціонально важливого чинника статусно-рольової взаємодії. Відзначимо, що в сучасній соціальній психології під «роллю» розуміється «будь-яка модель поведінки, що включає деякі права, зобов'язання й обов'язки, які очікуються від індивіда, яким його навчають і заохочують до виконання в даній соціальній ситуації» [3, 208]. Не заперечуючи правомірність такого потрактування помітимо, що в даному визначенні не повною мірою враховується та обставина, що будь-яка роль є динамічною характеристикою соціального статусу конкретного суб'єкта. Оскільки соціальний статус має певну інституціональну обумовленість, той і сам зміст рольових взаємодій необхідно відбиває зв'язок і приналежність взаємодіючих суб'єктів до конкретних інститутів і організацій.

Відзначимо, що на початку 70-х років минулого сторіччя А.Етціоні у своїх працях намагався аргументувати позицію, відповідно до якої конкретний характер статусно-рольових взаємодій вирішальною мірою залежить від типу організації, інтереси якої відображують і презентують конкретні індивіди. Етціоні доводить, що всі існуючі організації можна розділити на два типи: примусові й унітарні. «Примусовими організаціями є такі, у яких примус виступає основним засобом контролю над підлеглими учасниками. Ціннісні орієнтації таких підлеглих характеризуються високим рівнем відчуження» [8, 27]. В унітарних організаціях формується менш тверда система контролю за поведінкою працівників і управління їхньою діяльністю є більш ліберальним. «Унітарними організаціями є такі, у яких винагорода є головний засіб контролю над робітниками. Поведінка більшості підлеглих учасників характеризує розрахована участь (тобто коливання від незначного відчуження до незначної зацікавленості» [8, 31].

Вочевидь, що врахування специфіки різних типів організацій, у яких взаємодіють люди з різними статусно-рольовими характеристиками, на наш погляд, є безумовно важливим питанням. Логічно припустити, що в організаціях з високим рівнем відчуження потреба працівників в емпатії значно вища, ніж в організаціях, де система управління персоналом ґрунтується на використанні різних способів заохочення. На наш погляд, запропонована А.Етціоні типологія організацій зараз вдається досить проблематичною, якщо врахувати ту обставину, що сучасні трудові практики організуються переважно в режимі короткострокових контрактів. Тому прагнення працівників мати постійну роботу є більше значущим мотивом трудових орієнтацій. Втрата ж постійної роботи, як відзначає З.Бауман, у сучасному західному суспільстві, по суті,

перетворює людину як працівника в «туриста» і «волоцюгу» [див.: 2, 138-154]. Варто підкреслити, що ефективна нейтралізація багатьох драматичних явищ сучасного життя, які супроводжується зростаючим відчуженням, неможлива без розвитку заснованих на емпатії альтруїстичних технологій гуманізації суспільного життя.

Висновки.

1. На даний час цілком виправдано вважати застарілими традиційні тлумачення соціальними психологами емпатії як співчуття або як когнітивної поінформованості і розуміння емоцій і почуттів іншої людини. Обмеженість такого розуміння проявляється в тому, що воно не сприяє формуванню наукових уявлень про інтерактивну природу емпатії як соціального феномена.

2. У якості значущого чинника гуманізації суспільного життя та гармонізації соціальних відносин, емпатія є особливим типом альтруїстичної інтеракції, яка конституюється досвідом участі соціальних суб'єктів у різних статусно-рольових взаємодіях.

Література: 1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию. - СПБ: Алетейя, 2000. – 272с. 2. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. - М.: Логос, 2002. – 390с. 3. Большой толковый психологический словарь. Т.2. - М.: Изд-во АСТ, Вече 2003.- 560с. 4. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искссство, 1991. - 367с. 5. Гинбельбранд Д. Метафизика коммуникации. Исследование сущности и ценности общественных отношений. - СПБ: Алетейя, 2000. – 374с. 6. Сорокин П.А. Длинный путь. – Сыктывкар: СЖ Коми АССР, 1991.- 304с. 7. Rogers C.R. Sposób bycia. - Poznan: Wyd.Rebis, 2002. -360p. 8. Etzioni A. Complex organization. On power, involvement and their correlates.- N.Y.: Free press, 1971 - 360p.

УДК: 316.728

Недзельський А.

Магстр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МЕХАНІЗМИ РУТИНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ: Г.ГАРФІНКЕЛЬ VS Е.ГІДЕНС

Стаття присвячена співставленню двох точок зору на процес рутинізації повсякденного життя. Метою є розгляд суперечностей між ними й пошук можливостей їх синтезу. Основне завдання полягає в тому, щоб виявити точки дотику підходів, запропонованих Ентоні Гіденсом і Гарольдом Гарфінкелем, щодо визначення процесу рутинізації та його механізмів.

***Ключові слова**: рутинізація, рутина, повсякденність, критичні ситуації, ресоціалізація, рефлективність.*

The article is devoted to comparison of two points of view on routinisation as a process in everyday life: by E.Giddens and G.Garfinkel.. the aim is consideration of contradictions between these approaches and searching possibilities for synthesis of their some key idedas. The revealing of similar features of these theoretical approaches is done.

***Key words:** routinisation, routine, daily occurrence, critical situations, resocialisation, reflection.*

Рутинізація повсякденного життя та механізми цього процесу все частіше викликають інтерес і привертають увагу сучасних соціологів-теоретиків. ***Метою*** статті є аналіз та співставлення різних точок зору на процес рутинізації повсякденного життя.

Насамперед, ми вважаємо доцільним вкати на головну відмінність в існуючих концептуальних позиціях: якщо феноменологи та етнометодологи в загальносоціологічній площині розглядають повсякденний світ і процеси рутинізації зсередини, то постструктуралісти, і, зокрема, Ентоні Гіденс йдуть іншим шляхом і досліджують повсякденність, або рутину, навіть не як таку, що є фоном суспільного й особистого життя, а як засіб творення соціальної системи, адже, «рутина забезпечує цілісність особистості соціального діяча в процесі його повсякденної діяльності, а також є важливою складовою інститутів суспільства, які є такими лише за умови свого безперервного відтворення» [1, 111].

На відміну від Т.Парсонса, на думку якого порядок підтримується засвоєними в ході соціалізації цінностями, що виступають як мотиваційні орієнтації особистості, Е.Гіденс вважає, що усталені, типові зразки соціальної поведінки детермінуються певними усталеними механізмами соціального відтворення, тобто рутиною. Рутина – це соціальні практики, засновані на бездумному характері повсякденної взаємодії. Під рутинізацією Е.Гіденс розуміє забезпечення стійкості певних зразків поведінки, їх регулярності, стабільності й передбачуваності.

Таким чином, рутинізовані практики дозволяють людям відтворювати соціальну структуру в даному просторі й часі. Рутина забезпечує впевненість у майбутньому, надає можливість проектувати його, формує почуття безпеки. Дослідження рутинізації, за твердженням Е.Гіденса, дає головний ключ до пояснення типових форм взаємовідносин, що існують між базисною системою безпеки й рефлексивно створюваними процесами, властивими епізодичному характеру соціальних взаємодій [1, 111].

За Е.Гіденсом, рутинізація соціальних практик стає умовою соціальної стабільності. Вона забезпечує адекватне взаємне сприйняття вчинків індивідів й не потребує при цьому наведення раціональних аргументів [2, 264]. У суспільстві існує велика кількість «спільного знання» про те, як поводити себе та як діяти, що дозволяє агентам орієнтуватись у повсякденному житті й оперувати оточуючими предметами. В своїй поведінці агенти використовують знання правил суспільства, які існують в його структурі. Вони також користуються матеріальними й власними ресурсами, що є частинами структури суспільства. «Ми можемо досліджувати психологічну сутність рутини, звернувшись до наслідків ситуацій, в яких встановлені моделі звичного повсякденного життя були підірвані чи корінним чином знищені – проаналізувавши так звані «критичні ситуації»» [1, 111].

Подібний аналіз здійснював засновник етнометодологічного напрямку в соціології Гарольд Гарфінкель завдяки проведенню специфічних експериментів руйнування соціальної реальності. Г.Гарфінкель виходив з гіпотетичного твердження, згідно з яким в основі соціальної взаємодії лежать буденні передумови, правила, з огляду на які визначається її перебіг. Ці передумови схожі в усіх учасників актуальної ситуації і ще перед початком взаємодії ці учасники передбачають таку єдність контекстуального знання (інакше взаємодія б не стала можливою). Впевненість учасників ґрунтується на успішному й адекватному перебігу попередніх схожих взаємодій – те, що Е.Гіденс називає самовідтворюваністю соціальної структури. Г.Гарфінкель

сподівався, що порушення нормального перебігу взаємодії виявить у чистому вигляді фонові очікування, які лежать в основі актуальної ситуації, а отже відкриє приховану структуру повсякденності.

По суті, Г.Гарфінкель вносив такими експериментами елемент невизначеності в рутинізовані практики людського життя, що частіше за все призводило до бурхливої й спонтанної реакції тих, над ким експерименти проводились. Можна побачити, що ситуація, коли учасник експерименту відмовляється інтерпретувати та розуміти описи очікувань, пояснень чи переживань інших учасників взаємодії, роблячи дану ситуацію некерованою, певною мірою є ілюстрацією критичної ситуації за Е.Гіденсом.

Однак, Е.Гіденс веде мову також про ті випадки, коли критичні для конкретних індивідів або груп ситуації самостійно вбудовуються в розмірену систему соціального життя. На відміну від експериментів, які використовував Г.Гарфінкель, ці ситуації з достатньою необхідністю й невідворотністю можуть відбуватись в житті людини, не виходячи за рамки повсякденних для суспільства практик, але вириваючи цю людину зі звичної рутини. Як правило, такі події відмічаються ритуалами чи церемоніями, пов'язаними зі зміною соціального статусу особи (хрещення, ініціація, посвячення в лицарі тощо). «Не дивлячись на те, що з точки зору безпосередньо задіяних в них індивідів, ці ситуації знаменують собою порушення послідовності, вони все ж є істотним елементом цілісності соціального життя й мають очевидну тенденцію до рутинізації» – пише Е.Гіденс [1, 112].

Отже, критична ситуація, на відміну від експерименту руйнування повсякденності, все ж містить у собі елемент рутини і є більш загальною, стосується суспільства або спільноти, а не лише учасників конкретної взаємодії.

Під критичними ситуаціями взагалі Е.Гіденс розуміє «непередбачувані наслідки радикального порушення цілісності, що впливає на значну кількість індивідів; ситуації, що погрожують чи знищують стійкість інституціолізованих зразків соціальної поведінки» [1, 112].

Е.Гіденс розглядає критичні ситуації з точки зору їх психологічних наслідків і того, що ці наслідки означають для більшої частини рутинізованого соціального життя. Автор праці «Улаштування суспільства» пропонує звернутись до досвіду, представленого в роботі американського психолога австрійського походження Бруно Бетельхейма «Обезформлене серце», де описується й аналізується досвід самого автора й інших людей – в'язнів концентраційних таборів. У ній показано, як критична ситуація призводить до повного розмивання верхнього пласту соціалізованих реакцій чи відповідних дій, обумовлених стабільним й гарантованим контролем за власними діями й передбачуваною структурою соціального життя (рутиною), знищення установки на довіру, а отже – й гарфінкелівських фонових очікувань. Так відбувається знищення звичних правил повсякденних взаємодій, на яке деякі люди реагували повним відходом від реальності й замкненістю в собі, а згодом і помирали. Виживали лише ті, які навчились контролювати повсякденність, не втратили почуття власної гідності. Деякі в'язні з часом утворювали нові правила, нову буденність, у них відбувалася «ресоціалізація», в ході якої відтворювались установки на довіру шляхом ідентифікації себе з табірною охороною. Така реакція

можлива в обставинах крайнього стресу, зазначає Б.Бетельхейм, наприклад, знаходження в зоні обстрілу на полі бою, при допитах і тортурах у в'язницях тощо.

Механізми ресоціалізації, що описує Б.Бетельхейм, можна спостерігати також на прикладі деяких соціально-психологічних експериментів, таких як, наприклад, знаменитий стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо [3]. В експерименті досліджувався вплив обмеження свободи та тюремного оточення на психіку людини, а також вплив нав'язаної соціальної ролі на поведінку. Добровольці грали ролі в'язнів та охоронців в імпровізованій в'язниці, влаштованій в корпусі кафедри психології. Учасники швидко адаптувались до своїх ролей. Ніхто не сподівався, проте почали виникати по-справжньому небезпечні ситуації. Експеримент тривав всього шість днів (замість двох тижнів), а дія механізмів ресоціалізації була помітна вже наступного дня! Деякі критики експерименту стверджують, що учасники базували свою поведінку на тому, що від них очікували, або орієнтувались на стереотипи поведінки в'язнів та охоронців. Іншими словами, учасники просто були втягнуті в рольову гру, проте Ф.Зімбардо наполягає: навіть, якщо на початку це були елементи рольової гри, то при продовженні експерименту учасники вжились у свої ролі, тобто прийняли нову повсякденність. Над експериментом контроль було швидко втрачено. В'язні потерпали від садистського ставлення охоронців і під кінець у багатьох з них спостерігався сильний емоційний розлад.

Після порівняно спокійного першого дня, на другий день вибухнув бунт. Охоронці добровільно вийшли на понаднормову роботу й без вказівки дослідників придушували бунт і при цьому нападали на в'язнів з вогнегасниками (до речі, за умовами експерименту вони не мали права застосовувати насильство). Після інциденту охоронці намагались розділяти й стравлювати в'язнів, вибрали "хороший" і "поганий" корпуси, змушували в'язнів думати, що серед них є "інформатори". Ці заходи виявились досить ефективними і вже в подальшому великих заворушень не було. За словами консультанта Ф.Зімбардо (колишнього в'язня), така тактика використовується у справжніх американських в'язницях. Кожен третій охоронець виявився схильним до садизму, а в'язні були морально дуже травмовані, двоє з них навіть закінчили експеримент достроково. Не зважаючи на очевидну втрату контролю над експериментом, тільки один з 50 спостерігачів – Христина Маслач – виступила проти його продовження. Ф.Зімбардо припинив експеримент достроково.

Але слід зазначити: не кожна ситуація, що виривається з повсякденності, є критичною. Такими можуть бути моменти свят, переживання пригод, закоханості, сприйняття віртуальної реальності тощо. Свята, наприклад, вписуються в циклічний ритм нашого існування, але щоразу вони корінним чином змінюють поведінку й настрій людини. Свято має інституційно сформований і закріплений механізм свого проведення, й хоча, з одного боку, воно випадає із рутини повсякдення, з іншого – воно передбачено ним. Ми точно знаємо, коли відбудеться свято, адже червоні дати відмічені в календарі, тобто свято – це фактично культурно передбачений вихід у позаповсякденність. Історично свята виникали як «перерва емпіричного людського буття, в якому людина в поті чола свого заробляє хліб

насущний» [4, 59]. Хоча свята бувають унікальними – наприклад, весілля. Я вважаю, що цю подію можна віднести до критичної ситуації, після якої повсякденність людини змінюється. Слід також сказати, що для одних свято може дійсно бути критичною подією, а для інших – абсолютно рутинною. Адже для професійного "весільного" фотографа саме весілля і є його повсякденною роботою.

Отже, бачимо, що людина не може існувати без впорядкованої й передбачуваної буденної реальності, тобто рутини, й завжди шукає відповідні спільні зразки поведінки чи, в крайньому випадку, створює їх сама.

Повсякденне життя передбачає "наявність у індивідів почуття онтологічної безпеки, основу якої складає автономність людської діяльності в рамках передбачуваної рутини соціальних дій. Рутинний характер ліній поведінки утворюється процесом рефлексивного моніторингу діяльності, що здійснюється в умовах співприсутності" – пише Е.Гіденс [1, 116]. Рефлексивність здійснюється агентами як моніторинг плину соціального життя. В свою чергу індивіди, засвоюючи в ході соціалізації закони й навички соціального життя, забезпечують повторення соціальних практик, що й робить можливим їх типізацію та науковий аналіз.

Провідною властивістю етнометодів Г.Гарфінкель називав рефлексивну підзвітність. Це поняття "підзвітності" передбачає обумовлену діяльність, що має характеристики спостережливості й відкритості "у значенні бути зафіксованим і повідомленим" [5, 13]. Людська рефлексивність виступає основою соціального порядку. Як зазначалося вище, у Е.Гіденса саме завдяки рефлективності агентів соціальні практики є "однаковими" в певному часі й просторі. Бачимо, що обидва вчені сходяться на тому, що рефлективні практики лежать в основі людської повсякденної взаємодії, хоча Г.Гарфінкель, на відміну від Е.Гіденса, пропонує використовувати їх також при вивченні соціальної реальності методом спостереження, який він вважає головним. Вочевидь, що саме рефлективність дозволяє індивідам долати наслідки руйнування впорядкованості соціальної реальності та виходити з критичних ситуацій бодай навіть шляхом створення нової рутини.

У якості ***висновків*** доцільно навести наступні положення:

1. Е.Гіденс і Г.Гарфінкель розглядають суспільство на різних рівнях. Для Г. Гарфінкеля важливою є та чи інша конкретна ситуація взаємодії, його етнометодологія відноситься до мікросоціології й межує з соціальною психологією, а для Е.Гіденса важливою є ідея органічного теоретичного синтезу, комплексного погляду на суспільство. Людина творить рутину, а рутина, так чи інакше, формує людину. Рутина – це не життєвий світ, а агент відтворення існуючої соціальної системи. У Г.Гарфінкеля ж рутина слугує впорядкуванню й спрощенню життя індивідів, це лише засіб, за допомогою якого людина може не розпорошувати свою увагу й енергію на повсякденні проблеми. Рутина – лише фарба, якою соціальні актори пишуть картину свого життя на полотні повсякденності.

2. Різниця у підходах Г.Гарфінкеля та Е.Гіденса очевидна, оскілки різним є рівень їх теоретизування – рівень системної інтеграції у Е.Гіденса і мікросоціологія Г. Гарфінкеля. Але цікавим також є визначення тих спільних механізмів, на які звертають увагу обидва

автори. Таким чином, не зважаючи на різні мета-теоретичні завдання, які кожен з них ставить перед своєю теорією, вони звертаються до однакового інструментарію задля розкриття поставленої проблеми.

Література: 1. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Энтони Гидденс; перевод с англ. И. Тюрина. – М.: Академический Проект, 2003. – 528 с. 2. Кравченко С. А. Социология: Парадигмы через призму социологического воображения: Учеб. пособие для вузов / Сергей Александрович Кравченко. – М.: Экзамен, 2002. - 511 с. 3. Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент / Филипп Зимбардо //http://www.psychology-online.net/articles/doc-660.html 4. Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность: философские загадки / Елена Всеволодовна Золотухина-Аболина. – К.: Ника-Центр, 2006. – 256 с. 5. Гарфінкель Г. Дослідження з етнометодології / Гарольд Гарфінкель; переклад з англ. В. Й. Шовкун. – К.: КУРС, 2005. – 340 с.

УДК 316.063

Полієнко В.

Студентка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІРВІНГА ГОФМАНА

Здійснено аналіз концепції гендерної ідентичності Ірвінга Гофмана та дана оцінка теоретико-методологічної та евристичної значущості понять «гендерний дисплей» та «стигма», які використовуються соціологом для з'ясування специфіки феномену гендерної ідентичності.

***Ключові слова**: гендерна ідентичність, гендерний дисплей, стигма*

In this article was done analisys of Erving Goffman's gender identify and was estimated theoretic-methodological and evristic significance of definitions 'gender display' and 'stigma' which is used by sociologists for explanation phenoma of gender indentify particularity.

***Key words:** gender identify, gender display, stigma*

В новому столітті цивілізаційний розвиток змінює гендерні уявлення, дозволяє подивитись на традиційну гендерну дихотомію зовсім з іншого боку. Гендерні вибори стають все довільнішими, гендерні образи – багатоманітнішими. Руйнується традиційна соціальність, яка відштовхувалась від статевої дихотомії. Утворюються нові статусні прив'язки, і гендерна сегрегація, притаманна для традиційного типу гендерних відносин, зникає, а соціальність – ні: вона «підлаштовується» до гендерних нововведень – утворюються нові типи соціальних зв'язків, нова гендерна сегрегація, від якої і починає відштовхуватись нова соціальність. Виникає питання, чи працюватимуть концепти Ірвінга Гофмана для вивчення та аналізу традиційної гендерної дихотомії в гендерно оновленому суспільстві. Відповідно, **мета** даної роботи полягає в представленні можливостей застосування концептів ідентифікації та аналізу гендерної ідентичності Ірвінга Гофмана у вивченні сучасної соціальної реальності, **предметом** виступають способи та атрибути ідентифікації ідентичності за Ірвінгом Гофманом. В статті поставлені наступні **завдання**: дати визначення підходів до вивчення ідентичності та визначити місце інтерпретативної теорії Ірвінга Гофмана в аналізі ідентичності; охарактеризувати специфіку понять гендерної ідентичності за Ірвінгом Гофманом; визначити можливості застосування інструментарію інтерпретативного підходу для вивченні гендерної ідентичності в сучасному суспільстві.

Проблематика ідентичності постійно знаходиться в полі зору соціологічної уваги. Попередньо уявлення про ідентичність формувались в соціогуманітарних науках. Звертаючись до соціологічної традиції можна зазначити, що теорія ідентичності тут пов'язана з символічним інтеракціонізмом і виходить з прагматичної теорії самості (self), яка розроблялась *Вільямом Джемсом* та *Джорджем Гербертом Мідом*. Пізніше поняттям та визначенням ідентичності займались *Пітер Бергер* та *Ірвінг Гофман*. Вони визначали ідентичність як таку, що «створюється соціально, підтримується соціально та трансформується соціально». До такого висновку вчені прийшли спираючись на те, що люди будують свою власну ідентичність з матеріалу тієї культури, в якій вони живуть. Вивчення ідентичності в межах соціологічної традиції на даному етапі можна умовно розділити на два напрямки, з умовними назвами «оптимістичний» та «песимістичний» [див.: 5, 3-35].

Прибічники оптимістичного напрямку вважають, що сучасний світ привів до росту індивідуальності та можливості вибору власної ідентичності серед широкого кола останніх. Прибічники песимістичного напрямку, на противагу, говорять про масову культуру відчуження. Втрачається межа між самістю та культурою, формується нарцисична особистість, росте тенденція до фрагментації, безпритульності, втрата авторитетів в публічному світі через зростання егоїзму, самозацікавлення та самозанурення. Названі ідеї пояснення ідентичності певним чином сприяли появі особливої форми політики – «політики ідентичності». Дана форма політики асоціюється в основному з етнічними та релігійними меншинами, з феміністичними, лесбійськими рухами та рухами гомосексуалістів, адже саме досвід пригноблення певних соціальних груп грає ключову роль у формуванні ідентичностей цих груп, сприяє формуванню діалектики культури, політики та ідентичності, що призводить до соціальних змін.

Окреме місце серед підходів до вивчення ідентичності посідає підхід *Ірвінга Гофмана*, для якого визначення ідентичності та гендерної ідентичності зокрема займає чільне місце. Поряд з поняттям гендерної ідентичності він вводить поняття «гендерний дисплей». Пояснюючи концептуальний зміст своєї позиції І.Гофман доводить, що гендерний дисплей є специфічним проявом загального дисплею людини як індивіда. Дисплей людини – це поведінка індивіда, включаючи його зовнішність, яка інформує свідків, говорить їм щось важливе про соціальну ідентичність даного індивіда, про його наміри та життєві плани, про те як індивід ставиться до свідків демонстрації. В кожній культурі характерний ряд такого роду індикативної поведінки та зовнішності стає спеціалізованим, піддається формалізації, зводиться до чогось рутинного, але, можливо, більш ефективного з точки зору виконання саме інформативної функції. Такі індикативні події можна назвати «дисплеями». Дисплеї є частиною того, що люди зазвичай називають «експресивною поведінкою» [5, 315]. Через це вони тяжіють до того, щоб бути зрозумілими та «природними», ніби вони дійсно такими є; щоб сприйматись як щось таке, що не потребує особливого соціального та історичного аналізу, хоча в дійсності ритуалізовані типи експресивної поведінки потребують історичного аналізу та розуміння.

Спираючись на те, що дисплеї є частиною експресивної поведінки, Гофман намагається з'ясувати, звідки беруться дисплеї, де їх коріння. Як пише Гофман, «матеріали» та «складові» для формування таких

стилів можуть виходити з особливих соціальних установок. Але питання про те, де корініться сам стиль, все одно залишається актуальним. Найбільш відомою теорією, яка пояснює походження гендерних дисплеїв, є біологічна теорія. Гендер розуміється тут як розширення нашої «тваринної» суті. Так само як тварини виражають свою стать, так само це робить і людина: стверджується, що саме вроджені паттерни визначають поведінку в обох випадках. Методи, за допомогою яких люди попередньо встановлюють приналежність людини до тієї чи іншої статі в подальші роки, є аналогічними з тими, які люди використовують для визначення статі у домашніх тварин (наприклад, наявність первинних та вторинних статевих ознак, особливості статевої поведінки тощо). Але, хоча методи, за допомогою яких люди класифікують стать, є біологічними, є не зовсім зрозумілим чому на основі цього слід вважати, ніби ці методи є також центральними з точки зору культури. Гофман вважає, що більш важливим є дізнатись про те, що саме ми запозичили в сфері статевих дисплеїв з тваринного світу і що прийшло до них з простору культури. Коли ми розглядаємо життя тварин та досвід, що відсилає нас до цього життя, саме по собі випливає питання про неминучість деяких культурних джерел гендерного дисплею. Але Гофман вважає, що, для розгляду цієї проблеми набагато важливішим ресурсом дисплеїв є джерело, яке знаходиться безпосередньо в домі людини – це стосунки між батьками та дитиною. Комплекс стосунків між батьками та дитиною, взятий у своїй дещо ідеалізованій версії, характерній для середнього класу, має ряд досить специфічних властивостей, які можна розглядати як безпосередні джерела поведінкової образності [5, 317]. По-перше, більшість людей перестають бути дітьми, що опікуються батьками та/чи старшими братами і сестрами в якості батьків (чи старших братів/сестер). Таким чином, рано чи пізно всім стає доступною «дзеркальна» позиція. Отже, обидві статі набираються досвіду в обох ролях – джерело вільної від статевих детермінант поведінки. По-друге, наші паттерни проживання та наслідування досить однозначно дають нам зрозуміти, що батьки є єдиним прикладом влади у всьому соціумі, які чесно та правомірно можуть заявити, що справляють на нас, своїх підлеглих-дітей, тимчасовий вплив та тиск «в наших же інтересах». Але справедливість та гармонія знаходяться зовсім не тут. Те, що дається одному поколінню, передається таким чином наступному, а не батькам. Ця важлива неегоїстична можливість в суспільстві весь час підлягає нехтуванню з боку молоді. Вони намагаються показати, що батьківська влада може бути дезорієнтуючою, гнітючою, неефективною. Конфлікт поколінь, який може виникнути через будь-яку причину, є найактуальнішим прикладом. Настанова батьків обирати професію лише певного виду, на кому одружуватись/за кого виходити заміж – це найпростіші та найпопулярніші причини, через які може виникнути цей конфлікт, в результаті якого діти і намагаються показати батькам, що їх влада є гнітючою, навіть у випадку, коли батьки все ж таки матимуть рацію. Комплекс батько-дитина є, на думку Гофмана, загальним фондом досвіду, з якого ми всі одержуємо фундаментальні методи поведінки в соціальному зібранні дорослих. «Звернення цього ієрархічного комплексу за допомогою вираження в ритуалі покликане привнести в наше міжособистісне спілкування деякий незмагальний елемент, деякий наліт родинності, форму м'якого контролю» [5, 321].

Прямий інтерес Гофмана лежить в контексті того, як індивіди використовують свої тіла, предмети в руках тощо для того, щоб змалювати свій соціальний портрет. В соціальних ситуаціях індивід може висловити те, що він вважає своєю соціальною ідентичністю. Крім того, він може виявити свої почуття та наміри, а саме цієї інформації потребують інші члени зібрання, в якому знаходиться індивід, для того щоб побудувати свої власні стратегії дії. Саме від поінформованості інших буде залежати те, чи вдасться здійснити носію ідентичності свої власні стратегічні розробки власних дій. Тут кваліфікуються і гендерні стилі, оскільки такі стилі поведінки можуть бути прикладеними до будь-якої соціальної ситуації.

У контексті ідентичності та гендерної ідентичності працює гофманівський концепт стигми. Стигма визначається як ситуація, коли індивід вважається нездатним до повноцінного соціального життя. Визначаючи поняття стигми в межах власної теорії Гофман виходить з трактування таких понять, як віртуальна соціальна ідентичність та істинна соціальна ідентичність [6].

Віртуальна соціальна ідентичність – це ті характеристики, якими ми наділяємо індивіда на основі здійснення ним певного вчинку. Досить часто дані ідентичності можуть не співпадати. В результаті такого неспівпадіння ми змушені наново класифікувати індивіда, переносити його з однієї соціально очікуваної категорії до іншої, змінювати нашу оцінку індивіда. Формування віртуальної ідентичності відбувається в ситуації взаємодії, під час якої ми можемо виявити в індивіда небажані для нього характеристики, які перетворюють його в неповноцінного, зіпсованого, такого, що має певний недолік чи дефект. Певну сукупність таких «дефективних якостей», як вважає Гофман, доцільно означити поняттям «стигма» [3].

Різноманітні форми стигми типово виникають в ситуації негативного впливу, наслідком якого є стигматизація певних індивідів. Наприклад, під час комунікації ми дізнаємось, що наш співрозмовник досить добре орієнтується в косметиці як для чоловіків, так і для жінок. На основі цього ми можемо прийти до висновку, що наш співрозмовник – метросексуал. В тій ситуації, коли ми не сприймаємо метросексуальність людини як норму, ми починаємо ставитись до цієї людини як до такої, що має недолік. Люди з більш критичною оцінкою можуть взагалі прийти до висновку, що їх співрозмовник – представник сексуальних меншин. Тобто, термін стигма використовується для позначення такої якості, яка видає будь-яку ганебну властивість індивіда. Це особливий тип співвідношення між стереотипом та рисою. Характер риси, яка позначається терміном стигма, визначається ставленням оточуючих до цієї якості.

На думку Гофмана, поняття «стигма» відкриває подвійне питання: чи вважає стигматизований індивід, що про його незвичайність вже відомо оточуючим чи про неї стане відомо в момент спілкування – чи він припускає, що їм про неї невідомо і вони помітять її не одразу? Гофман пояснює зміст даних питань за допомогою двох понять: «здійсненого сорому» (якому відповідає перше питання) та «можливого сорому». Дані поняття мають істотну різницю, хоча стигматизованим індивідам частіше за все притаманний досвід обох ситуацій. Тут знову можна звернутись до прикладу з представниками сексуальних меншин, адже саме ці люди найчастіше відчувають на собі вплив обох ситуацій.

Наприклад, людина-трансвестит, яка змушена постійно перебувати у стані напруги в новому оточенні через можливість виказати себе та своє минуле, не знаючи, яка за цим слідуватиме реакція. Також Гофман задається питанням про те, на основі чого виникає явище стигматизації людини серед нормальних людей? В середовищі однієї соціальної категорії люди можуть створювати стандартизовані правила поведінки, яким повинні чітко та безумовно підкорюватись всі інші. Ті, хто створюють такі правила, їх лише дотримуються, а інколи вважають, що ці правила на них взагалі не поширюються. В першому випадку встановлена норма виконується, а в другому – лише підтримується.

Проблема стигми, як вважає Гофман, виникає саме тоді, коли всі учасники ситуації очікують, що певна категорія людей повинна не просто підтримувати якусь норму, а виконувати її безумовно з усіма її приписами. Наприклад, очікування типових «жіночих» дій, які історично склалися в неписані правила поведінки, з боку представниць жіночої статі. Крім того, можлива ситуація, коли індивід не зможе відповідати бажаним відносно нього очікуванням з боку інших, але така ситуація не турбуватиме його. Відчуження відмежовуватиме його від інших людей, власні уявлення про ідентичність захищатимуть його.

Засвоєні стигматизованим індивідом стандарти ширшої спільноти дозволяють йому помічати те, що інші вважають за недолік, а це примушує його усвідомлювати та визнавати, що він дійсно не є тим, ким він має бути насправді. В повсякденних практиках для позначення стигми використовуються особливі терміни: «каліка», «кретин», «виродок» та ін. Ці терміни загалом використовують як певні образні висловлювання метафоричного характеру - тобто на первинне значення даних термінів не звертається увага.

За твердженням Гофмана, в ситуаціях соціальної взаємодії з індивідом, у якого є певна стигма, або існує припущення, що вона в нього є, оточуючі схильні вдаватись до категоризацій, які можуть не відповідати ситуації. В результаті цього може виникнути ситуація незручності. Звичайно, можуть бути виключення з таких ситуацій. Стигматизовані індивіди, на відміну від нормальних людей, потрапляють в такі ситуації незручності та ніяковіння частіше, в результаті чого можуть навчитися керувати такими ситуаціями набагато раніше за нормальних людей.

Сучасному суспільству, яке майорить палітрою нових гендерних ідентичностей, є притаманною стигматизація індивідів якраз на основі гендерних ідентичностей. Причиною частіше за все є нерозуміння, неприйняття іншого на основі його інакшості у порівнянні з собою, зі своїм оточенням. Найвдячнішим прикладом як стигматизації, так і, відповідно, зміни традиційної гендерної дуальності в ідентичності в сучасному суспільстві є молодіжні субкультури. Яскравим прикладом є молодіжна субкультура емо, чоловіча частина якої за зовнішніми ознаками мало чим відрізняється від жіночої частини останньої. «Попереднє оповіщання», як одна з особливостей гендерного дисплею, в більшості її представників є просто відсутнім. Сюди підпадають всі ознаки, які в першу чергу впадають в очі: зачіска, одяг, косметика, голос тощо. Тобто, у представників субкультури емо змінюється процедура гендерної ідентифікації та сам гендерний дисплей. Зрозумілим він стає виключно для представників самої субкультури, тобто для «включених». Звичайним громадянам же, звиклим до більш зрозумілої демонстрації

гендерної ідентичності, він залишається незрозумілим, на основі чого виникає стигматизація представників даної субкультури, а надалі субкультури в цілому.

Яскравим та найбільш сучасним прикладом демонстрації гендерного дисплею є Інтернет-ресурси, які набули величезної популярності серед населення протягом останніх років. Це мережі, де відкривається можливість он-лайн-спілкування одночасно з величезною кількістю людей, де відкривається можливість досить легко знайти знайому людину та познайомитись з такою людиною, яка найбільш відповідає твоїм інтересам та вподобанням. Мова йде насамперед про «ВКонтакте», «Коннект.ua» та «Одноклассники.ru». Ці мережі виступають свого роду дисплеєм ідентичності кожної людини. З одного боку, можна викласти всю правду про себе. Можливість завантаження фотографій, розкриття власних інтересів, бажань, вподобань, думок та особистих записів робить людину абсолютно відкритою для оточуючих. Вона ніби відверто демонструє: я ось такий і не соромлюсь цього! З іншого боку, кожен бажаючий може вигадати собі бажаний образ і оформлювати свою сторінку таким чином, як би йому найбільше хотілось, завантажуючи лише вигідну для нього інформацію про себе та приховуючи своє істинне Я. Окрім означених, до ресурсів подібного спрямування можна віднести сайти знайомств, створення фотоальбомів на різних порталах, форуми різних обговорень, соціальні мережі тощо. Сюди ж певною мірою можна віднести найпопулярніший портал серед людей будь-якого віку «Livejournal» («Живий Журнал») – портал для блогів та особистих щоденників. Хоча в нього є своя складність – знайти в ньому людину з реального життя досить важко (лишень за наданою адресою), натомість коло спілкування формується знову ж таки на основі особистих записів (постів), означених інтересів, фотографій тощо. Правдивість само-презентації тут залежить виключно від самої людини – чи писати відверті речі, чи «працювати на показуху» та створення бажаного, вигідного образу для привертання до себе уваги.

Як відомо, становлення ідентичності відбувається саме в процесі соціалізації людини. Гендерна ідентичність, у свою чергу, є невід'ємною частиною ідентичності людини. Певною мірою гендерна ідентичність навіть нав'язується людині в дитячому віці її дорослим оточенням. А звідси випливає те, що гендерна ідентичність більшою мірою залежала від пануючих у суспільстві уявлень стосовно «правильних» гендерних ідентичностей [10]. Сучасному суспільству, як вже стало зрозуміло, притаманна більша свобода вибору при встановленні гендерної ідентичності у людини. Мало того, гендерна ідентичність може змінюватись протягом життя, і не один раз.

Висновки.

1. Проблематика ідентичності постійно та протягом тривалого часу знаходиться в полі зору соціології. Поштовхом до актуалізації її вивчення у другій половині XX століття, зокрема, стало формування та розвиток феміністичних рухів, які засвідчили цілком певні зміни в формування сексуальної та гендерної ідентичності.
2. Концепція гендерної ідентичності Ірвінга Гофмана прагнула віднайти засади гендерної детермінації соціальності та міжідивідуальних взаємомодій шляхом обгрунтування доцільності введення в науковий обіг понять «гендерний дисплей» та «стигма». Змістовна концептуалізація даних понять дозволила І.Гофману в межах

розробленої концепції довести, що в сучасному світі вибір статевої та гендерної ідентичності здійснюється індивідом за його власним розсудом з метою отримання найбільшої вигоди для самого себе.

3. Гендерна ідентичність, згідно з концепцією І.Гофмана, трансформується у відповідності до певних соціальних очікувань індивідів та соціальних вимог, що до них висуваються. Але для сучасних людей проблема полягає не лише в тому, щоб набути обраної ідентичності та примусити оточуючих визнати її, а й в тому, яку саме ідентичність обрати, як її представити, і як її змінити, якщо вона втратить свою актуальність. Задана гендерна поведінка породжує певні гендерні стереотипи, які не співвідносяться з конкретною біологічною статтю та стають певними культурно обумовленими стереотипами. Запропонований у статті аналіз гофманівських концептів та надана аргументація стосовно можливості їх застосування для сучасної мінливої соціальної реальності свідчить про їх дієвість в межах цієї реальності. Саме тому більш широке використання цих концептів може стати перспективним інструментом для вироблення способів взаємодії та порозуміння між носіями кардинально відмінних і суперечливих гендерних ідентичностей.

Література: 1. Вахштайн В.С. Драматургическая социология Ирвинга Гофмана: два прочтения // Социологическое обозрение. Том 3. – 2003. - № 4. – с. 104-118. 2. Гофман И. Гендерный дисплей // Введение в гендерные исследования. Часть 2: Хрестоматия / Под ред. С.В. Жеребкина. – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. – с. 306-335. 3. Гофман И. Стигма: заметки об управлении испорченной идентичностью. Часть 1. Стигма и социальная идентичность. Часть 2. Контроль над информацией и социальная идентичность (главы 3-6). Пер. М.С. Добряковой. E.Goffman. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. . N.Y.: Prentice-Hall, 1963. Chapters 1 and 2 (3-6). - http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/41800.html. 4. Гофман И. Самость и повседневность / Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ. И вступ. статья А.Д. Ковалева. М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000. 5. Заковоротная М.В. Идентичность человека / Социально-философские аспекты. Ростов-на-Дону, Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. 6. Кісь Оксана. Моделі конструювання ґендерної ідентичности жінки в сучасній Україні. «Часопис Ї». – 2003. - №27. 7. Луценко О. Гендерний аналіз конструктів буденної свідомості сучасної молоді / Філософсько-антропологічні судії 2001. Спецвипуск. – К.: Стилос, 2001. – с. 117-129. 8. Маерчик М. Ориентации, которые мы выбираем. - http://www.zn.ua/3000/3050/49036/. 9. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. 1998. - № 2. – с. 43-53. 10. Малес Л.В. Гендерна сегрегація в процесі соціалізації // Філософсько-антропологічні судії 2001. Спецвипуск. – К.: Стилос, 2001. – с. 109-117. 11. Соколова О.В. Существование пола на пределе: «нулевой пол» // Вестник Башкирского университета. Т. 13. - 2008. - №3. – с. 655-658.

УДК 316.354

Саратова Ю.

Аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗВЯЗКІВ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Уточнюються пізнавальні можливості соціологічних теорій в аналізі міжорганізаційних відносин у сучасному суспільстві. Акцентується увага на перевагах, що пов'язані з залученням практик кооперації, та тих факторах, що обумовлюють особливості форм взаємодії між організаціями за умов інституційної невизначеності.

Ключові слова: *міжорганізаційні зв'язки, трансакційні витрати, ресурси, невизначеності ситуацій.*

The article is devoted to analysis of interorganizational relationships in modern society through sociological theory. The article calls attention to benefits of cooperation's practice and factors which stipulate the specificity of interaction between organizations under institutional uncertainty.

Keywords: *interorganizational ties, transaction costs, uncertainty of situation*

Характер стосунків між окремими організаціями на ринку завжди перебував під пильною увагою економістів. Тим не менше, вже доволі довгий період продукуються різноманітні концепції, що намагаються пояснити загальні принципи функціонування ринків в цілому та особливості організаційної поведінки зокрема. Слід відзначити, що організації та принципи їх взаємодії спочатку вивчалися в рамках виключно економічної теорії. В рамках неокласичних економічних підходів організації розглядалися переважно як незалежні та раціональні учасники ринкової взаємодії, а ринок, в свою чергу, сприймався як певний ціновий механізм регулювання попиту та пропозиції, що координується вільною конкуренцією. Однак, із зародженням наукового інтересу до організацій як соціально обумовленого феномену в рамках соціологічного знання та поступовим формуванням теорії організацій в окрему галузь, змінюється розуміння того, що є сутністю організацій та ринків. І якщо класичні економічні погляди наполягають на тому, що діяльність організації за своїм характером є конкурентною та незалежною, то соціологія пропонує розглядати їх поведінку як орієнтовану на інших учасників ринку. Вона передбачає, що навіть між прямими конкурентами, яких не пов'язують жодні економічні угоди, виникає складний комплекс соціальних зв'язків, що до певної міри стабілізує ринкове середовище. Більш того, поняття організацій починає охоплювати не лише «фірми», тобто ті «штучно створені соціальні групи інституційного характеру», що в якості мети своєї діяльності вбачають отримання прибутку і його максимізацію. У фокус досліджень потрапляє низка соціальних об'єднань, які, маючи взаємопов'язані специфічні цілі, виконують і певну суспільну функцію. В рамках таких поглядів розширюється розуміння ринку до сприйняття його саме як організаційного поля.

Отож, ***метою*** даної статті є аналіз основних теоретичних напрацювань з проблематики міжорганізаційних відносин та виокремлення в їх рамках саме соціального підґрунтя. Крім того, передбачається розглянути вплив інституційної невизначеності українського суспільства на особливості стосунків між окремими організаціями.

Прийнято вважати, що визначальною характеристикою будь-якого ринку є конкуренція. Не зважаючи на доволі різноманітні визначення подібного явища, зазвичай воно протиставляється соціальним зв'язкам. Так, у відповідності до концепції «ворожих світів» В.Зелізер, на яку спираються не лише економісти, а і соціологи, конкуренція та соціальні відносини являють собою діаметрально протилежні механізми, більш того, їх поєднання призводить до негативних наслідків. Тобто посилення конкурентної боротьби має призводити до руйнування соціальних зв'язків, а їх встановлення - підривати вільну конкуренцію [1]. Однак, з нашої точки зору, необхідно зробити акцент на тому, що функціонування ринку, і навіть конкурентний характер відносин між окремими організаціями, не позбавляє їх від складного комплексу соціальних інтеракцій. Соціальні відносини між окремими організаціями

поступово починають розглядатися як невід'ємний елемент функціонування на ринку, більш того, як механізм отримання додаткових конкурентних переваг. Так, італійські дослідники міжорганізаційних зв'язків А.Градові та Дж.Сода пропонують численні теорії з механізмів кооперації між фірмами та їх внесок у розуміння даного феномену узагальнити таким чином: [2]

Концепції, що відносяться до інституційної економіки, почали розглядати міжорганізаційні зв'язки та міжорганізаційні мережі як ефективний механізм зі зниження витрат у контексті управлінської діяльності. Більш того, якщо доволі довгий період часу панувала традиція щодо пояснення моделей економічної діяльності організацій лише за допомогою тільки двох координаційних логік, запропонованих О.Вільмсоном, а саме ринків та ієрархій [3], то низка теорій в рамках інституційної економіки визнають подібні міжорганізаційні відносини певною гібридною формою, що займає серед них проміжну позицію.

Теорії галузевих ринків, що зосереджують свою увагу на закономірностях формування ринкової структури, а особливо на залежностях стратегічної поведінки організації та результатів її діяльності від особливостей ринків, одними з перших почали досліджувати альтернативні форми «квазі-інтеграції» між окремими організаціями, що пояснювалися недосконалістю ринкового механізму. Включення до міжорганізаційної кооперації, на думку прихильників даного напрямку, дозволяло оптимізувати видатки виробництва шляхом економії від масштабів та різноманіття, спеціалізації та досвіду [4].

Теорія трансакційних витрат, що поставила за мету пояснення проблем ефективності тих чи інших економічних трансакцій в певних інституційних рамках, надала особливого значення організаційним формам. В рамках даного підходу трансакційні витрати є тим вирішальним показником, що визначає ефективність ринкового механізму. У ситуації, коли ринкові принципи координації є малоефективними, то вони мають заміщуватися альтернативними формами, в якості яких і розглядаються міжорганізаційні зв'язки [5].

Спроба пояснити механізми взаємодії на ринку були також запропоновані теорією ігор. Так, передбачається, що за умов повторення стратегічних взаємодій і покарання опортуністів, вірогідність співпраці між учасниками ринку підвищується і з'являється можливість для формування соціальних норм. Проте теорією ігор, як правило, передбачається, що учасники ринку реагують лише на результати вже здійснених дій або на можливі дії. У результаті в моделях теорії ігор актори дійсно беруть до уваги стратегії інших учасників ринку, але кожен з них продовжує поводитися як автономний суб'єкт [1].

Паралельно з розробками ідей міжорганізаційних відносин в економічній теорії свій внесок зробила і низка соціологічних концепцій. Так, у фокусі досліджень теорії ресурсної залежності перебувають практики колективного виживання та досягнення стабільності функціонування, а не ефективність окремих одиниць. Частково такий підхід сформувався під впливом дослідження відкритих систем, в рамках яких організації вступають у відносини обміну із зовнішнім середовищем задля отримання необхідних ресурсів, що, в свою чергу, закладає фундамент комплексу взаємопов'язаних інтеракцій з іншими суб'єктами на ринку [4].

Прихильники інституціоналізму так само беруть до уваги вплив зовнішнього середовища на діяльність організацій. Однак, такий вплив головним чином виявляється у необхідності розробляти легітимні правила, що відповідають домінуючим соціальним нормам [6]. Власне, цей підхід акцентує увагу на тому, що інституційний тиск мотивує організації вибудовувати свою діяльність таким чином, щоб підвищувати легітимність фірми, пристосовуючись до вимог та норм оточення. І одним із найдієвіших шляхів є саме залучення до міжорганізаційних відносин.

Соціологія організацій вивчає зв'язки між окремими організаціями крізь призму соціальної та культурної «включеності». Вперше подібні ідеї були запропоновані М.Грановеттером. Він підкреслював, що економічні відносини між організаціями вибудовуються, спираючись на вже існуючу мережу соціальних відносин, що визначають основні напрямки та форми, в яких можуть розвиватися економічні відносини. Соціальна включеність розглядається як наявність двох типів соціальних мереж – міжособових та міжорганізаційних, - які перетинають кордони окремої організації і сприяють уніфікації організаційних практик, складаючи «локальні культури», які потім регулюють ринкові взаємодії [7].

Ще одним підходом, що використовує мережеву модель для міжорганізаційних відносин, є еволюційна теорія. Її особливостями в пояснення подібних форм кооперації є акцент на більш детальному аналізі процесу навчання та динамічного характеру впливу зовнішнього середовища, який і визначає поведінку організацій, що є учасниками мережі, та зумовлює їх конфігурацію[4].

Знаннєвий підхід багато в чому перейняв низку положень як з ресурсного підходу, так і з еволюційної теорії, однак дещо змістив акцент досліджень, підкреслюючи особливу роль технологій і знань. Цей підхід надає особливого значення знанням як ресурсам і розглядає організацію як джерело технологічних знань. Організація сприймається як цілісна одиниця, що здатна здобувати знання та розвиватися за їх допомогою [8].

Таким чином, можна спостерігати, що останні тенденції теоретичних досліджень економічної соціології із залученням численної емпіричної бази, з одного боку, полягають у відмові від класичних поглядів на ринок як сукупність автономних агентів, що конкурують між собою. За влучним зауваженням М.Кастельса, «ринкова логіка так глибоко опосередкована організаціями, культурою і інститутами, що економічні агенти, які наважилися дотримуватися абстрактної ринкової логіки, що диктується неокласичною економічною ортодоксією, зазнають краху» [9, 175]. На практиці можна спостерігати як класична модель «трансакційної орієнтації», за термінологією Бейкера, у взаємодіях між організаціями, що передбачає «вільний і легкий» вихід із відносин, так само як і входження в них, поступово заміщується «орієнтацією на стосунки», яка відрізняється, насамперед, правилами лояльності та ексклюзивності [10]. Більш того, численні прояви різноманітних форм зв'язків між окремими організаціями породжують появу нових теорій, що намагаються пояснити їх «раціональність» крізь призму орієнтації на інших учасників ринку, показати яким чином працює механізм конкуренції, коли залучаються формальні чи неформальні зв'язки між ними.

Звісно, що вибір тієї чи іншої теорії для пояснення конкретної форми міжорганізаційної співпраці обумовлюється низкою факторів, які варіюються від специфічних характеристик організації до комплексу факторів зовнішнього середовища. Власне, саме це обумовлює, що діапазон розуміння зв'язків між організаціями може бути представлений, починаючи від накопичення та аналізу інформації щодо інших організацій на ринку до залучення у міцні мережеві відносини, які, в свою чергу, можуть бути опосередковані як за допомогою особистих взаємодій, так і шляхом укладання неформальних угод чи формальних договорів.

Звертаючись до українських реалій можемо говорити, що одним з вирішальних екзогенних факторів виникнення міжорганізаційної співпраці є інституційна невизначеність. Численні інституційні перетворення, що в тому числі мали трансформувати ієрархічні трансакції, притаманні адміністративній формі управління, у ринкові деперсоніфіковані контакти з метою максимізації ефективності зумовили появу достатньо цікавих альтернативних форм взаємодії. І якщо погляди на передумови виникнення зв'язків між окремими організаціями можна умовно поділити на ті, що пов'язуються з новими принципами функціонування ринку в умовах інформаційного суспільства та ті, які вбачаються як наслідок провалу бюрократичної системи, то доволі нескладно помітити, що український простір зазнає впливу обох факторів. Відсутність чітких інституційних правил, які б формували засади взаємодії, поступово заміщуються саме соціально контрольованими трансакціями.

Ми схильні поділяти точку зору Д.Старка про те, що в даному контексті варто зміщувати акценти і переходити від аналізу інститутів до вивчення невизначених ситуацій [11]. При цьому «невизначеність ситуації» найбільш вдало відображає як причини, так і механізми функціонування міжорганізаційних відносин.

З одного боку, невизначеність є наслідком інституційної нестабільності та доволі жорсткого впливу основних засад діяльності в умовах інформаційного суспільства. При цьому, дотримуючись логіки Ф.Найта, є сенс розрізняти поняття ризиків та невизначеностей. Вони виникають через те, що майбутнє невідоме. Тим не менше, це зовсім нетотожні поняття. В умовах ризиків можливості прораховуються, тобто розподіл потенційних результатів може бути вираженим у термінах вірогідності. Невизначеність не має на увазі калькуляції [11]. Девід Лейн коротко описав ситуацію невизначеності так: «Питання не в тому, що ми не знаємо, а в тому, що ми не можемо знати» [12].

Однак, поняття невизначеності доволі вдало характеризує і етап створення та розвитку міжорганізаційних відносин. Так, міжорганізаційні відносини варто розглядати не лише як партнерство, що підвищує ефективність конкурентноздатних стратегій для організацій-учасників за допомогою забезпечення ресурсного обміну (технологіями, навичками чи знанням). Успішні спільні міжорганізаційні операції потребують величезних вкладень матеріальних та нематеріальних ресурсів: управлінських навичок, виробничих технологій, вмотивованих працівників, адаптивності та інноваційності, а також здатності партнерів частково відкладати переслідування безпосередньо індивідуальних цілей, беручи на себе відповідальність як за переваги, так і за ризики співробітництва, які тим не менш не підлягають калькуляції. До певної

міри міжорганізаційні альянси погоджуються на комбінацію потенційних активів з невизначеностями та зобов'язаннями усіх партнерів. Згідно з логікою трансакційних витрат, можна говорити, що подібні форми кооперації намагаються поєднати ці компоненти у колективній та кооперативній формі, оскільки такий вид співпраці передбачає вирішення індивідуальних проблем організації колективним шляхом, однак залишаючи організаціям контроль над власними окремими організаційними ресурсами. Тобто, таким чином встановлюється механізм спільного вирішення проблем, що забезпечує більш швидку реакцію, ніж ринкові механізми. Тим не менш, рішення співпрацювати не завжди можна пояснити лише згідно з оцінкою поточних обставин. Фактично, раціональність подібних дій, що опосередковані соціальними нормами, варто оцінювати у контексті стратегічних рішень, а не лише тактичних. Власне, рішення про співпрацю не може бути визначеним на основі раціонального підходу виключно до мети співпраці, чи відповідно до чинного тиску навколишнього середовища, що змусило вдатися до міжорганізаційних зв'язків. Навпаки, ці фактори здебільшого допомагають організаціям постфактум виправдати та раціоналізувати їх рішення про співробітництво. Рішення співпрацювати є не лише відповіддю на вплив внутрішнього та зовнішнього тиску, цей вплив насамперед виявляється в формах міжорганізаційних відносин, фактично, це стратегічні наміри, що спрямовані на поліпшення умов для майбутнього кожної окремої організації і їх партнерства в цілому. Фундаментальна різниця між стратегічними та «оперативними» рішеннями полягає у тому, що останні ґрунтуються саме на оцінці трансакційних витрат, тоді як стратегічні вибори опосередковані передбачуваними перевагами від майбутньої діяльності. Стратегічні рішення щодо «орієнтації на стосунки» включають як управлінські вибори, так і інвестиції ресурсів, що необхідні для їх виконання, з урахуванням перспективи отримання привілеїв як результату подібних інвестицій. Саме цим фактом міжорганізаційні зв'язки кидають виклик неокласичним економічним припущенням щодо конкуренції між організаціями, оскільки вони керуються не лише очікуваним прямим впливом витрат, переваг та інших матеріальних вигод, а ще й опосередкованими позитивними результатами від накопичених нематеріальних активів.

Крім того, «невизначеності» подібних форм взаємодії містяться у двозначності практик міжорганізаційної співпраці, що еволюціонують від спорадичних взаємодій та трансакцій між фірмами та їх робітниками. Структурна подвійність, у даному випадку, представлена у динаміці: 1) міжорганізаційних зв'язків, що є наслідками практик взаємодії; 2) узвичаєних практик, що є наслідками міжорганізаційних відносин [13]. Подібна двозначність є головним джерелом численних невизначеностей та недовіри серед потенційних організацій-партнерів, які повинні залучитися до відносин без встановлених правил, одночасно намагаючись інституціоналізувати ці самі правила в якості одного з завдань ефективної міжорганізаційної взаємодії. Безпосередньо у таких ситуаціях найбільш виразно виявляється соціально обумовлений характер міжорганізаційних стосунків.

Фактично головним механізмом, що контролює партнерські зобов'язання, є взаємна довіра, що заснована на загальній приналежності до певного організаційного поля. Залученість до

міжорганізаційних відносин зміщує мотивацію від спрямованості на миттєві економічні вигоди у бік збагачення зв'язків стосунками довіри і реципрокності [14;15]. Особливість цих трансакцій полягає в тому, що їх складно виразити в грошових одиницях або формалізувати за допомогою контрактів: тут заздалегідь не визначені ні майбутні винагороди, ні можливі санкції. Така ситуація створює відкриту архітектуру обміну: підтримується обмін ресурсами, які не можуть бути попередньо підраховані чи конкретизовані в тексті контракту [16]. У ситуації міжорганізаційних відносин довіра породжується як загальної ідентичністю та схожими установками, так і припущенням, що недотримання зобов'язань буде покарано шляхом виключення з ключових соціальних зв'язків, які опосередковують відносини в контексті того чи іншого ринку. Крім того, можна говорити і про інший бік цього соціального механізму, який координує стосунки організацій, що називають підтримуваною довірою, оскільки взаємні переконання щодо дотримання домовленостей підкріплюються не лише моральними переконаннями. Караюча влада спільноти, її здатність наділяти тим чи іншим статусом чи, навпаки, позбавляти статусу, до певної міри здатна стримувати прояви опортунізму. Тобто соціальне покарання шляхом виключення може виявитися більш серйозним і, отже, більш ефективним, ніж всі інші види санкцій, особливо в залежності від значущості тих ресурсів, які циркулюють в межах організаційних відносин [17].

Отож, цілком виправдано зробити ***висновок*** відносно можливості спостерігати, яким чином еволюціонували погляди на відносини між окремими організаціями: від заперечення їх наявності на практиці, через сприйняття таких відносин як носія дестабілізуючих тенденцій на ринку і, нарешті, до визнання переваг такої співпраці. І якщо економічні погляди на міжорганізаційні зв'язки, насамперед, акцентують увагу на їх доцільності для підвищення ефективності окремих організацій, соціологічні концепції прагнуть охопити ті механізми їх виникнення та координації, що принципово відмінні від простої калькуляції переваг та витрат, виявити соціально обумовлений контекст міжорганізаційного партнерства. Крім того, слід зазначити, що подібний феномен на українських теренах починає здобувати свою власну специфіку. З одного боку, реалії виживання організацій в інформаційному світі зумовлюють звертання до практик міжорганізаційних відносин. Тим не менше, інституційна невизначеність українського суспільства породжує форми подібної кооперації, що в якості головної своєї особливості характеризуються «невизначеностями ситуацій» навіть у випадку вже встановлених зв'язків. Таким чином, особливої уваги заслуговує вивчення того спектру міжорганізаційних практик, які є найбільш ефективними в умовах несформованої інституційної структури, вивчення шляхів подолання «невизначеностей ситуацій», особливо з урахуванням специфіки конкретних організаційних полів.

Література: 1. Радаев В.В. Экономическая борьба и социальные связи: структура конкурентных отношений в новом российском ритейле [Текст] // Экономическая социология. - 2009. -Т.10, № 1. - С. 19-56. - Библиогр.: с.53-56. - ISSN 1726-3247. 2. Grandori A. Inter-firm networks: antecedents, mechanisms and forms [Text] / A. Grandori, G. Soda // Organization Studies. - 1995. - Vol. 16, №.2. - P. 183-214. - ISSN 0170-8406. 3. Williamson O. The economics of organization: The transaction cost approach [Text] / O. Williamson // American Journal of Sociology. - 1981. - Vol. 87, Is.3. - P. 548-577. - ISSN 0002-960. 4. Третьяк О. А. Сетевые

формы межфирменной кооперации: подходы к объяснению феномена [Текст] / О. А. Третьяк, М. Н. Румянцева // Российский журнал менеджмента. - 2003. - -Т.1, № 2. - С. 25-50. - Библиогр.: с.43-50. - ISSN 1729-7427. 5. Williamson O. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organization [Text] / O. Williamson. - New York: Free Press, - 1975. – P. 288. - ISBN 0-02-935360-2 6. DiMaggio P. J. The iron cage revisited: Industrial isomorphism and collective rationality in organizational fields [Text] / P. J. DiMaggio, W. Powell // American Sociological Review. - 1983. - Vol. 48. - P. 147-160. - ISSN 0003-1224. 7. Бейкер У. Риски рынка: продолжение и разрыв межорганизационных рыночных связей [Текст] / У. Бейкер, Р. Фолкнер, Д. Фишер; пер. с англ. З.В. Котельниковой // Экономическая социология. - 2006. -Т.7, № 3. - С. 27-52. . - Библиогр.: с.47. - ISSN 1726-3247. 8. Dosi G. Toward a theory of corporate coherence. In Technology and Enterprise in Historical Perspective [Text] / G. Dosi, R. Giannetti, P.A. Toninelli - Oxford: Clarendon Press, - 1992. – P. 211. - ISBN 0-19-828327-x. 9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. - М.: ГУ ВШЭ, - 2000. – С. 608. - ISBN 5-7598-0069-8 10. Baker W.E. Networks and Corporate Behavior [Text] / W.E. Baker // American Journal of Sociology. - 1990. - Vol. 96, Is.3 - P. 589-625. - ISSN 0002-960. 11. Старк Д. Гетерархия: организация диссонанса [Текст] / Д. Старк; пер. с англ. А.А. Куракина // Экономическая социология. - 2009. -Т.10, № 1. - С. 57-89. - Библиогр.: с.84. - ISSN 1726-3247. 12 Lane D. Models and aphorisms [Text] / D. Lane. // Complexity. - 1995. - Vol. 2, Is. 1. - P. 9-13. - ISSN 1099-0526. 13. Giddens A. Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis [Text] / A. Giddens. - Berkeley, CA: University of California Press, - 1979. – P. 294. - ISBN 9780520039759. 14. Powell W.W. Neither Market nor Hierarchy: Network Forms of Organization [Text] / W.W. Williamson // Research in Organizational Behavior. - 1990. - Vol. 12. – P. 295-336. - ISBN 1-55938-029-2 . 15. Smitka M. Competitive Ties: Subcontracting in the Japanese Automotive Industry [Text] / M. Smitka. - New York: Columbia University Press, - 1991. – P. 264. - ISBN 0-23-107282-1. 16. Уцци Б. Источники и последствия для экономической эффективности организаций: влияние сетей [Текст] / Б.Уцци ; пер. с англ. Ю.Р. Муратовой // Экономическая социология. – 2007. -Т.8, № 3. - С. 44-60. . - Библиогр.: с.59. - ISSN 1726-324. 17. Портес А. Неформальная экономика и ее парадоксы [Текст] / А. Портес; пер. с англ. М.С. Добряковой // Экономическая социология. - 2003. -Т.4, № 5. - С. 34-53. - Библиогр.: с.48. - ISSN 1726-3247

УДК 316

Христофорова О.

Асистент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНТЕРПРЕТАТИВНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОГРАМИ В СОЦІОЛОГІЇ: ТИПОЛОГІЯ І ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ

У статті розглядається типологія і пізнавальні можливості інтерпретативних дослідницьких програм в соціології. Аналізуються особливості наукового висновку, предметна і інструментальна специфіка програми.

Ключові слова: *інтерпретативні дослідницькі програми, логіка наукового висновку*

The article considers typology and heuristic capacity of interpretative research programs in sociology. Peculiarities of scientific inference, subject and instrumental specificity of a program have been analyzed.

Key words: *interpretative research programs, logic of scientific inference.*

В процесі еволюції соціологічного знання, від періоду його інституціоналізації в XIX ст. і до сьогодні, сформувалися різні форми соціологічного пояснення і, відповідно, фіксації соціальних фактів. Так, за соціологією закріпився статус плюралістичної науки. Пояснювальна альтернативність домінує на всіх рівнях структури соціологічного знання: від рівня теоретичного осмислення наукових проблем і до рівня методів отримання і приросту нового знання в концептуальний апарат науки. Такі форми пояснення і фіксації знання в соціології можна представити через концепт «дослідницька програма» (І.Лакатос), а в

структурі соціологічного знання виділити позитивістську, інтерпретативну, критичну і постмодерністську дослідницькі програми (Л.Ньюман). Проблема пізнавальних можливостей дослідницьких програм в соціології залишається перманентно актуальною, адже логіка наукового висновку в межах програм детермінована соціокультурними особливостями, модернізаційними процесами в науці. Таким чином темпоральні властивості процесів обґрунтування знання зумовлюють перегляд пізнавального потенціалу основних дослідницьких програм в соціології. В загальному вигляді **проблему** можна визначити існуючими наявними гносеологічними суперечностями в концептуальних тлумаченнях пізнавального потенціалу інтерпретативних дослідницьких програм в контексті сучасних тенденцій розвитку соціологічного знання.

Метою статті є розкриття типології і пізнавальних можливостей інтерпретативних дослідницьких програм в соціології. Бібліографія інтерпретативної програми в соціології достатньо широка. Під різним кутом зору рефлексія ключових положень інтерпретативної програми представлена в роботах Х.Абельса, І.Девятко, Н.Дензіна Л.Іоніна, Н.Уілі, Дж.Рітцера, Дж.Корбін, А.Страуса та ін. В даній публікації ми зосереджуємо увагу на еволюції форм інтерпретивної програми, і пізнавальні можливості програми розкриваємо через такі складові: концепцію соціальної реальності і логіку наукового висновку в інтерпретативній програмі; особливості взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта пізнання в дослідницькій програмі; вирішення проблем надійності соціологічної інформації в програмі.

Генеза і типологія інтерпретативних програм в соціології. Розвиток соціологічних концепцій, що підпадають у клас інтерпретативної дослідницької програми, розгортається на теренах тієї методологічної дискусії, в тих ідейних координатах, що задав позитивізм. Якщо позитивізм виник як проект нової соціальної науки, що спиралася на методологічну базу природничого знання, і прийняв постулати об'єктивного наукового пізнання (а саме математичного і фізикалістського ідеалів науковості), то інтерпретативна програма формувалася в спробі осмислити предмет соціології, виходячи зі специфіки соціальних об'єктів як таких, що принципово відрізняються від об'єктів природного світу. Розмежування ознак природного і соціального світів стає однією з ключових тем в текстах представників інтерпретативної програми. Так, період становлення інтерпретативної програми ілюструє еволюцію соціологічного знання до некласичного етапу розвитку науки, гуманітарного пізнавального ідеалу, по-суті уособлює в собі розквіт доби модерну і представляє активну теоретичну рефлексію суспільства модерну. За визначенням М.Вебера «…головною рисою епохи модерну, коли людина вивільнилася від магії і релігійних марновірств і отримала справжню автономність в світі, стала саме принципіальна пізнаваність світу, тобто потенційна можливість об'єктивно пізнати все, що завгодно. Це власне і означає «розчаклування» [4, 227].

Серед науковців, що присвятили свої праці дослідженню інтерпретативної програми (Х.Абельс, І.Девятко, Н.Дензін, Л.Іонін, І.Кон, Л.Ньюман, Дж.Рітцер, Н.Уілі, Б.Хіднес та ін.), відсутні принципові відмінності в типологізації напрямків програми. Початок інтерпретативної програми в соціології традиційно визначають від М.Вебера, його концепції розуміючої соціології як «родоначальниці

альтернативної по відношенню до об'єктивізму традиції в соціологічному мисленні» [5, 35]. Філософськими витоками інтерпретативної програми, зазначає Х.Абельс, стає європейська романтика XIX ст., яка уособила в собі рух інтелектуалів проти традиціоналізму, проявилася в ностальгії по «зачаклованому світу» і в спробах осмислити раціоналізовану природу модерну. Загальним інтелектуальним фоном «романтичного мислення» став критичний простір марксистських ідей. Так, соціологічні погляди М.Вебера формувалися, з одного боку, у діалозі з К.Марксом [7, 42], з другого - у критиці ключових положень позитивізму, і з третього – під впливом дільтеївських традицій [1].

Узагальнення підходів до еволюції інтерпретативної програми дозволяє виділити три ключові напрямки [1]. Перший напрямок походить від німецької романтики і через В.Дільтея (його теорії «розуміння» в гуманітарному пізнанні) веде до М.Вебера, Ф.Тьоніса, Г.Зіммеля. Другий - продовжується якісними дослідженнями Чикагської школи і символічним інтеракціонізмом (Ч.Кулі, У.Томас, Дж.Г.Мід, Т.Лукман, І.Гофман, А.Страус, Н.Дензін). Також в напрямі цієї дискусії розвивається соціологічна феноменологія, яка бере свій початок від філософської феноменології Е.Гуссерля і в соціології представлена концепціями А.Щуца. Серед послідовників феноменологічного напрямку можна відмітити П.Мак-Хью, Д.Саднау, Д.Цимермана, Х.Келнера, Е.Тірак'яна, Д.Дугласа, Д.Уолша, М.Філіпсона, К.Кнор-Цетіну та ін.

Третій напрямок в типології інтерпретативних програм, що розвився на теренах феноменології, представлений етнометодологією Г.Гарфінкеля. Для інтерпретативної програми цінність етнометодологічного підходу полягала в адаптації нової форми емпіричного дослідження з використанням етнометодів. До етнометодів передусім відносять метод етнометодологічного експерименту з кризовими ситуаціями і деконструктивні практики з метою викриття «латентних структур» повсякденності (із застосуванням різних форм спостережень і фіксації мовної поведінки). В подальшому на основі етнометодів розвинувся конверсаційний аналіз (conversation analysis, Х.Закс, Д.Садноу (70-ті рр.)). Серед дослідників, що працювали в руслі етнометодологічного підходу, також слід виділити А.Сикурела, Д.Херітажа [8]. Слід зазначити, що демаркація напрямів в межах інтерпретативних програм не є жорстокою, формування символічного інтеракціонізму і феноменології в єдиному пізнавальному полі створили умови для взаємоперетинання ключових ідей. Закріплення наукових позицій інтерпретативної програми відбувалося через доповнення, нарощення тлумачень в образі об'єкта, предмета і специфікації методів емпіричного дослідження.

Для розуміння практичної цінності емпіричних досліджень, які проводилися в межах інтерпретативної програми в період її становлення, наведемо ряд прикладів (на сьогоднішній день вони представляють фонд класичних фундаментальних і прикладних емпіричних соціологічних досліджень). Серед таких досліджень слід виділити: автобіографічне дослідження У.Томаса і Ф.Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці» (1918-1920), результати якого отримали статус соціально-політичної програми підтримки робітників з аграрної Польщі в нових соціальних умовах [1]. Якісне дослідження методом спостереження Західної електричної компанії в Хоторні

поблизу Чикаго, проведене Ф.Ретлісбергером і У.Діксоном під керівництвом Е.Мейо (1927-1933 рр.), результати якого дозволи виявити приховані і глибинні структури в установках на працю, що не проявлялися в стандартизованих опитуваннях. Дослідження молодіжних правопорушень К.Шоу «Джек-Роллер» (1930р.). В ході поєднання методів автобіографічних повідомлень (життєвих історій) і спостережень (у співставленні з офіційними даними правоохоронних органів) було вивчено 200 випадків правопорушень [1]. Серед характерних досліджень чикагських соціологів, що на той час проводилися в статусі прикладних, можна згадати також вивчення положення афроамериканців в Чикаго Ч.Джонсона, бродяг-сезонних робітників Н.Андерсона, проблем дезорганізації родин Е.Маурера, молодіжних угрупувань і банд Ф.Трешера, самогубств Р.Кейвена, єврейських гетто Л.Вірта, соціально-територіальної стратифікації міста «Золотий берег і нетрі» Х.Зорбау, платних танцзалів П.Кресі, внутрішнього життя готелів Н.Хайнера, організованої злочинності в Чикаго Дж.Ландеско, страйків Е.Хіллера, общини російських молокан П.Юнга [2, 18]. Наведені приклади досліджень дозволяються нам стверджувати факт формування спеціальних методів емпіричного дослідження в межах інтерпретативної програми і їх практичну цінність в отриманні нового знання.

Загальна гуманістична спрямованість інтерпретативної програми, зміщення локусу аналізу до рівня міжсуб'єктивної взаємодії отримали підтримку в близьких до соціології дисциплінарних галузях – психології, антропології, лінгвістиці. А інтерес на міждисциплінарному рівні, в свою чергу, склав підґрунтя для привнесення в соціологічні дослідження методичних розробок антропології (методики «щільного опису» в спостереженнях), етнографії (етнографічна польова робота), лінгвістики (семантичні практики), психології (проективні методики) тощо.

Наприкінці розгляду еволюції і типології інтерпретативних програм в соціології додамо, що лінія «романтичного мислення» проходить через усе XX ст. І це позначається в невичерпному інтересі до проблем, що були підняті дослідниками-інтерпретаторами (такий інтерес особливо посилюється в періоди масштабних соціальних трансформацій, розпаду великих соціальних систем, в кризові періоди) і до можливостей використання методів інтерпретативного дослідження. Так, в європейській соціології 60-70-х рр. XX ст. посилення позицій інтерпретативної програми відбувалося на тлі активізації соціальних рухів, «лівих» орієнтацій [3].

В українській соціології артикуляція евристичних можливостей інтерпретативної програми пов'язана з процесами методологічної ідентифікації вітчизняних соціологів у період соціальних трансформацій: з одного боку, присутній науковий інтерес до неапробованих методик дослідження, з іншого – об'єктивується потреба у пошуку адекватних моделей пояснення сучасних соціальних процесів.

Концепція соціальної реальності і логіка наукового висновку в інтерпретативній програмі. Виходячи з попереднього аналізу типів інтерпретавної програми в соціології до класу теорій даної програми можемо віднести: розуміючу соціологію, символічний інтеракціонізм, феноменологію, етнометодологію, конструктивізм, когнітивну мікросоціологію. Означені теорії об'єднуються за спільними ознаками в тлумаченні об'єкту дослідження і принципами логіки наукового висновку.

Специфіка об'єкту інтерпретавного аналізу розкривається у порівнянні властивостей природного і соціального світів. Наведемо таку порівняльну характеристику, представлену Д.Уолшем. Природній світ може бути охарактеризований як світ об'єктів (матеріальних, чуттєвих), які є зовнішніми у відношенні до спостерігача і існують незалежно від нього. Цей світ не володіє внутрішньою смисловою структурою. Методологічні процедури в природознавстві дозволяють науковцями спостерігати явища природного світу ззовні. Процеси утворення понять, верифікація теорій, причинні пояснення в природничих науках повинні завершуватися безпосереднім співвідношенням із зовнішніми властивостями об'єкту. Специфіка природного світу дозволяє досліднику лише накладати інтерпретативну модель, що формується в системі соціокультурної взаємодії, на світ природних явищ, але при цьому він не може знаходиться в середині об'єкту [9, 50].

На противагу світу природи соціальний світ є конструйований смислом, є суб'єктивним. «Соціальний світ – пише Д.Уолш - це, відповідно, повсякденний світ, що переживається і інтерпретується діючими в ньому людьми як структурований світ значень, які виступають у формі типових уявлень про об'єкти цього світу. Ці типові уявлення набувають форму буденних інтерпретацій, що конструюють наявне знання, яке разом з особистісним досвідом діючого індивіда представляє собою сукупність засобів орієнтації в цьому світі, які приймаються на віру» [9, 51]. Методологічний висновок міститься в тому, що соціолог, на відміну від природознавця, не може ззовні визначити, які факти і явища релевантні його науковим цілям. Соціологічні конструкти приймають характер, в термінах А.Шюца, «конструктів другого порядку», «конструктів, які самі будуються з конструктів, що створюються людьми, які діють на соціальній сцені» [9]. В пізнанні соціального світу дослідник потрапляє в смислову структуру об'єкта дослідження, так як знаходиться з ним в спільній системі соціокультурної взаємодії і мислить спільними з ним категоріями. Так, наприклад, головний принцип антропологічного дослідження – пізнавати іншу культуру з середини – якраз продиктований потребою в напрацюванні механізмів розуміння смислів тієї культури і локальних просторів, що пізнаються.

Специфіка об'єкта пізнання в соціології з позиції представників інтерпретативної програми проявляється в тому, що він, на відміну від природних об'єктів (що існують за власними, зовнішніми по відношенню до дослідження законами), уособлює в собі суб'єктивні смисли, настанови, цілі, наміри, мотиви соціальних діячів (які об'єктивуються в соціальних інститутах і знаково-символічних формах культури) [3]. До предмета аналізу інтерпретативної програми підпадають унікальні події, кризові ситуації, локальні соціокультурні простори.

В емпіричних інтерпретативних дослідженнях логіка наукового висновку будується на індуктивних принципах. Власне, в межах інтерпретативної програми набув обґрунтування і практичного застосування метод «аналітичної індукції» (розроблений Ф.Знанецьким і А.Ліндесмітом). За принципом аналітичної індукції Б.Глейзер і А.Штраус сформулювали положення «обґрунтованої теорії» (grounded theory). Логіку наукового висновку в інтерпретативній програмі часто позначають в термінах «реально використованої» (А.Каплан) і «нелінійної» (Л.Ньюман).

В інтерпретативній програмі інституціоналізувався цілий клас методів, що увійшли до методологічного апарату соціології під назвою «якісні методи». В інтерпретативному дослідженні використовується широкий спектр методів аналізу документів (семіотичний, інтенціональний, якісний контент-аналіз, дискурс-аналіз, «аналіз розмов»); опитувальні методики (різні типи глибинних інтерв'ю, фокус-групові інтерв'ю); спостереження, польові дослідження з привнесенням етнографічних практик; експерименти (на основі етнометодів). Соціологами-інтерпретаторами робилися спроби застосовувати кількісні методи (поєднання якісного і кількісного підходів в дослідженнях А.Сикурела). Л.Г.Іонін відмічає, що концепції інтерпретативної програми не відзначаються строгістю підходу, тому можна казати про приховану методологічну конвергенцію між різними програмами (позитивістською, інтерпретативною і критичною) [5, 41].

Особливості взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта пізнання в дослідницькій програмі. В інтерпретативній програмі об'єкту дослідження (виходячи з ключових теоретичних настанов програми, її відповідності некласичному типу наукової раціональності) відразу надається статус другого суб'єкта дослідження. Він є рівноцінним конструвачем пізнавальної ситуації, формує зміст і умови пізнавального процесу. Такий тип взаємовідносин безперечно визначається як суб'єкт-суб'єктний.

Проблеми надійності соціологічної інформації. Процедури встановлення надійності інформації в межах інтерпретативної програми обумовлені специфікою методів і суб'єкт-суб'єктним типом взаємодії в дослідницькому процесі. Методи дослідження передбачають глибоке занурення у соціальний простір об'єкта (другого суб'єкта) дослідження і тісний інтенціональний контакт з ним. Тому «другий суб'єкт» є важливим в процесі розробки конвенціональних тлумачень смислів і понять дослідницької ситуації. А.Шюцем були запропоновані принципи обґрунтування знання в ході вироблення інтерпретацій в дослідженнях повсякденних ситуації [10]. Перший – принцип логічної строгості: конструкти повинні бути зрозумілими, чіткими і слідувати законам формальної логіки. Другий – принцип суб'єктивної інтерпретації: передбачається побудова моделей індивідуальної свідомості і її змісту, які б могли пояснити отримані соціологом дані; цим досягається можливість співвідношення будь-яких людських дій і їх результатів з суб'єктивними значеннями дій індивідів. Третій - принцип адекватності: кожний термін чи поняття моделі дії повинен конструюватися таким чином, щоб реальна дія в світі, організована відповідно до цієї моделі, могла бути зрозумілою самою діючою особою і іншими людьми в термінах повсякденної схеми інтерпретації. Цим забезпечується погодженість соціологічних конструктів з конструктами повсякденного досвіду. М.Філіпсон привносить ряд доповнень до принципів А.Шюца. Перший принцип (логічну строгість) він пропонує доповнити вимогою практичної достатності: постулат логічної строгості може бути практично перетворений внаслідок ситуаційно обумовленого характеру тлумачення світу діючими індивідами, наскільки це необхідно соціологу. Соціологічне дослідження повинно допускати зворотній переклад на мову, якою користуються самі учасники в процесі осмислення власної діяльності. Якщо пояснення не задовольняє цій вимозі, воно є необґрунтованим на інтенціональному рівні. Обґрунтованість

інтерпретацій забезпечується лише тоді, коли досягнуті послідовність і сумісність соціологічних пояснень й буденних інтерпретацій, що висуваються самими учасниками в мовних практиках. Соціологічні моделі, таким чином, повинні відповідати методам встановлення адекватності, що практикуються членами суспільства в їх повсякденній діяльності. Так забезпечується погодженість цих моделей з повсякденним досвідом. Обґрунтованість встановлюється шляхом розробки методів, які демонструють, що з будь-якої практичної точки зору соціологічні реконструкції погоджуються з конструкціями дійових осіб [10, 290].

Таким чином, в інтерпретативній програмі проблема надійності соціологічної інформації переноситься в площину обґрунтованості результатів дослідження. Процедури встановлення обґрунтованості знання, в свою чергу, зміщуються в бік суб'єктивних оцінок дослідника, рівня його наукового чуття і інтуїції.

Як один із засобів подолання суб'єктивізму і підвищення надійності результатів інтерпретативного дослідження Н.Дензіним була запропонована процедура тріангуляції, яка в подальшому отримала зацікавленість, підтримку і модернізацію у представників позитивістської програми (П.Лазарсфельд, Д.Кемпбелл, Д.Фіске). Під тріангуляцією Н.Дензін розумів використання «різнобічних методів в аналізі одних і тих же емпіричних подій» з метою підвищення точності у вивченні соціальних явищ [6, 11]. Н.Дензіним було запропоновано два типи тріангуляції: тріангуляція в середині методів (передбачає використання різновидів одного і того ж методу); міжметодна (складається із комбінації декількох дослідницьких стратегій, в її використанні слід враховувати «тріангуляційні рівні» - теорію, простір, час, тріангуляція дослідника). Д.Кемпбелл і Д.Фіске додали методологічну тріангуляцію (використання методів з різною структурою). К.Лазарсфельд (тріангуляція по Лазарсфельду) запропонував змішувати в одному і тому ж емпіричному дослідженні дані, які звично вважаються полярно протилежними: якісні і кількісні (наприклад, таких як включене спостереження, «життєві історії», глибинні інтерв'ю з тестами, анкетуванням) [6]. В якості приклада використання в практиці емпіричних соціологічних досліджень тріангуляції по Лазарсфельду можна навести польові дослідження російського села на засадах «методології подвійної рефлексивності» (Т.Шанін, Е.Ковальов, І.Штейнберг).

За оцінкою представників позитивістської програми проблематика надійності соціологічної інформації є найбільш вразливим місцем в інтерпретативній програмі. Позитивістами критикується недостовірність і обмеженість даних, що використовуються інтерпретаторами, суб'єктивізм в їх інтерпретаціях (який провокує можливість альтернативних прочитань тексту), зведення наукового пояснення до семантичного, відсутність нормативних критеріїв порівняння і оцінювання різних пояснень.

Представлена характеристика інтерпретативних дослідницьких програм в соціології дозволяє нам узагальнити такі ***висновки***.

Інтерпретативна програма послідовно продовжує традицію рефлексії предметних і методологічних основ соціології. В межах соціології знання декларує важливість аналізу соціокультурних чинників розвитку науки. Постійні наголошення на принциповій відмінності природного і

соціального світів не дають можливість соціологу будь-якої дослідницької орієнтації «забувати» про специфіку свого об'єкта як соціально обумовленого. Слід сказати, що критичний діалог між різними дослідницькими програмами має конструктивну функцію, адже дає потенціал для методологічного взаємозбагачення і відкритості, це передусім проявляється у спробах комбінації кількісних і якісних стратегій в програмах без порушення ключових концептів теорії. В цьому напрямку, без сумніву, евристичними виявляються методи тріангуляції.

Гуманістичні ідеали інтерпретативної програми (в термінах Н.Смелзера інтерпретативну програму слід віднести до гуманітарної орієнтації в соціології) посилюють її привабливість в періоди кризових ситуацій, соціальних дестабілізацій. І накопичений арсенал методів емпіричного дослідження дозволяє працювати інтерпретативним дослідникам з такими ситуаціями. Слід відмітити і факт інституціоналізації в межах інтерпрентативної програми спеціальних методів емпіричного соціологічного дослідження, і це є її фундаментальний внесок до методологічного апарату соціології. Відкритою є інтерпретативна програма для методологічних рішень на стику споріднених дисциплін (психології, антропології, етнографії, лінгвістики). За оцінкою Н.Уілі інтерпретативна програма, в особі символічного інтреракціонізму, феноменології і етнометодології, має потенціал для подальшої модернізації, «грунтовніше покопавшись в своєму минулому» [8, 61].

Література: 1. Абельс Х. / Хайнц Абельс/. Романтика, феноменологическая социология и качественное социальное исследование // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – том 1. №1. Романтик. – С.98-124. 2. Батыгин Г.С. /Геннадий Семенович Батыгин/. Лекции по методологии социологических исследований: Учеб. для высш. учеб. заведений. - М.: Аспект-Пресс, 1995. – 286 с. 3. Бутенко И.А. / Ирина Анатольевна Бутенко / Социальное познание и мир повседневности. Горизонты и тупики феноменологической социологии / Отв.ред. Л.Г. Ионин, М.: «Наука», 1987. 4. Ионин Л.Г. / Леонид Григорьевич Ионин / Подступы к магической эпохе // Постмодерн: новая магическая эпоха: Сб. статей / Под ред. Л.Г. Ионина. – Харьков, 2002. – С. 9-22. 5. Ионин Л.Г. / Леонид Григорьевич Ионин/. Философия и методология эмпирической социологии. Учебное пособие, М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. – С.367. 6. Култыгин В.П. / Владимир Павлович Култыгин/.Количественный и качественный анализ: органическое единство или автономія // Социологические исследования. - 2004.- № 9. - С.10-12. 7. Ритцер Дж. / Джордж Ритцер / Современные социологические теории. 5-е изд. – Спб.: Питер, 2002 – 688с. 8. Уили Н./ Норберт Уили/. История и политика современной социологической теории // Социологическая теория сегодня. Сб. статей американских и украинских теоретиков. Под. ред. В. Танчера. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1994. – С.45-67. 9. Уолш Д. /Дэвид Уолш/. Социология и социальный мир. // Новые направления в социологической теории. М., 1978. – С.47-79. 10. Филипсон М. / М.Филипсон/. Проблемы обоснованности // Ионин Л.Г. Философия и методология эмпирической социологии. Учебное пособие, М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. – С.288-292. 11. Denzin N.K. / Norman K Denzin/.Interpretive interactionizm. - 2nd ed. – Sage Publ., 2001. – 200 p.

УДК 316

Шевчук М.

Аспірантка, Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТУРИСТИЧНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвічена дослідженню специфіки розвитку туристичної галузі в Україні. Досліджуєьбся зв'язок трансформації туристичних практик з провідними соціокультурними змінами..

Ключові слова: *туризм, туристичні практики, радінський туризм, пролетарський туризм, українсбке суспільство.*

The article is devoted to research of specific of tourist sphere development in independent Ukraine as a post soviet union country. The article considers transformation ties of tourist's practices and socio cultural changes in society. The author underlines the relation of internal and external tourism and its specific features in the different periods of Ukrainian society development.

Key words: *tourism, tourism practices, soviet tourism, proletarian tourism, Ukrainian society.*

Одним з яскравих символів XX – XXI століть став туризм. Туризм, як явище суспільного життя, є похідною суспільного розвитку. Своєю появою він завдячує саме індустріальній стадії розвитку людства, якій був притаманний прискорений розвиток продуктивних сил, поглиблення поділу праці, розвиток урбанізаційних процесів. І якщо довгий час туризм був локальною соціальною практикою, яка здійснювалась невеликими соціальними спільнотами, то, починаючи з другої половини XX ст. туризм досяг глобальних масштабів і втягнув у процес виробництва глобальні людські ресурси, торкнувся багатьох сторін громадського життя, значно впливаючи на його соціальні аспекти. ***Метою*** статті є дослідження особливостей трансформацій туристичних практик у сучасному українському суспільстві.

Передусім зазначимо, що туризм як невід'ємний елемент соціальної системи впливає на буття окремого індивіда, соціальних груп, соціуму в цілому, що дозволяє позначити якісно нові характеристики феномена туризму і осмислити їх в рамках соціологічного аналізу.

На сьогоднішній день найбільш сформованою можна вважати систему наукових поглядів на туризм, що пов'язані з дослідженнями географії туризму, просторових аспектів розміщення туристських ресурсів та їх фізико-географічною оцінкою, розробкою методології формування та розвитку територіальних рекреаційних систем, з'ясуванням їх функціональної структури, впливу географічних чинників на туристський потенціал та рівень його освоєння, вивченням географії туристських потоків тощо. Вагомий внесок у розвиток цих ідей зробили українські вчені М.П.Крачило, О.І.Шаблій, В.К.Федорченко, Б.П.Яценко, О.О.Любіцева, Ю.А.Заставний, В.І.Мацола та інші.

Соціологічний підхід включає численні статті і окремі наукові дослідження представників соціології туризму і подорожей: С.Коена, Д.Маккенела, Д.Херрісона, Д.Бурстіна, Д.Уррі, З.Роджека, У.Ханнерза, Дж.Фроу, Н.Граберна. Велике значення мають також соціологічні концепції Ч.Міллса, Х.Ортеги-і-Гассета, Г.Маркузе, З.Баумана, Е.Гідденса, що містять філософсько-соцілогічний аналіз процесів, зв'язаних з феноменом подорожей і туризму. У роботах вищезгаданих

соціологів містяться різні інтерпретації впливу феномена туризму в соціокультурному просторі на регіональному, національному і глобальному рівнях.

В Україні інтерес до соціокультурного аналізу феномена туризму активізувався лише останнім часом. Серед основних проблем, які розкриваються українськими дослідниками, можна виділити роль туризму як важливого чинника взаємного зближення та культурної взаємодії народів (В.Г.Антоненко, В.В.Лях), засобу розвитку моральної та екологічної свідомості, осмислення буття людини (І.А.Зязюн, О.І.Левицька), впливу на політичну культуру політичних еліт різних держав сучасного світу (Ф.М.Рудіч). Вивчається паломницький туризм як важливій засіб духовного піднесення індивідів (П.Л.Яроцький), а також аналізуються соціологічні аспекті туризму (С.В.Горський, Ю.І.Яковенко). Проте ці дослідження більшою мірою стосуються окремих аспектів феномену туризму, не приділяючи достатньої уваги до комплексного дослідження його сутнісних характеристик та соціокультурних особливостей етапів розвитку.

Просторові практики туризму ініціюють розширення меж сприйняття, опосередкованого як транспортними переміщеннями, так і смисловою насиченістю туристського простору глобальної епохи.

Дихотомія феномена туризму полягає в тому, що, з одного боку, туризм припускає свободу пересування, свободу вибирати зі всього різноманіття соціокультурної реальності і залучатися до неї, а з іншого боку, феномен туризму формує особливе середовище туристського простору, що базується на принципах стереотипізації його елементів. Туризм має багато суспільних проявів. Туризм – це і соціальна практика, і сфера дозвілля, і форма споживання, і культурний феномен, і галузь економіки. Водночас, є беззаперечною системність його структури як специфічного цілого, складність взаємодії і високий ступінь взаємовпливу всіх складових граней.

Оскільки туризм є впливовим і масовим явищем, то особливий зв'язок існує між станом суспільного розвитку, актуальною державною політикою та ідеологією і розвитком туристичних практик. Туризм відповідає на потреби держави через конструювання туристичних об'єктів і маршрутів. Шляхом організації туристичних маршрутів, їх змістовним наповненням історичними, культурними пам'ятками та іншими туристичними об'єктами, формується образ місцевості, що стала об'єктом туристського інтересу.

У радянський час мережа туристичних організацій чітко регламентувала набір туристичних маршрутів, «легалізованих» для туризму. Зрозуміло, що радянська влада прагнула використати туризм як важіль ідеологічного впливу на населення з метою формування «соціалістичної свідомості». Варто відзначити, що у літературі радянського періоду туристська справа майже повністю ототожнюється з екскурсійною. Це певною мірою обумовлює основний вектор туристичної діяльності. Так, у 20-ті роки була створена мережа територіальних туристських закладів на чолі із Всеукраїнськими екскурсійною базою та комуною. Екскурсійні пункти відкривалися у селах при клубах. Екскурсійні бази – у місцях, багатих на історичні пам'ятки, з привабливими кліматичними умовами. Екскурсійні комуни – у губернських містах. В екскурскомунах діяли: виставковий кабінет, бібліотека, дослідницька лабораторія, гуртожиток для туристів. [3, 61]

На туристичній основі організовували просвітницькі поїздки по сільській місцевості. Саме в той час сформувалося таке поняття як «пролетарський туризм». Назва «пролетарський туризм» ґрунтувалась у дусі фразеології того часу: ідеї туризму та суспільства – пролетарські, цілі туризму та культури, якій він повинен слугувати, - також пролетарські, керівництво – пролетарське. Сандомирська І.І. відзначає, що виключна роль відводилась пролетарському туризму в підвищенні обороноздатності та мілітаризації країни. Пролетарський туризм – інструмент пролетаріату у світовій революції не лише як засіб ідеологічної пропаганди, але і як напіввоєнна структура з жорсткою дисципліною та культом здорового сильного тіла [4, 165]. Дискурс тілесності підключається до контексту пролетарського туризму саме в модусі «готовності до війни»

З розвитком радянського суспільства туризм набув і інших форм. Проте він був нерозривно зв'язаний з профсоюзами і тому, звичайно, зберіг ідеологічну спрямованість. Так, важливою формою ідейно-політичного виховання вважались Всесоюзний похід комсомолу та молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави і Всесоюзна туристська експедиція радянської молоді «Моя Батьківщина - СРСР» [3, 61]. Також набули свого розвитку рекреаційні, санаторно-курортні форми туризму. Проте потрібно відзначити, що це також є наслідком пануючої ідеології. Оскільки ідеальний образ радянської людини, «будівника комунізму», ґрунтувався на духовному та культурному розвитку особистості. І в туризмі радянські люди могли повною мірою реалізувати ці вимоги, ставлячи собі за мету самовдосконалюватися фізично і духовно.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни поступово відроджується і туристична галузь; особливо швидко цей процес відбувався з початком «хрущовської відлиги». Тоді здійснилося становлення виїзного туризму. Проте його найвагомішою характеристикою можна назвати надзвичайну складність його здійснення. Чисельні бюрократичні та адміністративні перешкоди зміщували акценти туристичної діяльності зі змісту подорожі на сам факт того, що вона відбулася.

Сучасні туристичні практики централізовано неорганізовані та ідеологічно ненавантажені. З одного боку, це досягнення демократичності нашого суспільства, з іншого – пояснюється і відносною занедбаністю з боку владних структур дозвілля нації та питань національної розбудови загалом. Офіційно становлення масового туризму в Україні через його комунікативність вважається важливим чинником формування громадянського суспільства, ствердження гуманітарних цінностей. Проте інтенсифікація інтересу до туризму відбулася у 2008 році, коли Україна здобула можливість приймати Євро-2012. В массмедійному дискурсі все частіше відображається розвиток туристичної галузі, розвиток необхідної для туризму інфраструктури. Це наштовхує на думку, що вітчизняна туристична інфраструктура більшою мірою зацікавлена в іноземному споживачі, туристові. Місцеві ж туристи можуть по слідам «гостей нашої країни» дізнатись про красоту і культурне багатство нашої країни. Нерідко ми самі починаємо цінувати ті наші особливості, які можуть бути цікаві іноземцям, і які готують, щоб вони були представлені міжнародній спільноті.

До речі, 2008 рік був названий роком туризму. Проте пересічним громадянам, професійно не задіяним у сфері туризму. це ніяк не запам'яталось, не звернуло на себе увагу. Серед заходів, що були заплановані, більшість була спрямована на вирішення питань економічної взаємодії між державою та суб'єктами туристичного підприємництва. Що, знову ж таки, підтверджує тезу про те, що туристична діяльність у сучасній Україні зазнає мінімального впливу на власне змістовне наповнення з боку держави і все більше формується в рамках економічного зв'язку попиту та пропозиції.

І це пояснює зміст сучасних туристичних практик у сучасному українському суспільстві. Сучасний туризм все менше ставить собі за мету фізичний та духовний розвиток особистості. В якості мотивів туристичної діяльності сьогодні переважає необхідність відпочинку як свята, як задоволення. З.Бауман, говорячи про сучасне суспільство, відмічав, що в сучасних життєвих реаліях ніякої зв'язної та послідовної життєвої стратегії знайти неможливо. Тому що дійсність диктує інші правила та умови, головне із яких, не відкладай задоволення, якщо можеш його отримати зараз. Основна складність сучасного суспільства полягає в тому, що ні один з його представників не здатен відповісти на питання, яким він буде завтра і чи зможе те, що ти хочеш сьогодні, принести тобі задоволення завтра. [1, 146]

Масовий туризм, як свідчить соціальна реальність, дуже швидко реагує на трансформації соціокультурних процесів, конвертуючи їх у формування споживчої реакції і переваг туристів. Тому змістовне наповнення сучасних туристичних практик – це здебільшого розваги.

Ще недавно для отримання найбільшого задоволення від туризму наші співвітчизники прагнули закордонних поїздок, оскільки на найбільш популярних серед українців курортах Турції та Єгипту за помірні ціни туристи дістають доступ до розвинутих готельно-розважальних комплексів, в яких все передбачено, щоб доставити задоволення туристу. Сьогодні ж, поряд з виїзним туризмом, все більшого розвитку набуває внутрішній туризм. Однією з популярних нині його форм є туризм вихідного дня. Кожне турагенство сьогодні, наряду із закордонними турами, вам може запропонувати перелік поїздок в межах області на одні вихідні. І це також підтверджує слова З.Баумана стосовно характеристик сучасного суспільства. Навіщо чекати щорічної відпустки для відпочинку та нових вражень, це можна зробити у наявний вільний час.

Таким чином, у якості ***висновку*** ми можемо відзначити, що туристичні практики як вид соціально-просторової організації середовища зазнають суттєвого впливу з боку актуального стану суспільства. Туризм, як масове явище, що здатне впливати на свідомість особистості, на її розвиток, в свою чергу є важливим об'єктом впливу з боку політичних чи економічних владних структур. Тому дослідження характеристик туризму і особливостей його розвитку як важливого суспільного явища, несуть в собі вагомий потенціал вирішення проблем розвитку суспільства в цілому.

Література: 1. Бауман З. От паломника к туристу/ З.Бауман // Социологический журнал.- 1995.- №4.- С.133-154. 2. Волошин Н. Международный туризм: правове аспекты / Н.Волошин.- М.:Финансы и статистика, 2000.- 394 с. 3. Грачова Л., Попович С. Туризм в Україні на зламі тисячоліть / Л.Грачова, С.Попович // Материалы III Междунар. научно-практ. конф. – Славяногорск. – 1999. – С. 61. 4. Сандомирская И.И. Новая жизнь на марше.

Сталинский туризм как «практика пути» / И.И.Сандомирская // Общественные науки и современность.- 1996.- №4.- С.163-172.

УДК 316.74:37

Щиголь І.

Соціолог 1-ї кат. з НДР, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОНТРОЛЬ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВА МЕНЕДЖМЕНТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ АДАПТАЦІЇ ВУЗІВ УКРАЇНИ ДО БОЛОНСЬКОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ

Пропонується стислий огляд освітянських реформ у сфері контролю якості вищої освіти України. Розкриваються труднощі та завдання, котрі постали перед освітянами у зв'язку з переходом на новий спосіб оцінювання знань.

Ключові слова: *якість вищої освіти, оцінювання знань*

This article represents short view of educational reforms in the field of control of quality higher school in Ukraine. According to tasks of new level of knowledge's assessment is shown which factors influent on it, which difficulties and tasks can be solved by lecturers.

Key words: *high educational quality, estimation of knowledge.*

Протягом багатьох століть, а точніше з епохи Відродження, триває процес перетворення освіти у важливу, можна навіть сказати, першочергову справу державної ваги для будь-якої країни. Розвиток освіченості населення – це можливість підвищити рівень та якість життя людини. Тому головна суспільна місія освіти як такої – формування особистості у відповідності до потреб та вимог конкретного суспільства, надання можливості повноцінного функціонування індивіда в соціумі. Саме тому освіта в суто інституціональному вимірі має декілька рівнів – початкова (від ясел до середньої школи), загальна (середня школа – старша середня школа), вища професійна (вищі навчальні заклади 1 та 2 рівнів акредитації) та вища (у класичному розумінні цього терміна) освіта.

Зазначимо, що питання реформування та подальшого розвитку освіти як такої, і вищої зокрема, розглядаються у працях як вітчизняних вчених (В.Андрущенко, В.Астахова, Я.Болюбаш, В.Журавський, М.Згуровський, В.Кремінь, С.Ніколаєнко, М.Степко та ін.), так і зарубіжних (М.Аллен, М.Арчер, Р.Барнетт, Б.Вульфсон, Ф.Кайзер, Г.Уолфорд та ін.).

На сьогодні значення освіти набуло нового рівня. Освіта - це не лише набуття якихось загальних та професійних знань, навичок та умінь, а й самоосвіта протягом життя. Для забезпечення цієї однієї з вищих (за класифікацією А.Маслоу) потреб людини провідні європейські університети у 1999 р. підписали Болонську угоду. Розгляд основних положень даної угоди, вплив її на оцінювання якості освіти й зумовили *актуальність* даної статті. Таким чином, можна визначити, що ***метою*** статті є розгляд еволюції зміни системи освіти в Україні (її якісно-оцінювальний аспект) від радянської системи до Болонської, зміни стандартів оцінювання, плюси та мінуси новітніх підходів.

Насамперед, важливо враховувати, що головним цільовим пріоритетом Болонського процесу (БП) є створення Єдиного освітнього

європейського простору. Згідно з цілями БП до 2010 р. освітні системи країн-учасниць Болонського процесу повинні бути змінені, щоб сприяти:

- полегшеному переїзду громадян з метою подальшого навчання чи працевлаштування у Зоні європейської вищої освіти;
- зростанню привабливості європейської вищої освіти;
- розширенню Європи та забезпеченню її подальшого розвитку як стабільного, мирного, толерантного суспільства.

19 травня 2005р. у норвезькому місті Берген на Конференції міністрів країн Європи Україна приєдналася до Болонського процесу, зобов'язавшись внести відповідні зміни у національну систему освіти та приєднатися до роботи над визначенням пріоритетів у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010р.

Демократизм Болонської системи організації навчального процесу дає великі можливості персоніфікованого підходу до трансформації методики навчання, досягнення високої якості навчання, в результаті якого кожен студент-випускник володітиме необхідним мінімумом фахових знань, загальноосвітніх знань і знань однієї-двох іноземних мов, тобто тим мінімумом, який би дозволив йому вільно виконувати свої функціональні обов'язки на посадах, що відповідають одержаному фаху не лише в рідній країні, а й за її межами.

Стандартизація (але не зрівнялівка) вищої освіти передбачає відхід від традиційної шкільної системи навчального процесу у ВНЗ та спрямованість на соціально орієнтовану систему, на розширення прав студента і на оперативні зміни й корегування навчальних планів, методів викладання навчального матеріалу, а також подолання елементів суб'єктивізму при оцінюванні знань, що забезпечується складанням контрольних завдань, рефератів, тестів, екзаменаційних білетів і питань для заліків у письмовій формі із застосуванням 100-бальної шкали оцінювання як у формі закритих (формалізованих), так і відкритих запитань (креативних).

Комісія ЮНЕСКО визначила стратегію освіти на XXI століття словами «вчитися бути», опублікувавши доповідь «До суспільств знань» (2005) [1], де пріоритетними напрямками були визначені – базова освіта для всіх та надання можливості вчитися людині протягом всього життя.

Згідно з висновками та рекомендаціями ЮНЕСКО до переліку необхідних для вивчення дисциплін потрібно включити когнітивні науки (філософію, соціологію, лінгвістику і т.д.), котрі за своєю природою є мультидисциплінарними і не є суто соціальними, природничими чи гуманітарними. В зв’язку з цим необхідно налагодити тісний взаємозв’язок між викладачами та науковцями для обміну інформацією, спільної постановки питань та їхнього вирішення. Таким чином, в першу чергу передача знань повинна бути передусім між вченими і викладачами, а потім вже між викладачами та студентами (учнями). Ось чому освітянські науки повинні отримати нові засоби оцінки, які виходять за рамки простої оцінки результатів, щоб спробувати виміряти здібності та здатність до креативного мислення студента. [1].

Проте, відмічається у доповіді, це викликає значні труднощі, оскільки необхідно оцінювати не лише знання студентів, а й викладачів. Крім того, знання – нематеріальна річ, вони є предметом безперервного обміну в суспільствах, які обрали шлях безперервної освіти. Окрім того, що для оцінювання необхідно формалізувати знання, так ще й їх

стандартизувати, щоб мати оцінки вимірів. Особливо викликає труднощі питання: як оцінювати знання, котрі вимагають часу для роздумів, творчого підходу.

Бездумна формалізація призвела до доволі сумних результатів. Застосування тестів з декількома варіантами відповіді загрожує тим, що замість знань студенти отримують лише навики вибору відповіді (інколи й бездумного), а креативність та аналіз знання залишаються поза увагою. Більше того, у деяких випадках, згідно з висновками ЮНЕСКО, ввели такий параметр контролю як швидкість виконання як формалізованих питань, так і відкритих.

Одним з виходів із даної ситуації є розведення ролей викладачів та екзаменаторів. З одного боку, це призведе до незаангажованого оцінювання (оскільки екзаменатор не має «улюбленців» серед студентів, бо незнайомий з ними), з іншого – він не володіє інформацією щодо темпераменту студентів. Адже неможливо вимагати від більш повільного студента виконати завдання за короткий термін і без помилок. В гарячці, як відомо з психології, можна не лише наробити помилок, а й забути те, що знав.

У такій ситуації не можна говорити про якість навчання, адже вузи покликані випускати не ремісників, а спеціалістів з відкритим мисленням, здатністю креативно вирішувати різноманітні завдання та продовжувати самонавчання для поліпшення кваліфікації, отже, й для підвищення власної собівартості на ринку праці.

Серед пріоритетних напрямків розвитку освіти загалом, і вищої зокрема, визначено й постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу. А це означає, що стратегічними завданнями реформування вищої освіти в Україні є трансформація кількісних показників освітніх послуг у якісні.

До першочергових показників якісного рівня надання освітянських послуг вищими навчальними закладами України віднесено оцінювання знань не лише студентів і випускників, а й котування дипломів навчальних закладів на ринку праці; впровадження новітніх інноваційних технологій у навчальний та науковий процеси; залучення до співпраці колег з інших вузів (у т.ч. й зарубіжних); розвиток наукових шкіл; нострифікація дипломів; залучення позабюджетних коштів для розвитку матеріально-технічної, наукової, навчальної бази тощо.

У 2001 р. вступив у дію "Комплекс нормативних документів для розробки складових системи стандартів вищої освіти" [5]. Даним документом регламентуються нові вимоги до освіти і професійної підготовки фахівців у вищому навчальному закладі, що обумовлені ідеями і принципами ступеневої освіти в Україні. У числі засад і факторів, що обумовили виникнення концепції ступеневої освіти, серед інших названі:

- орієнтація на потреби кінцевого споживача (тобто, роботодавця); жорстка професійна конкуренція; формування нового покоління спеціалістів, здатних до професійної та науково-дослідницької подальшої роботи;
- надання освіти за двома взаємозалежними напрямками – професійним (предмети професійного спрямування, виробнича практика, тобто більш поглиблене спеціалізоване занурення в професію, аніж у навчальних закладах I-II рівня освіти) та

розвиваючим (когнітивні дисципліни, креативні, науково-дослідницькі проекти, наукова-робота, самостійна робота тощо);
- диференціація вимог до характеру і змісту освіти та професійної підготовки фахівців з вищою освітою різних освітньо-кваліфікаційних рівнів;
- об'єктивний педагогічний контроль, який передбачає контроль протягом семестру (модульні роботи, заліки), поглиблений контроль (іспити, заліки) тощо. Серед механізмів даного типу контролю також називається й введення стандартизованого тестування.

Одразу ж треба наголосити, що стандартизоване тестування не передбачає механічне перенесення тестування на всі навчальні дисципліни. Кожна дисципліна має свої особливості, тому, окрім закритих питань, повинні бути наявними обов'язково й творчі завдання, котрі дають більш широке уявлення про стан та рівень засвоєння знань студентом.

В рамках Болонської угоди, зокрема її пункту щодо визнання вузами дипломів університетів-партнерів, особливо щоб уникнути неузгоджень та труднощів з перерахунком різних систем оцінювання (шкал), реформування вищої освіти України бажано проводити з врахуванням вимог Міжнародної стандартної класифікації занять (ISCO-88 (МСКЗ)), Міжнародної стандартної класифікації освіти (ISCED-97 (МСКО)), Міжнародного стандарту якості серії ISO 9000 та вимог, критеріїв та стандартів, які узгодили країни-учасниці Болонського процесу.

На Європейському рівні країни-учасниці Болонського процесу спільно з ENQA та у співпраці з EUA, EURASHE та ESIB, планують розробити узгоджені стандарти, процедури та рекомендації з питань гарантії якості вищої освіти.

Програми якості спрямовані на показ важливих для роботодавця вмінь та навичок молодого спеціаліста, а саме: професійні якості фахівця, здатність до прийняття самостійних рішень, саморозвитку тощо.

Для дотримання вказаних вимог в Україні була створена Державна акредитаційна комісія (ДАК), яка забезпечує додержання вимог до вищої та професійно-технічної освіти шляхом встановлення відповідних нормативних показників до їхнього ліцензування та акредитації. За результатами акредитації виноситься рішення про дозвіл видачі диплома державного зразка. Крім того, з 2008р. МОН України ввів у практику громадські обговорення усіх важливих рішень щодо реформування системи освіти. А у провідних вузах, визначених окремим списком, створено наглядові ради, куди входять видатні вчені та педагоги, для розробки та впровадження стратегій розвитку, впровадження інноваційних технологій в навчальний та науковий процес і т.п.

В Україні у 2010р. закінчується перехід з радянської системи випуску професійних та науково-педагогічних кадрів (спеціаліст, кандидат наук, доктор наук) через проміжний етап підготовки кадрів (бакалавр, спеціаліст, магістр, кандидат наук, доктор наук) на загальноприйняту світову систему освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти – бакалавр, магістр, доктор наук.

Цей перехід вимагав дуже великих реформ в системі освіти, адже, з одного боку, скорочується навчальний час, що необхідний для

глибокого розуміння предметів соціально-економічної та природничо-наукової спрямованості, з другого боку, страждає практична підготовка тих, хто навчається, оскільки вони не отримують повноцінних навичок професійної роботи.

Також проблемними для української вищої школи при переході на нові умови навчання постали наступні завдання:

- визначення витрат навчального аудиторного часу студента на адекватне вивчення матеріалу в рамках модуля, а також визначення годин самостійної роботи над матеріалом;
- розробка методики розрахунку педагогічного навантаження в рамках вивчення курсу – розробка пропорцій аудиторної та консультативної співпраці зі студентами.

На сьогодні Міністерство освіти і науки України розробило низку номартивних та інформативних документів, які містять інформацію, зокрема, про розрізнення градації досвіду та знань; професійну спрямованість різних освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти та їхню відповідність вимогам ринку праці тощо. [4]

Серед першочергових завдань, які стоять перед вищою школою України і стосуються оцінювання знань, можна виділити наступні:

- розробка та затвердження нормативно-правових актів щодо сертифікації на відповідність, у процесі якої встановлюється рівень компетентності індивіда і його відповідність соціальним ролям, на які він претендує;
- розробка та затвердження нормативно-правових актів щодо селекції індивідів для виконання конкретних соціальних ролей на основі його професійної придатності, здатності і готовності.
- розробка та законодавче урегулювання процедури контролю якості та акредитації, а також посилення міжнародної конкурентоспроможності випускників вищої школи України.

Отже, ці завдання спрямовані на досягнення оптимального ступеня упорядкування педагогічної діяльності з обліком особистісних, соціальних, економічних і державних потреб та інтересів акціонерів вищої школи.

Наразі в українських вузах проходять апробацію програми якості, котрі покликані вичленувати структурно-функціональні властивості індивіда, професійно важливі якості фахівця, його спрямованість, інтелектуальний розвиток і професійні розумові здібності, котрі є визначальними для соціально-психологічного клімату, в якому студент отримує знання, й котрі мають великий вплив на успішність професійного навчання.

Не зважаючи на складність проходження освітянських реформ в Україні, «Національний звіт України із запровадження положень Болонського процесу у вищу освіту» за 2007 рік [2] був високо оцінений Болонським секретаріатом. Тим самим українські освітяни довели, що вони відкриті для нових форм навчання, впровадження новітніх механізмів оцінювання та контролю успішності студентів. Водночас посилилися міжнародні зв'язки, мобільність студентів, викладачів та науковців. Однією з причин цього стало стандартизування критеріїв оцінювання знань та навичок студентів, що зменшило бюрократичну тяганину щодо нострифікації дипломів та виписок із залікових книжок про прослухані курси та результати оцінювання засвоєння знань.

Одним із головних досягнень в напрямку забезпечення якості вищої освіти європейського рівня в Україні є те, що на початку березня 2008р. наша країна стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру із забезпечення якості (EQAR) [3], засновником якого є Е4 (ENQA – Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти, EUA – Європейська асоціація університетів, EURASHE – Європейська асоціація вищих навчальних закладів, що не є університетами, ESU, колишня ESIB – Європейська спілка студентів).

Даний реєстр спрямований на дотримання норм і стандартів забезпечення якості вищої освіти, прийнятих у Бергені у 2005р. Зокрема це: сприяння мобільності студентів; можливість вибору навчальної чи наукової установи з Реєстру як вітчизняної, так і зарубіжної; зменшення ризику «акредитаційних млинів» (EQAR) при отриманні підтвердження достовірності отриманих знань; підвищення якості надання освітянських послуг та довіри до системи оцінювання вузів-партнерів тощо.

Менеджмент забезпечення якості освіти передбачає децентралізацію, все більше відсторонення держави від управління вузами. Так, вузам повинна надаватися більша автономія (зараз цим правом можуть користуватися лише окремі українські вузи, котрі носять статус «національний»), в рамках якої вуз сам вирішує які напрямки розвивати, які спеціальності втрачають актуальність, стають неперспективними тощо. Саме від таких рішень і залежить подальший розвиток вузу – чи він перетвориться (збереже свій статус) у провідний вуз з даної спеціалізації (чи декількох), чи він поступово ставатиме все більш периферійним (незалежно від географічного розташування), чи він зможе забезпечувати себе новими науковими та педагогічними кадрами, розвивати матеріально-технічну базу, інфраструктуру, чи буде іждевенцем держави і т.д.

Для втілення в життя творчих наукових та освітянських задумів у вищій школі України запроваджується практика створення наглядових рад, котрі, не вмішуючись безпосередньо в роботу вузу, оцінюють його діяльність, стратегічні плани, розвиток комерційної діяльності й т.п.

Створення даного інституту управління є значним кроком до самореалізації вузів, їхнього самоврядування. Адже в Україні внаслідок посилення авторитарних тенденцій у суспільному управлінні та реформ 1993—1996 років Міністерство освіти отримало всю повноту влади над вищими навчальними закладами. Міністр освіти мав право призначати і звільняти з посади ректорів, а ті, в свою чергу, призначати і звільняти керівників усіх підрозділів вузу.

Внаслідок розширення прав та свобод вищих навчальних закладів підвищується ефективність вищої школи. Серед завдань, які доводиться вирішувати вузам, можна виділити наступні:

- підвищення наукового та освітянського рівня;
- надання якісних освітянських та комерційних послуг;
- забезпечення ринку праці висококваліфікованими кадрами.

Таким чином, у якості *підсумкового* ***висновку*** доцільно зазначити, що для підвищення рівня якості освіти потрібно впровадити в системі вищої освіти:

- широкомасштабну довгострокову стратегію системної модернізації всієї системи освіти;

- систему якості освіти, яка відповідає стандартам ЄС, потребам ринкової економіки, внутрішнього розвитку держави та суспільства;
- державний реєстр напрямів підготовки та спеціальностей, відповідно до міжнародної стандартної класифікації освіти (МСКО-96 та 97) і міжнародної стандартної класифікації занять (МСКЗ-88);
- загальноприйняту та порівняльну систему вчених ступенів;
- систему кредитів на зразок Європейської системи трансферу кредитів (ECTS), як відповідного засобу сприяння більшій мобільності студентів;
- сприяння європейському співробітництву щодо забезпечення якості освіти з метою вироблення порівняльних критеріїв та методологій.

Література: 1. К обществам знаний. Всемирный доклад ЮНЕСКО. – ЮНЕСКО, 2005, 231 с.]. 2. Творення вітчизняної освіти нової якості // Звіт Міністра освіти і науки України Ніколаєнко Станіслава Миколайовича за роботу з 4 лютого 2005 року по грудень 2007 року // http://almamater.com.ua/modules/smartsection/item.php?itemid=44 3. Україна стала членом Європейського реєстру забезпечення якості // http://www.mobus.com/62627.html 4. Ніколаєнко С.М. Вища освіта і наука - найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку: Доп. на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки (24 березня, м. Київ) // http://www.mon.gov.ua/education/higher/topic/rzvosv_5. Наказ Міносвіти України від 31.07.98р. №285

УДК 316.733

Яворська Є.

Аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ МІСІЇ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СТАТУСУ МИСТЕЦТВА В ТЕОРЕТИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ

Автор аналізує соціологічний підхід до феномену мистецтва, розвинутий Франкфуртською школою. Здійснюється ідентифікація основних характеристик, які демонструють особливий тип культури та мистецтва індустріального суспільства в даній теоретичній традиції. Нові специфічні зміни, які торкнулися не лише економічної, соціальної, політичної сфери, також трансформували суспільне призначення та роль культури та мистецтва відповідно до нової форми технологічної раціональності. Критична позиція Франкфуртської школи базується на протиставленні елітарної та масової культури (що розглядається як патологічний стан індустріального ладу). Таким чином, культура втрачає свою фундаментальну роль на індивідуальному та суспільному рівні та стає на служіння в індустрії розваг.

Ключові слова: *раціоналізація, індустрія культури, соціологія музики, соціальний смисл музики, одновимірне мистецтво, репресивний характер західної цивілізації, «аура» мистецтва, репродукція мистецтва.*

The article represents the sense of the sociological approach to the phenomenon of art in sociological thought of the Frankfurt school. The author makes attempt to identify main characteristics that reflect special kind of culture and art in industrial society in this theoretical tradition. New specific changes in different spheres of industrial society also has transformed the social mission and role of culture and art according to a new form of technological rationalization. The critical position of Frankfurt school based on opposition of elite and mass cultures (that viewed as a pathology of industrial order). Thus, culture loosed its fundamental role in spiritual development on individual and civil level and comes to serving in entertainment industry.

Keywords: *rationalization, industry of culture, the sociology of music, the social sence of music, onedimensional art, repressive character of western civilization, the «aura» of art, reproduction of art.*

Трансформації соціокультурної сфери суспільства, детерміновані науково-технологічним прогресом, а звідси, появою нового суспільства – індустріального типу, вилилися в широку наукову дискусію з приводу осмислення нових соціальних змін ХХст. Неможливість ідентифікації нового типу соціокультурної реальності в межах класичної соціологічної парадигми, з огляду на зміщення у характері економічних та класових відносин, втілилась у переосмислення соціокультурного досвіду в творчому доробку критиків індустріального та масового суспільства. Зміна статусу культури, каналів і специфіки трансляції соціокультурного досвіду та духовних цінностей, поширення культури у всі сфери суспільного життя почали інтерпретуватися невіддільно від поняття масової культури та масового суспільства. Соціологічна думка Франкфуртської школи, представлена багатьма визначними постатями критичної думки ХХст., спиралася на дослідження сучасних умов індустріального суспільства, проблеми раціональності, відчуження особистості, загрозам тоталітаризму. Фрейдомарксистське спрямування визначило специфіку підходу до аналізу нових соціальних умов. Трансформація класової структури, технологізація суспільного життя (включаючи сферу культури і мистецтва), набули іншого осмислення в соціологічному доробку теоретиків Франкфуртської школи – Макса Хоркхаймера, Теодора Адорно, Герберта Маркузе, Вальтера Беньяміна та ін.

Основна проблема дослідження виражається у суперечності між концептуальними особливостями зображення соціального аспекту та ролі елітарного і масового мистецтва індустріального суспільства в соціологічній теорії Франкфуртської школи. ***Предмет*** *статті* – гносеологічні особливості зображення мистецтва в соціологічних напрацюваннях Франкфуртської школи. ***Мета*** *статті* полягає в розкритті взаємозв'язку ролі та специфіки обумовленості мистецтва в індустріальному типі суспільства, представлених в теоретичній традиції Франкфуртської школи, зокрема, Теодора Адорно, Герберта Маркузе, Вальтера Беньяміна.

Відома соціологічна праця М.Хоркхаймера та Т.Адорно 1947 року «Діалектика просвітництва», зачіпаючи проблему пануючої раціональності індустріального суспільства, втілила чи не основні погляди франкфуртців на суспільство модерну та на місце культури в межах технологічної раціональності. Культура (згідно з «Діалектикою просвітництва»), яка втрачає іманентну їй здатність відсторонення від інших суспільних сфер, стає на службі тотальності: де ціле та частина не потребують диференціації. Культура в цілому стає системою, продукуючи одноманітність, стандартизованість культурних зразків. Індустрія культури, з позицій М.Хоркхаймера та Т.Адорно, маніфестує примат видовища, вихолощених ефектів, які детерміновані навіть не потребами масового споживача, а раціональністю технологічного панування економічно потужнішої сторони [11, 150]. Таким чином, відбувається класифікація та відфільтровування продуктів культури з огляду на те, який твір є прийнятним, зрозумілим для споживачів. Головна увага приділяється бюджетній, але не змістовній стороні твору. Культуріндустрія, яка виражається в термінах рентабельності, відкидає високу (елітарну) культуру та мистецтво за межі індустріального соціуму, висуваючи на їх місце індустрію розваг.

Продовжуючи дану теоретичну традицію Теодор Адорно (1903-1969) зауважував, що антагонізми капіталістичного суспільства, відбиті в музичних творах, є закритими для пізнання пануючою раціональністю індустріального суспільства. Перестаючи піддаватися враженню від музичних вивертів, орієнтованих на заволодіння уявою з самого початку прослуховування композиції, розуміючи суть мистецтва, можна пізнати істинний соціальний шифр, заключений в музиці. Конфліктність та дистанція різних музичних сфер всередині музики відбиває антагонізми самого суспільства. Таким чином, музика являється своєрідною мікромоделлю соціуму [1, 156]. Так, для Адорно, особливості сприйняття музики не являються тотожними її смислу, соціальний зміст опосередковується в композиції і дуже часто являється латентним. Розшифрувати істинний смисл музичних творів покликана соціологія музики. Музика відсторонюється від суспільства (але в цьому якраз виявляється її антагонізм, а тому і відносини з суспільством).

Зміна характеру культури, спричинена розвитком технологічної раціональності, призвела до змін в офіційному музичному житті. Учасники такого музичного життя відбиралися за матеріальними чинниками, за ієрархією суспільства, це дозволяло їм встановлювати зв'язки в потрібних спільнотах, підвищувати свій статус. За таких умов музика відходила на другорядний план. Саме питання привілеїв було першочерговим [1, 108]. Жорстка ієрархія, на думку Теодора Адорно, існує не тільки в структурі суспільства, але й в музиці. Відбір матеріалу, відповідно до запитів та відносин тієї чи іншої спільноти, того чи іншого суспільства, позбавляє інші жанри часто не тільки свого законно престижного місця, але й шансу на існування взагалі. Музика як соціальний феномен не має прямого шляху до своєї потенційної аудиторії, вона ретельно відфільтровується і в результаті являє собою продукт, який відповідає платоспроможності і статусу людей певного кола. Музика завжди відчуває на собі контроль певного прошарку, який їй диктує норми, або ж вона має орієнтуватися на його потреби, граючи за правилами сучасної індустрії. Така ситуація позбавляє сенсу будь-яку опозицію, оскільки остання не може протистояти в своїй меншості масштабному суспільному ладу. Композитор, котрий раніше був тільки творцем та\або виконавцем, за сучасних умов займається реалізацією музичного продукту [1, 168]. Композитори продають не тільки свої композиції, а й особисте життя, біографічні відомості, свою популярність та публічність, перетворюючи їх на предмет споживання.

Згідно з Адорно, сучасні музичні твори починають набувати характеру конкретності, що заперечує простір для уяви, критики та розмірковування. Перешкоджаючи шлях істинного пізнання музики в її антагоністичності до соціальної дійсності, індустрія мистецтва спрямовує увагу на ті категорії людей, котрі являються її основним доходом. При цьому вона створює стандартний, випробуваний продукт, уникаючи «експериментів», котрі можуть відлякнути потенційного «покупця». Якщо створюється шлягер, то він створюється для того, щоб бути почутим (а не з метою стати самоцінним витвором мистецтва). За технологічної раціональності особистість, яка прагне вирватися зі свого сірого буття, завжди зустрічається з індустрією культури, котра має в своєму арсеналі багато засобів задоволення будь-яких бажань та потреб. В результаті аудиторії нічого не залишається, окрім як бездієво приймати запропоноване.

В сучасному суспільстві музика, як і інші сфери мистецтва, відходить від виконання соціальної функції. На думку Адорно, музика не тільки слугує розвагою, вона втрачає свій основний соціальний зміст. Не дивлячись на те, що музика ніколи не є наявною в своїй чистій незалежності – вона завжди містить певним чином «чужі» їй елементи (що стосуються ситуації, в котрій функціонує сама музика), в суспільстві, котре ліквідує її автономність, на думку Адорно, ці самі елементи виходять на передній план.

Через своє легітимізоване призначення налаштовуватися тільки на оптимізм музика тим самим обмежує уяву потенційно інших можливих шляхів існування. Рекламуючи реальність у вигідному світлі музика орієнтує на колективне почуття приналежності до суспільства як цілого, виключаючи з області своєї уваги індивіда в його безпосередності. Музика керується затвердженою суспільною ідеологією. За таких умов пануюча раціональність здатна підпорядковувати собі ірраціональність, несвідоме індивіда та суспільства загалом. Адорно зазначає, що сфера музики не уникає впливу та оцінки громадської думки, і чим більше вона поширена в суспільстві, тим більше вона є стереотипною. Музика за доби індустріального суспільства перетворюється на складовий елемент повсякденності та комфорту. Здатність розуміти музичні твори дала б змогу, на думку Т.Адорно, в деякій мірі стерти соціально та естетично обмежувані розбіжності смаків та сприйняття між різними соціальними верствами.

Музика має особливість відображати специфіку тієї чи іншої нації (адже твориться переважно на традиціях свого середовища, культури до якої сама належить). З огляду на політичні та соціокультурні зміни першої половини ХХст. мистецтво як духовне надбання нації поступово перетворювалося на засіб маніпулювання національної ідеєю. Т.Адорно говорить про те, що перетворення суспільства в буржуазне та національне затвердження музики - явища паралельні [1, 139]. Музика нації може відігравати негативну роль в суспільній свідомості як засіб вияву ксенофобії та етноцентризму, коли перед своїм музичним багатством принижується його відсутність у іншого народу. Така конфліктність між націями нерідко переноситься на простір мистецтва. Музика, котра проповідує суто націоналістичні цілі та цінності (котрі є нав'язаними їй ззовні), обмежує себе, тому що заперечує будь-яку реальність поза своєю пропагандою. На думку Адорно, музика в своїй об'єктивності не виражає конкретних національних ідей, а тільки національну специфіку. Після Другої світової війни відбулося змішування в єдину однорідну масу національних музичних відмінностей. Причина цього в поляризації світу, закріплення панування (більшою мірою ідеологічного) його окремих могутніх частин над національними утвореннями. Таке поглинання соціальної сфери не обминуло і музику, котра тепер вимушена була адаптуватися до нових вимог панівного порядку. Згідно з Т.Адорно, музика втратила свою самостійність як мистецтво тому, що залучилася до сфери суспільної боротьби та пропаганди. Всезагальність музики хибно вважати вирішенням антагонізму суспільства, скоріше – це примирення уникає та придушує антисоціальні прояви мистецтва, відмінні та конфліктні як всезагальній стандартизації, так і устрою суспільства.

Власне соціологічне осмислення музики в напрацюваннях Теодора Адорно поставило його разом з Максом Вебером на місце засновників

західної соціології музики. Обидва дослідника розвивали погляди на мистецтво з огляду на концепцію раціональності. Якщо Вебер в своєму соціологічному обґрунтуванні музики спирається на ідею раціоналізації, як на своєрідний рушій розвитку музики в межах західної цивілізації, то для Адорно сучасна західна цивілізація з притаманною їй раціональністю індустріального ладу свідчить про деградацію культурних та моральних засад сучасного суспільства. Мистецтво в індустріальному суспільстві заходить у глухий кут, будучи неспроможним опиратися хибній раціональності воно трансформується в ринковий товар, який відбирається для продажу за умовами індустрії розваг і спотворює адекватне сприйняття та засвоєння культурних цінностей. Відтак, внаслідок погоні за суспільним прогресом музика стоїть на шляху до свого занепаду та знецінення як повноцінного мистецтва.

Герберт Маркузе (1898-1979). В своїх поглядах він поєднував ідеї марксизму, фрейдизму, діалектики Гегеля, які використовував задля побудови системи власних поглядів на репресивний характер індустріального суспільства та проблему індивідуальної свободи. На думку Маркузе, сучасний технічний прогрес індустріальної цивілізації створив такі умови життя і владарювання, котрі поєднують раніше суперечні сили з самою системою, з якою вони здавалося мали б бути антагоністичними. Сьогоднішнє суспільство стає все більш здатним задовольняти потреби людей завдяки їхньому способу організації. Зі зростаючим дедалі більше рівнем життя будь-яке непідкорення існуючому ладу сприймається як щось ірраціональне та беззмістовне. Індустріальне суспільство формує індивідуальні потреби, думки, прагнення і потяги в такій формі і напрямку, які є від самого початку задані пануючою раціональністю. Суспільство виховує та розвиває індивіда репресивним чином, відповідно до чого він має підкорятися існуючим критичним нормам та правилам. В сфері внутрішнього наявний особистий простір для людини, який сучасна цивілізація виключає і примушує індивіда ототожнювати себе з суспільством як елементом цілого. Здатність системи до задоволення та продукування потреб, які вона сама ж і задає, збентежують, тому людина втрачає критичну (двовимірну) здатність розпізнавати істинне від хибного, ірраціональність набуває видимості раціональності. Так відбувається становлення одномірності людського існування у всіх сферах буття [9, 28].

На думку Г.Маркузе, сьогоднішня дійсність заперечує високу культуру, вона ліквідує її минуле значення. Раціональність знищила ті істини, які відображалися неявним і непрямим чином образами високої культури. Сучасна дійсність проводить ліквідацію антагонізму між соціальною реальністю і культурою, котра створювала другий вимір. Вона спрощує культурні цінності до елемента масового виробництва і демонстрації. Засоби масової інформації приєднують сферу релігії, політики, мистецтва до царини комерційної реклами, до товароспроможної форми. Таким чином, висока культура, а разом з нею і мистецтво, переходить до складу матеріальної культури, втрачаючи при цьому своє призначення. Така культура відображає не протиріччя, а підтримку існуючого ладу. Твори високої культури – це інший, втрачений вимір. Вони втратили свою значимість через те, що втратили свій руйнівний зміст (істину високої культури). Тепер вони просто атрибути

повсякденного життя. Сучасна ж культура перемішує антагоністичні сторони, тим самим створює гармонійне порівняння різних неоднозначних істин. Культура за таких умов набуває рис тоталітаризму. Однак сила мистецтва, за Маркузе, полягає в запереченні законів даної соціальної реальності. Образи високої культури існують тільки тоді, коли вони відкидають даний стан речей.

Здатність естетичного виміру мистецтва протистояти принципу реальності, на думку Маркузе, може звільнити суспільство від репресивного контролю цивілізації [10, 187]. Це не означає анархії та повного руйнування культури і моралі, а навпаки, їх порятунок та відродження. Конфлікт між розумом та чуттєвістю повинен бути вирішеним в напрямку їхньої гармонізації. Мистецтво, впродовж розвитку цивілізації, є об'єднаним з нею. Оскільки витвори цього мистецтва, створені відчуженням, стають одним цілим з суспільством, вони, отже, стають інструментом такого суспільства. Ці твори продають, утішають або збуджують, виконуючи своє комерційне завдання. Культура минулого хоча й не примиряла протиріччя між ідеологією та дійсністю, різницю між інтелектуальним і матеріальним виробництвом, вона, проте, створювала такий простір, в якому виживали приховані істини, котрі не могли існувати у відкритій формі, вони жили по той бік такої реальності. За індустріального ладу вони втратили свою дієвість тому, що зникла дистанція, котра дозволяла їм існувати подібним чином.

Становлення одновимірного характеру мови та мислення визначило їхнє перетворення в інструмент соціального контролю. Одномірна мова встановлює істинність і хибність, а не відшукує її. Спілкуючись засобом такої мови людина привчається до переведення негативного в позитивне. Маркузе зазначає, що для того, щоб побачити світ безпосереднього досвіду (де люди усвідомлюють своє існування), його потрібно зрозуміти, а навіть і відкинути. Вільне мислення та уява людини показують шлях умиротвореного життя для людини та природи. Світ, де задовольняються істинні людські потреби, поставить сумління разом з істинними ідеями справедливості, свободи та людяності. Художнє перетворення дійсності – це звільнення від її руйнівного характеру. Але на сучасному етапі як людина, так і природа перетворені в інструмент руйнівної продуктивності. Культура, на думку Г.Маркузе, буде демократичною у тому випадку, коли демократія належатиме кожному індивіду. Сьогоднішнє ж суспільство змушує людину приховувати свою істинну сутність, поділяти спільні смаки та погляди [9, 317].

Інший представник Франкфуртської школи – Вальтер Беньямін (1892-1940) приділяв увагу дослідженню соціології, філософії, історії, естетики, різним типам мистецтва (зокрема фотографії та літературі). З позицій В.Беньяміна, розвиток технології та науки ознаменував трансформацію і появу нових видів мистецтва, зміну особливостей його функціонування в суспільстві. Не зважаючи на те, що витвір мистецтва завжди піддавався відтворенню, сучасна технологічна репродукція набуває суттєво відмінного характеру. Масове тиражування, що передбачає технічне відтворення, в результаті позбавляє шедевр унікальності та самоцінності. Злам традиційної форми мистецтва, внаслідок швидкого розширення можливостей технічної репродукції творів, означав кардинальну зміну в характері художнього сприйняття

аудиторії та обернений вплив на, здавалося б, непохитне, становище вічних шедеврів.

Одна з найважливіших ознак мистецтва, для Вальтера Беньяміна, – це безпосереднє буття твору в просторі і часі [4, гл.II]. Власне з цієї позиції і визначається справжність твору, яка не підлягає репродукції. Оригінал, в силу своєї фізичної зношеності та залучення в історичні, соціальні та майнові відносини, завжди мав привілейоване становище стосовно своєї копії. Однак за доби технічного відтворення нівелюється його самоцінна специфіка, відкидається фізична недоторканність та матеріальний вік, а тому і цінність витвору мистецтва. Технічна репродукція, таким чином, набуває деякої автономності від оригіналу, вона відкриває інші, досі непомічені моменти того ж твору, які неможливо було б вловити без сучасного технічного устаткування (на прикладі фотографії, яка здатна показати недоступні оку нюанси та ракурси) і може поставити твір у нову, невластиву оригіналу ситуацію.

Сучасна технологічна ситуація, на думку німецького теоретика, характеризується позбавленням мистецтва його специфічної «аури» як особливого відчуття віддаленості об'єкта та його унікальності, неможливості володіння ним як повсякденної речі. Тенденція масовості в мистецтві виражає готовність подолати відстань до мистецтва, де засобом наближення виступає його репродукція. Відхід від традиційної форми мистецтва, у розумінні унікальності та самодостатності його творів, передбачає поворот в напрямку масового тиражування та споживання навіть поза межами мистецтва. На думку В.Беньяміна, втрата традиційної цінності йде пліч-о-пліч з масовими рухами і кризою, яку нині переживає людство.

Якщо споконвічне існування мистецтва було прив'язане до ритуалу, служіння культу, то, звільняючись від цієї залежності, технічна репродукційність означає не тільки відхід від традиційної соціальної функції мистецтва, але й від заборони на його експозицію. Аура, як віддаленість, недоступність мистецтва, залишає щось від магічності культу, коли священна річ (пізніше ідентифікована як витвір мистецтва) є недосяжною для всіх, окрім жерця. Однак, вивільнення мистецтва від ритуалу ставить в центр автентичність, але не культурну цінність.

Фотографія, кінематограф (німий, а потім і звуковий) як нові види художньої практики зазнавали критики стосовно своєї приналежності до мистецтва. З одного боку – широкі можливості для втілення творчого задуму, з іншого – загроза традиційному існуванню мистецтва (тому ж театру та літературі) визначали можливість досягти широкої маси людей, не індивідуально, а в сукупності. Власне цей шлях у наближенні до шедевра через його осягнення з часом поступається місцем пристосуванню публікою мистецтва під власне сприйняття та очікування. За В.Беньяміном, розрив між концентрацією та розвагою у художній сфері передбачає, в першому випадку, автономність мистецтва, занурення в нього. Розважальне ставлення масового споживача до витвору означає занурення мистецтва в себе. Беньямін розрізняє тактильний (який відбувається засобом звикання) і оптичний спосіб сприйняття. Однак завдання історії неможливо вирішити шляхом споглядання, вони вирішуються засобом поступового звиканням. Сьогодні кіно і фотокадр, які розкривають невидиму для ока та неусвідомлену соціальну реальність, мають можливість демонструвати критичність поглядів на пануючий лад та соціальні відносини, вони

можуть допомогти публіці вдивлятись і концентруватись, замість простого гедоністичного сприйняття. Однак це, зі слів Беньяміна, не є головною рисою сьогоднішнього кіно [4, гл.X].

На відміну від споглядання живопису, де існує можливість асоціативного сприйняття, кіно здійснює безпосередній вплив на аудиторію, який орієнтується на рентабельність та повністю ліквідує можливість художнього сприйняття. Порівнюючи художника та кінооператора, Беньямін зауважує про наявність цілісності творіння у першого, збереження дистанції, тоді як кінооператор постачає фрагментарний та розчленований твір, позбавлений тієї персоналізованої складової, яка наявна, скажімо в театрі. В кіно актор грає не для театральної публіки, де він може взаємодіяти з її реакцією, він грає перед апаратом та перед ринковими очікуваннями, усвідомлюючи своє замінне та посереднє місце в культуріндустрії.

Зміна характеру технічного представлення публіці, де кожен в масі людей може слухати одного оратора, визначила можливість переходу до публічності не тільки в мистецтві, але і в політиці, що ознаменувало зміну цих умов репрезентації влади за часів технічної відтворюваності. В.Беньямін вбачає в індустріальному суспільстві наявність глобальної кризи соціальної та духовної сфери, де масовість усіх проявів людського буття не обмежується смертю традиційного мистецтва та спотворенням його сприйняття. За Беньяміном, технологічні можливості мобілізації маси є міцним інструментом пропаганди тоталітаризму та фашизму, створенням культових символів. Орієнтуючись на публіку фашизм, на думку Беньяміна, проводить естетизацію політики, формуючи ареол романтичності війни та почуття вищого задоволення від людського знищення. Конфлікт техніки означає несумісність її потенціалу та безпосереднього використання. За допомогою техніки можна було б забезпечити гідне існування людства, однак вона слугує іншим пропагандистським цілям, що свідчить про нездатність суспільства на даному історичному етапі керувати нею якнайкраще, ніж у напрямку війни та самознищення.

Висновки. В дослідженнях феномену мистецтва таких теоретиків як Г.Маркузе, Т.Адорно, В.Беньямін ознаменувався відхід від суто філософсько-естетичної критики, відірваної від конкретного соціокультурного контексту. Вбачаючи проблему деградації культури і мистецтва західної цивілізації у всезагальній раціональності масового індустріального суспільства теоретики Франкфуртської школи акцентували увагу на пізнавальних можливостях художньої реальності, яка віддзеркалює духовну кризу соціального життя в умовах ринкової рентабельності, загальної тотальності та знецінення індивідуальної моралі й відповідальності. Так, суспільне призначення та функціональний статус мистецтва і культури (як специфічної сфери, критично налаштованої до соціальної дійсності) визначаються втратою своїх позицій в духовному розвитку суспільства. Розмежування на елітарне та масове мистецтво відображає духовну, соціальну та політичну кризу загальної тотальності західної цивілізації, рух до глобалізації, яка лише посилює соціальну нерівність. Мистецтво як мікромодель суспільства, що здатна надавати нове соціологічне знання про соціальну реальність, за індустріальної раціональності втрачає свою здатність відображати антагонізми суспільства. Позиція «франкфуртців» щодо статусу культури та мистецтва за індустріального

типу суспільства тісно пов'язана з визнанням негативних наслідків процесу західної раціоналізації. Сучасна соціологічна теорія відходить від подібного жорсткого визначення культури, яка протиставляється як елітарна та масова, однак такі представники німецької соціальної теорії як Т.Адорно, Г.Маркузе, В.Беньямін внесли значний вклад в розуміння нерозривної єдності сфери культури з новими соціальними умовами, таким чином ставлячи під сумнів можливість ідентифікації культури, виходячи з універсальних соціальних закономірностей.

Література: 1. Адорно Т. Избранное: Социология музыки / М.; СПб.: Университетская книга, 1998. 445с. – (Книга света). 2. Адорно Т. Теорія естетики / К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ» 2002. 3. Адорно Т. Философия новой музыки / М. Логос, 2001. – 352 с. 4. Беньямин В. Произведение искусства в епоху его технической воспроизводимости / Избранные эссе / М.: «Медиум», 1996. 5. Вебер М. Рациональные и социологические основания музыки / Избранное. Образ общества / (Лики культуры); 1994, с. 469-550. 6. Давыдов Ю.Н. Идея рациональности в социология музыки Т.Адорно / Кризис буржуазной культуры и музыка / М.: Музыка. 1976, с.49-10. 7. Давыдов Ю.Н. Труд и искусство: избранные сочинения / М.: Астрель, 2008, 670 с. 8. Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. - М.: Издательство «Наука», 1977. 9. Маркузе Г. Одномерный человек / М.: ООО «Издательство АСТ».2003. – 331с. 10 .Маркузе Г. Эрос и цивилизация / М.: ООО «Издательство АСТ», 2003 – 312, [8] с. 11. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения: философские фрагменты / Пер. с нем. М. Кузнецова. – М.: Медиум; СПб.: Ювента, 1997. – 311 с.

УДК 316.772.5

Арбітман А.

Студентка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР БЛОГОСФЕРИ: ФУНКЦІЇ ТА ДИСФУНКЦІЇ

Спираючись на теоретичні засади структурно-функціонального аналізу Р.Мертона, автор виділяє та характеризує дисфункції, явні та латентні функції блогосфери. Блогосферу автор розглядає як частину комунікативного простору Інтернет. Ця стаття є спробою соціологічного аналізу, що знаходиться на межі соціології комунікації та соціології Інтернет.

Ключові слова: *блогосфера, функції, дисфункції, комунікація.*

According to theoretical principles of Robert K. Merton's version of structural functionalism, the author classifies and characterizes dysfunctions, manifest and latent functions of the blogosphere. The author examines the blogosphere as a part of the communication space of the Internet. This paper contains an attempt of sociological analysis relating to sociology of communication and sociology of the Internet.

Keywords: *blogosphere, functions, dysfunctions, communication.*

Актуальність теми дослідження. Соціально-політичні зміни, пов'язані із розбудовою суверенної України, спричинили зміни і у комунікативному просторі, оскільки комунікативні процеси не можуть існувати відокремлено від інших процесів, що проходять у суспільстві. Сучасний бурхливий розвиток інформаційних технологій дає можливість здійснювати прямий діалог практично незалежно від соціального статусу та місцезнаходження комунікантів. В нову епоху інформаційного суспільства частка інформації, що зберігається, передається та інтерпретується в мережі Інтернет, стає дедалі більшою. Тобто Інтернет постає як новий комунікативний простір із притаманними йому особливостями перебігу комунікативних процесів.

Блогосфера, як частина комунікативного простору Інтернет, потребує соціологічного аналізу, зокрема, в силу наступних причин:

1. Блогосфера об'єднує користувачів зі всього світу, даючи можливість міжкультурної, масової та міжособистісної комунікації, а тому, досліджуючи блогосферу, можна вивчити специфіку цих видів комунікації.
2. Учасники комунікації у блогосфері формують громадську думку, що із розвитком комп'ютеризації та подальшим поширенням Інтернет-технологій набирає все більшого впливу на суспільне життя.
3. Відбувається комерціалізація блогів, наприклад, підприємства та політичні організації створюють свої блоги, пропонують платні послуги, з блогосферою пов'язана так звана «віртуальна економіка», грошові одиниці якої конвертують у національні валюти держав, громадянами яких є блогери.
4. Поширення випадків притягнення блогерів до адміністративної та кримінальної відповідальності свідчить про суперечність між неформальними нормами, що застосовуються у блогосфері, і чинними правовими нормами.

Тому виникає потреба вивчення мережі Інтернет як комунікативного простору, в першу чергу для розв'язання вищеназваних суперечностей та регулювання вищеназваних процесів.

Із визнанням суспільних потреб у вивченні блогосфери та Інтернет-комунікації в цілому в умовах формування нового комунікативного простору пов'язане наше розуміння ***наукової проблеми даного дослідження,*** що полягає у невідповідності рівня вже вироблених наукових знань про блогосферу як новий комунікативний простір необхідному рівню цих знань. Блогосфера є явищем відносно новим, що практично не досліджувалося соціологією в Україні. Кількість досліджень та публікацій, пов'язаних із вивченням блогосфери, зростає, але їх здійснюють переважно маркетологи, спеціалісти з реклами та інші спеціалісти для своєї суто прикладної діяльності, проте не соціологи.

Суб'єктам Інтернет-комунікації, зокрема комунікації в блогосфері, притаманні соціальні ознаки, а тому вважаємо за потрібне виробити суто соціологічне уявлення про блогосферу, що базувалося б на засадах соціологічної науки. На нашу думку, блогосфера повинна бути включена до предмету соціології комунікації як спеціальної соціологічної теорії, оскільки блогосфера, як це було показано вище, повинна бути розглянута науковцями як комунікативний простір, в якому проходять різні види комунікації. Якщо в США та країнах Західної Європи науковці розробляють соціологічні уявлення про блогосферу в межах соціології Інтернет як соціологічної теорії середнього рівня, то у вітчизняній соціологічній думці ще не сформовано цілісної теорії, представники якої займалися б соціологічним дослідженням Інтернет.

За таких умов, ***об'єктом нашого дослідження*** є україномовний та російськомовний сегменти блогосфери. Ми пропонуємо зосередити увагу саме на цих двох сегментах, тому що саме вони справляють більший вплив на українських блогерів та читачів, ніж, наприклад, англомовний сегмент, через невисокий рівень володіння іноземними мовами більшістю користувачів Інтернет. ***Предметом дослідження*** ми визначаємо функції блогосфери.

Метою статті є класифікація функцій блогосфери як комунікативного простору (на прикладі україномовної та російськомовної блогосфер).

Для кращого розуміння подальшого тексту ми надаємо необхідний мінімум термінів, в яких описують блогосферу її дослідники.

Блог (скор. від англ. web log – «мережевий журнал») – персональна сторінка в Інтернет, що містить розташовані у зворотному хронологічному порядку нотатки, зображення, аудіо- та відеооб'єкти, доступні для коментування читачам [1; 2; 3; 4].

Блогер – користувач блогів, зареєстрований на будь-якому сервісі блогів. У вузькому розумінні Б. називають лише творців блогів, тих, хто залишає записи у власному блозі, на відміну від читачів та коментаторів блогів [5; 6].

Блогосфера (від англ. blogosphere) – комунікативний простір, який формують користувачі блогів; сукупність усіх блогів в мережі Інтернет та зв'язки між ними, що утворюють автори та коментатори [3; 8].

Спільнота в блогах – група блогерів, які, окрім власних приватних блогів, ведуть колективний блог за обраною тематикою. С. можуть бути як закритими від користувачів, які не входять до даної С., так і доступними всім зареєстрованим та незареєстрованим користувачам. Члени С. стратифіковані, зокрема, за ступенем активності, репутацією, статусом (адміністратор, модератор, користувач без прав керівництва) [7].

Ми розглядаємо блогосферу як соціальну систему в традиції структурного функціоналізму, зокрема використовуючи методологічні принципи, розроблені Р.Мертоном. В даному випадку ідеї Р.Мертона корисні для нас тим, що вони дозволяють послідовно вибудувати теорію середнього рангу, а предмет нашого дослідження ми розглядаємо саме як такий, що повинен бути віднесений до предмету спеціальної соціологічної теорії – соціології комунікації. Також нам імпонують методологічні принципи Р.Мертона, зокрема, розроблена ним основна теорема структурного функціоналізму, твердження про умовність розділення структури і функцій, а також висунені ним вимоги до теорії середнього рангу. Також нам близьке його розуміння методології як знання про те, яким чином можна перевірити гіпотези.

Соціологічну теорію Мертон визначає як «логічно взаємопов'язану мережу припущень, із яких можна вивести емпіричні закономірності» [9, 45]. За Р.Мертоном, теорія – це система висловлювань, що дозволяє побачити зв'язки в емпіричному матеріалі, на якому вона ґрунтується, а з іншого боку, дає можливість висувати гіпотези для нових досліджень. Перш за все, під теорією Р.Мертон розуміє теорію середнього рангу, тобто теорію, «яка займає проміжне положення між робочою гіпотезою та комплексною єдиною теорією, яка може пояснити усі видимі універсалії соціальної поведінки, соціальної організації та соціального виміру» [9, 45].

Отже, для розгляду функцій блогосфери ми будемо спиратися на традиції структурного функціоналізму. Структурний функціоналізм (структурно-функціональний аналіз) є одним із способів системного аналізу досліджуваного явища. Він розвивався в руслі функціонального підходу в соціології і сформувався як науковий напрям в американській соціології в період після Другої світової війни. Основи функціоналізму як теоретико-методологічної концепції були закладені в працях

англійського соціолога-позитивіста Г.Спенсера і французького соціолога Е.Дюркгейма. Ця концепція давала можливість зосередитися в соціології на вивченні власне соціальних чинників, що не зводяться до біологічних, психологічних або інших характеристик суспільства [10, 18-19]. Безпосередньо в назві «структурний функціоналізм» відображена подвійність підходу до вивчення механізму, що забезпечує стійкість соціальної системи. Структурний підхід припускає аналіз будь-яких структур з метою виявлення функцій. Оскільки структури не залежать від свідомості, їхній аналіз не допускає суб'єктивізму. Об'єктивність в суспільстві порівнюється із об'єктивністю мови як функціонуючої системи, структури якої формуються і існують незалежно від волі і бажання людей. Функціональний підхід припускає наявність певних функцій, на підставі яких можливо виділення відповідних структур; при такому підході проводиться аналогія між суспільством і організмом, якому властиві певні функції.

Спроба подолати умовність розділення структури і функції була зроблена американськими соціологами Т.Парсонсом та Р.Мертоном. Т.Парсонс запропонував новий рівень аналізу, в якому категоріями, що співвідносяться, є структура і процес, а функція розглядається як початкова умова, що зв'язує структуру і процес у змістовному плані. Т.Парсонс виділив чотири основні функціональні вимоги - адаптація, досягнення цілей, інтеграція і підтримка стану системи. Для соціальної комунікації ці функціональні вимоги можуть бути інтерпретовані таким чином - знання і ухвалення установки комунікації як початкової умови в певній комунікативній ситуації, цілеспрямованість комунікативного акту з метою дії, інтеграція різних комунікативних засобів для виразу соціально значущої інформації і самоконтроль для підтримки соціальної норми комунікації, прийнятої в певному суспільстві. Р.Мертон підійшов до вирішення проблеми умовності розділення структури і функції з позицій так званої теорії середнього рангу, вважаючи, що одне явище може мати різні функції, а одна і та ж функція може реалізуватися в різних явищах. Це положення, що є основною теоремою структурного функціоналізму Р.Мертона, істотно для розуміння соціальної комунікації - взаємозв'язок функції і явища пояснює такі основні риси комунікації як соціальна диференціація і варіативність у мовній системі і мовній діяльності. Ідеї Р.Мертона знайшли втілення і в прикладних соціологічних дослідженнях, зокрема, щодо вивчення масової комунікації, міжособистісних відносин і дисфункціональних явищ, що виникають в результаті напруженостей і суперечностей в соціальній структурі [10, 18-19].

Розглядаючи функції блогосфери, ми спираємося на теоретичні засади функціоналізму, а точніше його варіант, розроблений Р.Мертоном. Р.Мертон створив свою версію функціоналізму, істотно доповнивши і змінивши традиції, засновані Б.Малиновським та Т.Парсонсом. Одним із важливих здобутків Р.Мертона є його теорія явних та латентних функцій. На думку Р.Мертона, будь-який соціальний об’єкт одночасно має явні та латентні функції: відповідно до мети, що стоїть перед цим інститутом або організацією, функції розподіляються на ті, що мають передбачувані наслідки, позитивні для адаптації об’єкта (явні), а також ті, що мають непередбачувані наслідки, які можуть призвести до дезадаптації об’єкта (латентні). Із таким розумінням функцій соціального об’єкту пов’язано твердження Р.Мертона про

соціологічну амбівалентність: будь-яка форма, здатна виконувати коректно свої функції, може одночасно сприяти і дисфункції в системі. Тобто, явними функціями є об'єктивні наслідки, що сприяють адаптації системи та є усвідомленими учасниками системи, а латентні функції – це об'єктивні наслідки, що не співпадають із суб'єктивними цілями (намірами) учасників системи [11, 233].

Наведемо нашу класифікацію явних та латентних функцій блогосфери.

Явні функції блогосфери:

1. Експресивна функція. Користувачі блогосфери використовують її як простір, в якому можна виразити свої думки та емоції, зокрема у формі мемуарів, щоденника (відкритого чи закритого для читачів та коментаторів – залежно від можливостей налаштувань приватності блога на конкретному сервісі), огляду актуальних подій громадського та приватного життя тощо. Це найперша явна функція блогосфери, що задумувалася її творцями саме як простір для самовираження [12].

2. Самореалізація блогерів. Поняття самореалізації ми розуміємо подібно до А.Маслоу, який визначає самореалізацію як бажання особистості реалізувати свої таланти, здібності, проявити себе у соціумі найкращим чином. Ця функція щільно пов'язана із попередньою, оскільки в блогосфері є можливість безкоштовного оприлюднення своїх творчих здобутків, наприклад, літературних, музичних творів, образотворчого мистецтва, тобто творчого вираження. Ці дві функції є найпершими явними функціями блогосфери, заради яких і створювалися найперші мережеві щоденники [13].

3. Культуротворча функція. Самореалізація блогерів стає фактором формування специфічної культури. Блогери створюю власну віртуальну культуру, зразки, цінності та норми якої не завжди співпадають із тими, що продукує домінуюча культура суспільств, членами яких є блогери [13]. Проявами специфічної культури, що творять користувачі блогосфери, є, наприклад, специфічний соціальний діалект блогерів, неформальні норми поведінки, порушення яких призводить до застосування неформальних санкцій, наприклад, блокування повідомлень (коментарів), що надходять від конкретного користувача.

4. Інформаційна функція. Блогосфера є водночас засобом і простором міжособистісної та масової комунікації, передачі повідомлень між комунікантами. У блогосфері користувачами здійснюється задоволення їх потреб у інформації. В блогосфері, як комунікативному просторі, проходять комунікативні процеси між різними суб'єктами – як індивідуальними, так і колективними. Блогери здійснюють масову, міжособистісну та міжкультурну комунікацію. Комунікація в блогосфері може бути вербальною (за допомогою мов комунікантів) та невербальною (із застосуванням зображень, аудіо- та відеооб'єктів).

Латентні функції блогосфери:

1. Накопичення соціального капіталу. Користувачі блогосфери мають соціальні характеристики, а тому не дивно, що вони формують та підтримують соціальні зв'язки різної щільності та тривалості і у блогосфері. Суб'єктами соціальної дії в блогосфері є як і окремі індивіди, так і блог-спільноти, а тому соціальні зв'язки мають різний характер в залежності від соціальних та комунікативних властивостей цих суб'єктів. Поняття соціального капіталу ми тут використовуємо у

тому значенні, якого йому надає П.Бурд'є. Соціальний капітал – це сукупність реальних та потенційних ресурсів, що ґрунтуються на існуванні стійкої мережі різною мірою інституціоналізованих відносин взаємного знайомства, приязні, тобто членства в певній групі [14]. Кожен блогер, якщо його Інтернет-щоденник не є повністю закритим для перегляду та коментування, формує навколо себе соціальне коло з інших користувачів. Соціальний капітал, накопичений індивідом у блогосфері, може бути конвертованим в інші форми капіталу. Об'єм соціального капіталу блогера залежить від розміру мереж зв'язків, що склалися навколо нього, а також від об'єму соціальних капіталів, якими володіють ті блогери, які з ним пов'язані.

2. Плацдарм для випробувань нових технологій впливу. Блогосфера є місцем, в якому випробовують різні технології, зокрема рекламні та політичні. Наприклад, в блогосфері явно або приховано маркетологи та фахівці з реклами проводять фокус-групи, провокують дискусії між блогерами [15]. Дослідження цієї функції становить інтерес головним чином для фахівців з реклами, маркетингу, зв'язків із громадськістю.

3. Формування громадської думки. Очевидно, що спільноти, котрі утворюють користувачі блогосфери, презентують притаманну їм громадську думку. Автори найбільш популярних блогів впливають на думку блогерів, для яких вони є авторитетами. Громадська думка, яку формують блогери, виходить за межі блогосфери, оскільки вони є членами реальних суспільств, а не лише учасниками віртуальних спільнот у блогосфері [12]. Дедалі частішають випадки, коли представники засобів масової комунікації звертаються до популярних блогерів із пропозицією прокоментувати певні події громадського життя, тобто висловити свою думку, яка б могла бути авторитетною для широкого кола людей [15]. Під час обговорення у блогосфері актуальних подій та проблем формується громадська думка.

4. Презентація політичних, громадських, комерційних організацій. Ця функція безпосередньо пов'язана з двома попередніми. Якщо у блогосфері, як і у будь-якому іншому комунікативному просторі, може формуватися громадська думка, а технології впливу на аудиторію блогів постійно досліджують та розвивають відповідні фахівці, то це означає, що зацікавленим суб'єктам доцільно мати своє представництво у блогосфері. Прагнення мати владу над громадською думкою в блогосфері зростає прямо пропорційно тому, як збільшується обсяг блогосфери та її роль в житті суспільства. Корпоративні блоги, тобто ті, що створюють певні соціальні організації для забезпечення зв'язків із громадськістю, є прикладом таких представництв інтересів у блогосфері. Наприклад, в україномовній та російськомовній блогосфері, в тій частині, що орієнтована на громадян України, під час передвиборчої кампанії 2009-2010 рр. активно діяли автори блогів, що презентували явно чи приховано інтереси різних політичних сил, зокрема персональні блоги С.Тігіпка (tigipko.livejournal.com), М.Бродського (mihailobrodskiy.livejournal. com), І.Богословської (bogoslovska.livejournal.com) та блог, в якому представник штабу В.Ющенка висвітлював його передвиборчу кампанію (eshil-ua.livejournal.com).

Окрім явних та латентних функцій блогосфера має і дисфункції. Ми можемо виділити три основні:

1. Профанація проблем. Користувачі блогосфери часто обговорюють предметні сфери, в яких вони не є компетентними. Внаслідок цього уявлення блогерів про предмети обговорення є спрощеними, а проблеми все одно залишаються невирішеними. Оскільки користувачі блогосфери також формують громадську думку, то наслідком профанації є, зокрема, викривлення інформації та некоректне формування громадської думки. Прикладом профанації проблем в україномовній та російськомовній блогосферах є дискусії навколо епідемії грипу восени-взимку 2009-2010 рр., в яких брали участь переважно нефахівці у відповідних сферах. Профанація може бути умисною та неумисною.

2. Поширення дезінформації. Дезінформація як умисне розповсюдження викривлених та усвідомлено хибних тверджень задля досягнення певної переваги становить небезпеку остаточного перетворення блогосфери на простір інформаційних війн та втягнення в них аудиторії блогів. Умисне поширення дезінформації в блогосфері, наприклад, поширення пліток або зведення наклепу формально має наслідком правову відповідальність, проте такі випадки не завжди є підконтрольними законодавчим нормам.

3. Безсилля правових норм у регуляції поведінки блогерів. Окрім поширення дезінформації в блогосфері існують також інші типи протиправної поведінки, наприклад, хакерські атаки, поширення порнографії та екстремістських матеріалів, порушення авторських прав. Боротьба із делінквентною поведінкою блогерів ускладнює відсутність чіткого нормативного регулювання правовідносин в мережі Інтернет. Правопорушення в блогосфері можуть завдавати шкоди не лише блогерам, але й іншим особам.

Висновок. Зростання обсягу блогосфери протягом останніх десятиліть пов'язане не лише з поширенням та зростанням доступності потрібних для користування нею технічних засобів, але також із зростанням соціальної ролі блогосфери в комунікативних процесах, що проходять в мережі Інтернет та реалізуються лише за допомогою Інтернет-технологій. Деякі соціологи, зокрема, М.Кастельс, вказують на те, що блогосфера стала ще одним простором для розгортання суспільних практик. Це пов'язано, в першу чергу, із форматом комунікації в блогосфері та широкому доступі до участі в створенні контенту. Блогосфера є водночас комунікативним простором та частиною віртуальної реальності, створеної користувачами мережі Інтернет. Як частина Інтернет блогосфера є дуже індивідуалізованою, тобто дає можливість користувачам створити власне представництво у віртуальній реальності, стати комунікатором для певної аудиторії, а також задовольнити свої потреби у самореалізації та самовираженні. Деякі дослідники блогосфери, зокрема, Д.Джилет, С.Робінсон, підкреслюють, що участь у житті блогосфери дозволяє її користувачам самостійно обирати джерело інформації, альтернативне традиційним засобам масової комунікації, та самим ставати джерелом інформації. Таким чином, вони основне призначення сучасної блогосфери вбачають у її перетворенні у альтернативний засіб масової комунікації та поступове перебирання функції традиційних засобів масової комунікації. Користувачі блогосфери до певної міри (очевидно, що вони не є єдиним її носієм та джерелом формування) формують громадську думку, яку поширюють за межі блогосфери як і самі блогери, так і представники

традиційних засобів масової комунікації. Таким чином, відбувається зміщення акценту з явних функцій блогосфери на латентні. Блогосфера має наступні явні функції: експресивну, культуротворчу, самореалізації блогерів, інформаційну. Латентними функціями блогосфери є: накопичення соціального капіталу, формування громадської думки, випробовування нових технологій впливу, презентація соціальних організацій. Основними дисфункціями блогосфери є профанація проблем, поширення дезінформації та нерегульованість поведінки блогерів правовими нормами. Користувачі блогосфери утворюють специфічну соціальну структуру, систему стратифікації, культуру. Виміром стратифікації блогерів є авторитетність, що фіксують різноманітні рейтинги за такими показниками, як, наприклад, цитування, відвідування блогу, кількість читачів. Результати рейтингів не приймаються всіма блогерами, що, зокрема, викликає делінквентну поведінку.

Література: 1. Волохонский В. Психологические механизмы и основания классификации блогов http://volokhonsky.ru/internet (20.03.2010). 2. Bar-Ilan J. Information hub blogs //Journal of Information Science, 2005, Vol. 7, No. 4, P. 297-307. 3. Blog. Encyclopedia Britannica http://www.britannica.com/EBchecked/topic/869092/blog (22.10.2009). 4. Quiggin J. Blogs, wikis and creative innovation //International Journal of Cultural Studies, 2006, Vol. 9, No. 4, P. 481-496. 5. Rainie L. The State of Blogging (2005) www.pewinternet.org/pdfs/PIP_blogging_data.pdf (22.03.2010). 6. Singer J.B. The political j-blogger. 'Normalizing' a new media form to fit old norms and practices // Journalism, 2005, Vol. 6, No. 2, P. 173-198. 7. Tremayne M. News Websites as Gated Cybercommunities // Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies, 2005, Vol. 11, No. 3, P. 28-39. 8. Bruns A., Kirchhoff L., Nicolai T. Investigating the Impact of the Blogosphere: Using PageRank to Determine the Distribution of Attention http://www.alexandria.unisg.ch/EXPORT/DL/38960.pdf (21.03.2010). 9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Под общ. ред. В.В. Танчера; Реферативный перевод и вступ. статья В.Костинской. – К.: Ин-т социол., 1996. – 112 с. 10. Конецкая В.П. Социология коммуникаций. Учебник. - М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. - 304 с. 11. Мертон Р. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль: Тексты. / Под ред. В. И. Добренькова.—М.: Изд-во МГУ, 1994.— 263 с. 12. Castells M. The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance //The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 2008, Vol. 616, No. 1, P. 78-93. 13. Gillett J. Internet Web Logs as Cultural Resistance: A Study of the SARS Arts Project //Journal of Communication Inquiry, 2007, Vol. 31, No. 1, P. 28-43. 14. Бурдье П. Формы капитала // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60-75. 15. Robinson S. The mission of the j-blog // Journalism, 2006, Vol. 7, No. 1, P. 65-83.

УДК 321.7

Арушанян М., Кандуба Т.

Аспірантка, старший викладач, Донецький державний університет управління

КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: УСКЛАДНЕННЯ ЗАДАЧ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПЕРЕХОДУ

В статті розглянуті аспекти проблеми консолідації демократії в українському суспільстві. Ці проблеми існують та залишаються достатньо значимими, так як обумовлені об'єктивними політичними процесами інституціональних та соціокультурних трансформацій в суспільстві, котрі розпочалися після розвалу радянської системи.

Автори вивчають консолідацію демократії в Україні з точки зору «нав'язливого переходу» до демократії та вказують на наслідки такої трансформації. У висновках вони вказують на вплив особливостей трансформації посткомуністичної України та ряду інших країн СНД на оновлення деяких концептуальних положень загальної теорії демократії.

***Ключові слова**: трансформація, модернізація, консолідація, демократизація, «нові демократи», тоталітаризм, політична культура, «авторитарна ностальгія», відкрите суспільство, закрите суспільство.*

Aspects of the democracy consolidation problem in Ukrainian society are considered in the article. These problems exist and stay significant enough as they depended on objective political processes of the institutional and social cultural transformations in the society, which began after the Soviet system's fall down.

The authors study the consolidation of democracy in Ukraine from the point of view of "importunate transition" to democracy. The authors point to the consequences of such transition. In the conclusions they point to the influence of post-communist Ukraine and other countries CIS transformation's peculiarities on some concepts of the general theory of the democracy renovation.

Key words: *transformation, modernization, consolidation, democratization, "new democrats", totalitarizm, political culture, "authoritarian homesickness", open society, closed society.*

Сучасні демократичні процеси в державах Центрально–Східної Європи, особливо на пострадянському просторі, при проходженні етапу переходу до демократії на шляху до її консолідації зіткнулися з великими системними проблемами: інституціональні невідповідності та неефективність політичних інститутів, нелегітимність нової влади, патріархальність політичної культури, фрагментація та поляризація громадянського суспільства, ідеологічна нетерпимість, конфесійні та етнічні конфлікти в суспільстві. Всі названі перепони, які виникли в межах держав, у всій сукупності або окремо не сприяли досягненню стану консолідації нового режиму та підвищенню якості демократії.

На сьогодні проблема консолідації демократії в Україні існує та залишається достатньо значимою, так як обумовлена об'єктивними політичними процесами інституціональних та соціокультурних трансформацій в суспільстві, котрі розпочалися після розвалу радянської системи.

Вперше проблема консолідації демократії була заявлена у колективній праці закордонних дослідників Г.О.Донела і Ф.Шмітера «Переходи від авторитарного правління», яка була опублікована в 1986р. Подальша наукова розробка проблеми консолідації демократії призвела до того, що деякі закордонні автори в своїх працях не тільки не вивчають проблему консолідації демократії, аналізуючи концептуальні якості демократії, але і не використовують поняття «консолідація демократії». Вітчизняна історіографія проблематики представлена працями І.Паська, Є.Головахи, М.Рябчука, А.Карася, М.Міщенко, О.Даніл'ян, В.Кременя, В.Степаненка та інших. Над проблемою становлення політичної культури як важливої умови демократичної трансформації успішно працюють С.Рябов, М.Логунова, О.Рудакевич. С.Рутар та інші автори. Вагомі критичні зауваження щодо дій сучасної політичної еліти у демократичній трансформації знаходимо у працях К.Бабкіної, Д.Видріна, К.Бакакіної та інших науковців.

Тому ***мета дослідження*** – виявити особливості проблеми консолідації демократії в українському суспільстві.

Предмет дослідження – аналіз деяких інституційних та соціокультурних змін перехідної політичної системи українського суспільства.

Розвиток України протягом останніх 16 років від тоталітаризму до демократії доводить, що при розгляді, аналізі й прогнозуванні загальнодержавного розвитку потрібно залучення теорій, методів, досвіду, термінів щонайменше трьох суспільствознавчих наук - політології, соціології, психології. Адже становлення незалежної держави та суспільства є перехрестям теорій та декількох наук.

Шлях від тоталітаризму до демократії неможливо пройти без модернізації суспільства. Модернізацію необхідно розуміти як

своєрідний процес міжнародної соціалізації, який, не зважаючи на інколи жорстку критику західних країн, впевнено набував рис програми розвитку та паралельно - «ментальної» специфіки в залежності від регіону. Звернемо увагу, що модернізація, на відміну від, наприклад, трансформації, має безсумнівно позитивне сприйняття майбутнього. Кінцевий зміст поняття «трансформації» і досі не є чітко визначеним, як і не є чітко визначеною оцінка трансформації з точки зору мети та наслідків: позитив-негатив. Трансформація в Україні не має визначеної спрямованості. Трансформація – це процес зміни форми, виду, характеру суспільства, але залишається відкритим питання про цільову ідеальну модель цих змін.

Термін "трансформація" розглядається не просто як синонім термінів "розвиток", "зміни", "перетворення", "модернізація" тощо, а як самостійна категорія теорії соціополітичного розвитку. Ця категорія характеризує особливий стан суспільства, при якому відбуваються якісні зміни форми соціальних зв'язків, типу і способів розвитку. Трансформація містить у собі компоненти модернізації, пост-модернізації й традиційності. На перший погляд таке поєднання здається еклектичним, несумісним, нежиттєвим, але має право на існування, якщо мова йде про трансформацію суспільства, фундаментальними напрямами якої є політична, економічна, соціокультурна трансформація соціуму.

Трансформація суспільства є неминучою. Вона може супроводжуватися кризовими явищами. Основною проблемою більшості досліджень українських трансформацій є вивчення характеру і спрямованості змін, які притаманні нашій державі.

І модернізація, і трансформація – це процеси, які супроводжують консолідацію демократії як суспільне явище.

Але демонтаж інститутів диктаторського правління та побудова інституційної структури демократичного режиму ще не говорять, що демократичний перехід має стійкий та незворотній характер. Натомість консолідація демократії означає інституціалізацію правил конкурентної політичної гри і закріплення кордонів політичної боротьби, вихід з котрої був би загрозою для всього демократичного політичного процесу. Для України це ще недосяжна мета. Що заважає українській державі вийти на рівень консолідованої демократії?

Вже сьогодні потужні модернізаційні імпульси йдуть "знизу". Це означає, що народ усвідомив потребу в демократії, у верховенстві права. Якби цього не сталось, то, вірогідно, в Україні з часом утвердився б консолідований недемократичний режим. Перетворення народу України із об'єкта політики в суб'єкт сприяє формуванню "нормального" процесу розгортання політичної динаміки, який був описаний Г.Алмондом і Г.Пауелом. Цей процес включає п'ять фаз:

1) артикуляція індивідуальних і групових інтересів;

2) агрегування інтересів;

3)вироблення політичного курсу законодавчими, представницькими органами влади;

4) реалізація прийнятих рішень виконавчою владою;

5) контроль і арбітраж з боку суду і конституційного нагляду.

Так консолідована демократія не обмежена формальними демократичними процедурами, а розраховує на те, що політична еліта та значна частина суспільства сприймає збудовані політичні інститути як

притаманні та як ті, котрі не мають легітимних альтернатив, та готові дотримуватися правил конкурентної політичної гри.

З початку 90-х рр. XX ст. в політологічних дослідженнях активно використовується поняття «третя хвиля демократизації». Новий етап демократичного розвитку набув характеру глобального явища, радикально змінив політичний портрет всього світу [1]. Американський дослідник С.Хантінгтон, директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету, проаналізував процес становлення демократії в світі протягом XIX та XX ст. Він виявив так звані «хвилі демократії», котрі мають свої особливості та геополітичні кордони [2].

У процесі консолідації демократії перед реформаторською елітою постають ряд проблем, рішення котрих – умова успішного завершення демократичного переходу. С.Хантінгтон пов'язує перспективи третьої хвилі демократизації з тим, наскільки успішно «нові демократи» зуміють подолати три види таких проблем: проблеми переходу, концептуальні проблеми, системні проблеми [3].

Найважливіша проблема переходу окреслена цим дослідником як «дилема ката» та «проблема преторіанізму». Перша проблема залежить від того, як поступити з лідерами минулого диктаторського режиму, винуватцями порушень прав людини, друга - як обмежити вплив військових на політику. На думку С.Хантінгтона, рішення першої проблеми зводиться до політичної ізоляції колишніх керівників. Обмеження ж втручання військових в політичні процеси можливо за рахунок утворення професійної армії.

Події кінця 2004 р. в Україні значною мірою змінили свідомість, вплинули на формування нової політичної культури. До влади прийшов лідер нового типу. Сильний або ні – це на даному етапі для українського суспільство було неважливо. Добре, що політична ізоляція колишніх керівників була досягнута. З цього часу відбувається формування нових цінностей, руйнування стереотипів типу «від нас нічого не залежить», поява нових демократичних моделей поведінки, активістської культури, здобуття позитивного досвіду мирного відстоювання власних інтересів. При цьому залишається розділення суспільства на тих, хто більш сприйнятливий до західних норм та цінностей і легше інкорпорують їх у свою практично заново створювану систему національної самоідентифікації та тих, хто не має демократичної культури, ознаками якої є толерантність, політичний плюралізм. Останніх більше. Крім того, існує різноманіття політичних субкультур. Таким чином, політична культура неоднорідна. Цей факт тільки ускладнює демократичний транзит. Таке небезперечне благо для демократії є нашою дійсністю.

Загалом про докорінну зміну суспільно-політичного устрою говорити поки що рано.

М.І.Михальченко в книзі «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи» пише, що, можливо, варто деякою мірою переглянути парадигму революції, не ставлячи в пріоритет економічний базис і віддавши належне духовно–політичним детермінантам соціальної регуляції, у тому числі в революційному процесі [4].

Концептуальні проблеми притаманні всякому суспільству, вони відображають його специфіку. Поміж них як найбільш типові для країн третьої хвилі демократизації С.Хантінгтон виокремлює низький рівень економічного розвитку, соціально-економічну нерівність, великий зовнішній борг, тероризм, етнічні конфлікти [5].

Системні проблеми пов'язані з початком функціонування самого демократичного режиму. Неспроможність демократичних еліт вирішувати найголовніші питання, боротьба угрупувань в межах правлячого блоку зароджує у суспільстві почуття апатії та розчарування, виникає феномен «авторитарної ностальгії». Українська правляча еліта на початку трансформації займалася перерозподілом влади, що проявилося у відкритих зіткненнях протягом 90-х років XX ст. Формування нових українських кадрів та інституцій було надто залежним від старих комуністичних еліт. Це стало причиною того, що українська політична еліта не стала провайдером нових культурних цінностей, нової моралі та поведінки в свідомості суспільства. А на таку важливу функцію еліти не можна не зважати, бо без культурної трансформації стабільна демократія неможлива. Політична еліта є взірцем для суспільства. Крім того, всі негаразди соціального життя пов'язували з помилками управлінців, котрі орієнтувалися на цінності особистого споживання.

Результати соціологічних досліджень Є.Головахи та Н.Паніної переконливо засвідчили, щогромадяни відчували прагнення політичних діячів захищати свої, а не суспільні інтереси і від того соціальне самопочуття людей характеризувалось як погане [6]. Цьому підтвердженням є також низький рівень приросту населення протягом останнього деятиліття. Крім того розросталося таке явище як абсентеїзм. Тривожний показник - 34% молоді вважає, що участь громадян у виборах ніяк не впливає на їх остаточний результат, а тому не варто марнувати час.

Оминули Україну етнічні конфлікти та тероризм. Особливість української ментальності полягає в толерантному ставленні до різних культур та вірувань, що допомогло не зав'язнути в боротьбі кожного проти кожного. Після 2004 року спостерігається локальна протидія громадян західної та східної частин країни, як правило, на релігійному грунті. Боротьба йде між українською та російською конфесіями православної церкви. Загальногромадянської підтримки таким діям, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, по суті не було [7].

Та все ж таки «авторитарна ностальгія» настала, особливо у людей похилого віку. В цих умовах життя «нових демократій» залежить не тільки від здібностей політичних лідерів домовлятися та йти на компроміси, але, головним чином, від готовності більшості громадян зберігати прихильність демократичному режиму при достатньо критичному відношенні до його керівників.

Таким чином, можна констатувати, що саме зміни в масовій політичній культурі, тобто структурні, а не процедурні фактори, є «м'якою периною» для консолідації демократії. Не несподівану можливість третього авторитарного «відпливу» С.Хантінгтон пов'язує з таким фактором як слабка укоріненість демократичних цінностей в політичній еліті та в масах, економічні негаразди, посилення соціальних протиріч, гостра соціально–економічна та політична поляризації.

Требін М.П. в своїй статті «На шляху до відкритого суспільства: пострадянський транзит» акцентує нашу увагу на особливостях пострадянської трансформації, пов'язану з історією країн з радянським минулим. А саме з тим фактом, що радянські суспільства – це закриті суспільства [8]. Всі негаразди демократизації пов'язані з різким

стрибком з радянського минулого в демократичне майбутнє. І дійсно, соціальний антагонізм демократії був викликаний різким неприйняттям новою владою цінностей, технологій та економічних основ, існуючих на радянському просторі. Нова влада пішла шляхом тих, кого засуджувала, ґрунтуючись на відомій тезі комуністів: «Весь мир разрушим, а затем….»

Крім поглиблення демократичних реформ та закріплення в суспільній свідомості цінностей демократичної культури та навичок участі в конкурентному політичному процесі впродовж консолідації встає питання про еволюцію державного режиму. Враховуючи, що становлення демократії спирається на взаємодію політичних партнерів, можна зробити висновок, що найбільш ефективною на цьому етапі є парламентська система. Справа в тому, що парламентська система відрізняється від президентської змістом більшості механізмів досягнення стабільності та злагоди, які так потрібні для консолідації демократії. Зокрема, вона передбачає можливість формування коаліційних урядів, партнерства уряду та опозиції в законодавчому процесі та вирішення виникаючих політичних протиріч шляхом розпуску парламенту або відставки уряду. Конструктивний діалог з опозицією перешкоджає її перетворенню в антисистемну силу та сприяє її оформленню в більш прогнозованого партнера по політичній грі. Залучаючи опозиційні сили в процес обговорення та прийняття рішень, правлячий блок розділяє з ними відповідальність, що також ослаблює напруженість міжпартійного протиборства.

Конституція України 1996 р. передбачала якраз ту систему, котра не призведе до жаданого результату, але поступово політики прийшли до необхідності переглянути конституцію. Віддали владу парламенту. І зараз діючий президент піднімає питання про необхідність нової конституції для нової демократичної влади [9]. Але потрібна чи ні країні нова конституція в існуючих умовах? Требін М.П. наголошує на тому, що зараз потрібна цілеспрямована державна політика розвитку, заснована переважно на внутрішніх накопиченнях і національних пріоритетах, як це мало місце в повоєнній Японії або Південній Кореї. Потрібні злагода в суспільстві, консолідована робота всіх його членів для досягнення кращого стану нашого суспільства, для переходу на якісно новий рівень життя. Потрібно позбавитися тих негативних наслідків транзитивного процесу, які ми набули за цей час, та формувати свідомість і культуру, що відповідають відкритому суспільству й орієнтовані на гуманність, розумність, свободу і рівність для кожного громадянина країни [10].

Становлення консенсусної культури функціонування політичних інститутів та широка довіра до них з боку суспільства говорить про те, що демократичний перехід завершено та повернення до диктатури вже не є можливим. Та все ж таки, як показує досвід країн третьої демократичної хвилі, спроба втілення демократичного переходу може призвести і до появи змішаних, напівдемократичних, неконсолідованих демократичних режимів. Справа в тому, що можливість лібералізації диктаторського режиму, послідовність та темпи демократизації і, нарешті, ступінь консолідації демократії в першу чергу пов’язані для кожної країни з особливістю її стану перед початком демократичного переходу.

Підводячи підсумок, на основі аналізу деяких інституційних та соціокультурних змін перехідної політичної системи українського

суспільства, можна зробити ***висновок,*** що загальна тенденція скорочення кількості ліберальних та збільшення кількості електоральних демократій на сучасному етапі третьої хвилі демократизації підтверджує тезу про посилення значення структурних факторів по відношенню до процедурних в процесі ускладнення задач демократичного переходу. Трансформація політичних інститутів та самі соціокультурні зміни в українському суспільстві проходять дуже повільно. Тому, вочевидь, для України, як і для більшості країн третьої хвилі демократизації, найбільш реально близькою перспективою є становлення напівдемократії. Такий політичний режим зробить неможливим відступ до авторитаризму, але не буде сприяти поглибленню демократії. Якою буде ця напівдемократія по-українськи залежить від тих основ, котрі закладені не тільки в конституції, але й в громадянському суспільстві. Влада повинна взаємодіяти так з громадянами, щоб вони перестати давати опір трансформації, та виправити неправдиве уявлення про демократію.

Певна динаміка демократичних перетворень в Україні, особливо після президентських виборів 2004 року, дає можливість розвивати і надалі цю проблему. Отже, дослідження та дискусії навколо незавершеної демократичної трансформації в Україні ще довго триватимуть і не втратять своєї актуальності.

Література: 1. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Политические исследования, 1999, № 1 – С.16. 2. Требін М.П. На шляху до відкритого суспільства: пострадянський транзит// Український соціум 2 (29)/2009 – К., 2009. – С.26. 3. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., 2003. – С. 26. 4. Михальченко М.І.«Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи» - К., 2004 р. 5. Хантингтон С. Там само. - С.36. 6. Головаха Є., Паніна Н.Соціальне самопочуття населення України: тенденції змін 1995 – 2008 років // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг/ За ред.. д.ек.н.В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.259-273. 7. Паращевін М. Конфесійна залежність і специфіка суспільних інтересів особистості // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг/ За ред.. д.ек.н.В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.314-323. 8. Требін М.П. Там само. – С.142. 9.Проект «Конституції Президента України Віктора Ющенко»/Національний інститут стратегічних досліджень. - http: proektkonst@niss.gov.ua. 10. Требін М.П. Там само. – С.151.

УДК 316.286

Мороз Є.

Аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МІСЦЕ ТА РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СТРУКТУРІ ІНКОРПОРОВАНОГО КУЛЬТУРНОГО КАПІТАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню специфіки структури інкорпорованого культурного капіталу, що втілюється безпосередньо у диспозиційній системі окремої особистості. Як джерело та основа формування даного типу.

Ключові слова: *культурний капітал, інкорпорація, соціальна комунікація, спілкування, соціалізація, особистість, комунікативний код, диспозиційна система.*

The article is devoted to research of specific of incorporated cultural capital which is incarnated directly in the disposition system of individual. As a source and basis of formulation of this type of capital in the article is exposed process of social communication, and also success of his passing a proprietor (by a transmitter) at mastering of cultural values.

Keywords: *cultural capital, incorporation, social communication, intercourse, socialization, personality, communicative code, disposition system.*

В сучасних соціальних науках вивчення структурних характеристик культурного капіталу набуває *особливої актуальності* як у зв'язку з дослідженням теоретико-пізнавальних основ становлення загальносоціологічної теорії нематеріальних типів капіталів, зокрема культурного капіталу як певної інкорпорованої сукупності інтелектуальних здібностей, освіченості, знань, навичок, моральних якостей та кваліфікації індивіда. Джерела формування інкорпорованого культурного капіталу, невіддільного від особистості, вимагають масштабного аналізу процесів протікання первинної соціалізації, навчання у закладах освіти, самоосвіти особистості тощо. Однак очевидним, на нашу думку, є те, що надзвичайно вагомої ролі у зазначених процесах відіграє соціальна комунікація. Особливістю дослідження культурного капіталу є подвійність впливу значення комунікації у межах аналізу його структури, що може виявлятися у якості джерела та причини формування даного типу капіталу, а, з іншого боку, виступати важливим його елементом. Однак, проблемним залишається знаходження адекватних механізмів впливу комунікації саме на ті елементи диспозиційної структури особистості, що у подальшому виступають в якості капіталу (а не ресурсу, активів, знання тощо), а також особливості форми та змісту, що приймає соціальна комунікація, знову ж таки, набуваючи ознак культурного капіталу.

Зазначимо, що в наукових дослідженнях спроби дослідити даний аспект були дещо обмеженими і здійснювались безпосередньо в теоріях комунікації (серед зарубіжних соціологів у працях Г.Лассуела, Т.Лукмана, Н.Лумана, Ю.Габермаса; серед вітчизняних - В.Конецької, Е.Тарасова, Л.Федотова та інших), охоплюючи лише частково проблему статусної диференціації суспільства як наслідку розподілу структури капіталу. В рамках самої теорії культурного капіталу, - яка досить детально була розроблена в працях П.Бурдьє, Д.Коулмана, Д.Тросбі, Ф.Фукуями, а серед вітчизняних вчених – Ю.Биченка, Н.Горбунової, Т.Нестик та інших - увага науковців більшою мірою була спрямована на дослідження концептуального змісту та впливу культурного капіталу на соціальні системи, зокрема на міжкласові взаємодії. Отже, ***мета статті*** полягає в обґрунтуванні впливу комунікативних практик на успішність особистісних досягнень в процесах соціалізації та адаптації, і, водночас, в обґрунтуванні статусу соціальної комунікації як системного елементу інкорпорованого культурного капіталу. Таким чином, ***об'єктом*** виступає інкорпорований культурний капітал особистості, а ***предметом*** – специфіка формування його структури та властивостей під впливом комунікативного фактору.

В рамках розповсюдженої концепції капіталів французького соціолога П'єра Бурдьє [3; 4] досліджується система з трьох взаємопов'язаних форм – інкорпорований, інституціоналізований та об'єктивований культурний капітали, кожен з яких відображає деяку якість та кількість культурних надбань та символів, що мають спільний зміст (що у єдності становить соціальне явище культурного капіталу), проте є відмінні за проявом. На нашу думку, фактично, наведені три форми водночас різними способами відображають один і той же дослідницький феномен. Однак, зазначимо, що у процесі практичних

досліджень виникає необхідність перевірки даної відповідності у кожній конкретній ситуації (наприклад, два випускники одного учбового закладу з однаковим рівнем оцінок можуть на практиці мати відмінні знання та навички роботи та по-різному демонструвати їх за допомогою символічних культурних об'єктів тощо), а також вимагає врахування низки таких факторів як престиж, соціокультурний та часовий контекст формування культурного капіталу, що, на нашу думку, було недостатньою мірою досліджено в працях французького соціолога та його послідовників.

Зазначимо, що на думку П.Бурдьє, з якою можна цілком погодитись, саме інкорпорований культурний капітал є основним та первинним щодо двох останніх, оскільки, по-перше, формує та визначає два інші стани, а по-друге, є реальним динамічним інструментом на ринку праці, визначаючи при цьому соціальний статус особистості [4]. Тим не менш, в межах загальної концепції капіталів сам соціолог, на нашу думку, недостатньою мірою зосереджується на дослідженні процесу формування та актуалізації культурного капіталу безпосередньо в буденних практиках. Не зупиняючись на актуальній та поки що невирішеній проблемі відображення специфіки механізмів передачі та відтворення культурного капіталу варто зазначити, що П.Бурдьє та його послідовники акцентують свою дослідницьку увагу на міжпоколінній передачі капіталу, особливо серед представників класу еліти, тобто на проблемі «закритості» та складності процесу соціальної мобільності, якій сприяє кількість накопиченого капіталу як матеріальних, так і нематеріальних типів, однак, залишають невирішеною проблему розкриття даного процесу «зсередини», власне, за допомогою виокремлення основних мікропроцесів, що сприяють та полегшують передачу та формування культурного капіталу у вищих колах та ускладнюють – серед представників нижчих класів. Таким чином, як прихильники моделі культурної репродукції, так і її критики, що як альтернативу пропонують розгляд культурного капіталу як такого, що може бути отриманий внаслідок власних зусиль у закладах освіти (модель культурної мобільності), не зосереджуються достатньою мірою на визначенні механізмів його формування, серед яких, на нашу думку, чільне місце займають комунікативні процеси, в межах яких діє та розвивається особистість.

Комунікативні практики, що виступають одним з основних джерел формування інкорпорованого культурного капіталу, формують зв'язок з класовою структурою суспільства, яка визнаначається загальним об’ємом капіталів – економічним, соціальним, культурним, політичним симоволічним. Варто зазнчити, що різноманітні форми інкорпорованого стану культурного капіталу, як певний наслідок комунікативних практик, є необхідні людині перш за все для її успішної соціалізації, а також для її адаптації до навколишнього середовища. Дійсно, засвоєння обмежень та норм поведінки людиною (особливо у дитинстві) в певний історичний час у деякому соціокультурному середовищі надає їй не стільки переваги стосовно інших, скільки виступає однією з умов уникнення позиції маргінала в суспільній системі. З іншого боку, досконале знання та навики практичного використання людиною, наприклад, правил етикету не є необхідною умовою успішної соціалізації індивіда, проте може бути запорукою її включення до більшої кількості соціальних груп, більш позитивного суб′єктивного сприйняття іншими тощо [1, 180; 4].

На нашу думку, соціальна комунікація є важливим і, у більшості випадків, вирішальним фактором, що сприяє формуванню інкорпорованого культурного капіталу, оскільки пронизує і є основою таких соціальних процесів як: соціалізація, адаптація, виховання, освіта, самоосвіта, в результаті яких і відбувається когнітивний та моральний розвиток особистості. Більше того, комунікативні практики займають дуальну позицію в структурі даного феномену, а саме є одночасно системним елементом і джерелом формування психосоціальних характеристик особистості.

Варто зазначити, що доволі інтенсивне вживання сучасними вченими поняття «комунікація» в різних наукових підходах загалом позначається надзвичайною концептуальною невизначеністю Так, на думку Т.Лукмана, «комунікація» на сучасному етапі розвитку суспільних наук є надзвичайно універсальним та, відповідно, розмитим поняттям: «Сьогодні практично будь що можна назвати комунікацією. Проте виникає питання, чи означає дане поняття ще щось?» [8, 3].

Не вдаючись до широкого аналізу різноманіття підходів до концептуального означення, ми вважаємо, що комунікацію в теорії культурного капіталу варто розглядати як соціальний процес, що має трансактний характер, який полягає у тому, що будь-який суб'єкт комунікації включає в себе окрім теперішнього (конкретної ситуації спілкування) і минуле (пережитий досвід), а також проектування у майбутнє [див. також: 9, 108-109]. В рамках окремої розмови (акту комунікації) індивіду важко уявити вплив предмету комунікації на окремі ситуації майбутнього, однак, тим не менш, ми не можемо уявити, коли і в яких обставинах дана соціальна дія може отримати продовження у відносинах з іншими людьми. Отже, в цьому сенсі, ситуація комунікативної дії не може бути розповсюдженою лише на «тут і зараз», але є спрямованою у майбутнє, коріннями походячи з минулого.

Суттєвим стимулом у подальшому продуктивному розгляді даної проблеми, на наш погляд, може виступати теорія комунікативної дії Юргена Габермаса. У межах даної теорії, при визначенні змісту поняття «комунікація», німецький соціолог, акцентує увагу на взаємодії принаймі двох здатних розмовляти та діяти суб'єктів, що вступили (за допомогою вербальних чи невербальних засобів) у міжособистісні стосунки. Основною метою комунікації, за Ю.Габермасом, виступає взаєморозуміння та взаємоузгодження, тоді як основним його засобом є здатність до мовленнєвої активності («мовленнєвий посередник»). Однак, не зважаючи на формальне окреслення комунікації через розуміння його каналів та суб'єктів, Ю.Габермас в першу чергу розглядає мету, ефекти та наслідки комунікативної дії; досліджує даний соціальний феномен значно глибше і у цілковито новому вимірі для сучасної теоретичної соціології, аналізуючи взаєморозуміння відносно ситуації дії з метою взаємоузгодженого координування своїх планів та дії. Комунікативна дія є сукупним поняттям, за змістом ширшим, ніж комунікація, оскільки включає різні її типи, а також можлива лише за реалізації усіх функцій мови водночас [10, 11, 19; 11, 119]. В цій ситуації партнер по комунікації розглядається не як засіб досягнення мети (стратегічна дія), а як рівноправний суб'єкт, взаємодіючи з яким виникає можливість перевірити і рефлектувати доцільність засобів і мети своєї дії, вступаючи з ним у комунікацію [11, 117]. На відміну від популярної біхевіористської суб'єкт-об'єктної моделі Г.Лассуела, де не

відображається комунікативна функція культури і акцент спрямований на активності комунікатора та ефекті, що він справляє на реципієнта, модель Ю.Габермаса, яка за своєю суттю є суб'єкт-суб'єктною, формується на основі таких соціальних процесів як інтеграція, соціалізація та культурна репродукція. Соціолог розглядає гуманістичний потенціал комунікативного процесу як такий, що може бути отриманий на основі гуманістичного дискусу, аргументації, тяжінні до консенсусу учасників комунікації, що, в свою чергу, ґрунтуються на фактах, моральних та правових нормах, суб'єктивних переживаннях, - саме за цих умов і можливий так званий комунікативний ефект [12]. На нашу думку, при дослідженні структури інкорпорованого культурного капіталу надзвичайно важливим є врахування саме морально-етичної культури особистості як важливої складової останньої разом з теоретичним та практичним знанням, здобутих під час проходження соціалізаційних практик.

Формування ж культурного капіталу у процесі комунікації суб'єктів через призму теорії комунікативної дії дає можливість врахувати низку теоретико-пізнавальних аспектів загальної концепції капіталів, що загалом становлять основу його актуалізації. Ю.Габермас у своєму гуманістичному погляді на суспільні процеси прагне серед нерівних статусних позицій побачити рівність, перш за все у особистісному сприйнятті людьми одне одного і, одночасно, намагається відмежуватися від розгляду популярного у теоріях масової комунікації лінійного розгляду комунікації як процесу передачі-сприйняття інформації, проте вона може бути ускладнена нерівністю статусних інтелектуальних, когнітивних та освітніх характеристик, наслідком яких може бути виникнення ситуації, коли думки, що виражає один з суб'єктів, є за змістом та пізнавальною евристичністю цілковитою банальністю для іншого. Саме тоді виникає ситуація нерівноцінності культурного капіталу при взаємодії суб'єктами комунікативної дії одне з одним, а також проблема визначення бажання «інформаційного донору» передавати власний культурний капітал.

Зазначимо, що, на думку Ф.Еріксона, надзвичайно важливими у визначенні успіху взаємодії є *стилі комунікації*. Важливість створення позитивного зворотного зв'язку між двома акторами не тільки сприяє утворенню довіри при спілкуванні, але і складає враження на так званих «охоронців класових кордонів», що особа володіє більшим потенціалом, ніж він чи вона має. Таким чином, актуальність даного підходу для вивчення теорії культурного капіталу полягає у зверненні автором уваги саме на аспекті ефективності актуалізації капіталів і формування відповідних комунікаційних (у широкому значенні даного поняття) здібностей для їх використання. Важливим питанням для подальшого аналізу може слугувати дилема визначення місця таких стилів комунікації у структурі культурного капіталу, тобто, чи являють собою останні його складову, інкорпоровану в габітус особистості, чи є, скоріше, специфічним методом використання культурних ресурсів, що варіюється залежно від певної практичної ситуації тощо. Як здатність управляти ситуацією, так і пошук домовленості при взаємодії є досить важливими для підтримки позитивного зворотного зв'язку. Ф.Еріксон відзначає, що нездатність створити і підтримати ритм розмови, врешті-решт, призводить до негативного зворотного зв'язку [13]. Можна, безумовно, погодитись з думкою науковця стосовно того, що культурний

капітал є динамічною сукупністю ресурсів, що може змінювати власну цінність залежно від соціально-культурного середовища, в якому діє його носій, а також зберігає властивості капіталу у його первинному значенні, тобто виражає свої властивості не сам по собі, а при активному використанні агентом його конверсійних властивостей.

Ця гіпотеза підтримується роботою А.Ларо [14], яка ґрунтується на твердженні, що батькам, представникам різних соціальних класів, притаманні різні методи виховання дітей. Так, батьки, що мають вищий соціальний статус, залучають своїх дітей (свідомо або ні) до багатьох позашкільних занять з метою збільшення їх життєвої кваліфікації та досвіду (збільшення обсягу культурного капіталу). Логіка цієї техніки полягає у тому, щоб надати дитині почуття здатності взаємодіяти з інституціональними представниками і власне виховати їх готовими до таких взаємодій у майбутньому. Вихідці з нижчих класів, з іншого боку, прагнуть дозволити своїм дітям розвиватися в їх власному ритмі, надаючи їм великої кількості вільного часу. Такий метод А.Ларо називає «вільним вихованням», де перевага надається фізичній дисципліні та безапеляційному виконанню домашньої роботи, а не обговоренню і поясненню, на що акцентують виховання дітей представники вищих прошарків.

Класові відмінності, таким чином, мають яскравий прояв у ситуації контакту з представниками соціальних інституцій. Представники нижчих класів виражають недовіру і закритість при комунікації з останніми, передаючи дану модель спілкування своїм дітям, що, в свою чергу, формує додаткове джерело комунікаційної нерівності. З іншого боку, представники вищих класових позицій використовують вміння взаємодії з такими соціальними інституціями як перевагу. І хоча дослідження А.Ларо не стосується безпосередньо обговорюваної теми, на нашу думку, короткий аналіз даної роботи в межах обговорення проблем джерел функціонування культурного капіталу є доречним, оскільки дає можливість заглибитись у механізми формування деяких його аспектів. Перш за все, дане дослідження дає можливість сформувати гіпотезу стосовно меншої ефективності використання культурного капіталу представниками нижчих класів. Якби така гіпотеза могла бути підтвердженою, це дало б можливість прояснити, чому такий величезний вплив має саме батьківський культурний капітал, якому значно поступається індивідуальний. В такому разі мова б йшла про нерівність у життєвих шансах, вмінні застосувати культурний капітал у представників різного класового походження, тоді як володіння культурними ресурсами, як такими, могло б залежати не тільки від батьківського заохочення до участі та зацікавленості у високому мистецтві, а й від індивідуального бажання та зусиль в даній сфері. Таким чином, як гіпотезу можна висунути твердження стосовно цінності і обмеженості сімейної репродукції засобів перетворення культурних ресурсів у капітал, тоді як саме знання і вміння можуть мати інші джерела придбання (не виключаючи репродуктивне). Саме в цьому, на нашу думку, полягає проблемність проведення досліджень, присвячених вивченню культурного капіталу і підтвердження або спростування моделей культурної репродукції та культурної мобільності, оскільки визначення механізму дії та джерел формування капіталу, а також необхідність однозначності його структурних елементів є необхідною передумовою цілісності, системності та

взаємозбагачення результатів досліджень, отриманих соціологами різних наукових шкіл та напрямків

Розглядаючи структуру комунікації як загальний акт взаємодії варто зазначити, що, як джерело формування внутрішніх потенціалів та багатств особистості, що можуть виступати основою культурного капіталу, комунікація може визначатися за допомогою низки ознак, які за функціональним змістом уособлюються в сукупності факторів. До прагматичних факторів відноситься вмотивованість комунікації, тобто її мета та задумка, а також соціальна оцінка інформації загалом та її адресата; до власне комунікативних факторів – соціальні норми мовленнєвої поведінки, мовленнєвого етикету, вибір комунікативних засобів залежно від стратифікаційної та ситуативної варіативності комунікації. До останньої низки факторів – когнітивних – відноситься об'єм фонового знання учасників процесу [7, 16]. Отже, комунікація є складним соціальним процесом, який визначається низкою ознак-впливів, що обумовлюють характер його протікання. Так, чим більш спрямованою і чітко окресленою буде мета комунікації, тим більш успішно протікатиме комунікативний акт. Знову ж таки, чим більшою мірою буде доцільно застосоване знання комунікативного коду, залежно від ситуацій та умов комунікації, тим більшою мірою учасникам такої взаємодії вдасться зрозуміти один одного та досягти мети спілкування. З іншого боку, робота стосовно надбання та вивчення подібних кодів «розуміння» є необхідним етапом формування комунікативного потенціалу особистості (інкорпорованого культурного капіталу), оскільки останнє не надається людині від народження, а може бути набуте нею в процесі соціалізації та освіти. Отже, комунікативний процес має неоднозначний зміст, з одного боку виступаючи системним елементом культурного капіталу, а з другого – джерелом його формування.

Зазначимо, що когнітивний вимір факторів комунікації є найскладнішим серед перерахованих і містить в собі знання стосовно реалій світу та суспільства, соціальних цінностей, самооцінку власного статусу у суспільстві, рівень володіння комунікативними засобами для адекватної передачі і сприйняття інформації, здатність правильно інтерпретувати взаємозв'язок характеристик учасників комунікації, а, отже, саме когнітивні фактори взаємодії є особливо значущі як для успішності проходження зазначеного процесу, так і для формування інкорпорованого знання особистості.

Власне в такому розрізі комунікація і постає як неперервний соціальний процес переведення окремих її дій в систему їх взаємопов'язаних елементів, що в своє чергу відкриває шлях до виокремлення механізмів формування та накопичення культурного капіталу окремої особистості. Інформаційна функція комунікації акцентує увагу на передачі інформації у суспільстві про явища, дії та процеси, тобто може виступати інструментом безпосереднього або опосередкованого впливу на індивіда, впливаючи певним чином на його теоретичне знання та практичні навички щодо оточуючого середовища. Спрямований вплив комунікативних процесів на формування саме тієї царини знання у диспозиційній системі особистості і формує культурний капітал у втіленій в особі формі, з іншого ж боку, прагматична функція означає, що соціальна комунікація є засобом, який обумовлює певні дії та реакції людини на обставини, тобто в межах цієї характеристики варто зауважити стосовно включення комунікативних кодів та моделей

поведінки, їх інкорпорацію у культурний капітал людини. Розглянемо більш докладно обидва вищезазначені розрізи соціальної комунікації в процесах формування структурного виміру інкорпорованого культурного капіталу особистості.

Оскільки автор статті притримується підходу, за яким інкорпорований культурний капітал включає в своє визначення вміння й навички, теоретичне та практичне знання, морально-етичну культуру, якими володіє особистість, яка виступає суб'єктом-носієм капіталу, що є невід'ємним від неї самої, проаналізуємо можливість меж впливу соціальної комунікації стосовно наведених елементів.

Логіка розуміння сутності інкорпорованої форми культурного капіталу є наступною. Його основу складають сукупність практичних навичок та інтелектуального знання – тобто той базис, який отримує людина внаслідок проходження процесів соціалізації, що включає в себе адаптацію до певного соціокультурного середовища, прийняття його цінностей, формування певних профорієнтаційних нахилів, накопичення знання в процесі освіти, виховання та навчання (а також в процесі безпосередньої взаємодії з оточуючим середовищем) в формі теоретичного знання та практичних навичок.

Окремо варто зазначити такий компонент даного типу капіталу як моральні якості людини, що виявляються у формі морально-етичної культури. Дійсно, з одного боку, очевидно, що цей елемент, знаходиться за концептуальним змістом дещо осторонь відносно двох попередніх, проте його значення та роль для формування капіталу людини не можна недооцінювати. Морально-етична культура людини є підвалиною людської діяльності, завдяки якій соціально-моральна активність спрямовується на вирішення комунікативних протиріч таким чином, щоб перемога все-таки залишалася за принципами гуманізму та соціальної справедливості. Моральна культура спілкування невід'ємна від моральної культури особи, є її наслідком і являє собою ступінь засвоєння морального досвіду попередніх поколінь у вигляді знань, умінь, навичок, почуттів, установок.

Варто зазначити, що дана схема не містить такого важливого компоненту (який, безумовно, за певних умов може набувати форми капіталу) як особистісний потенціал людини, який дається їй від природи, тобто різниця інтелектуального потенціалу індивідів, котра дається їм як результат генетичного і особистісного розвитку. Так, важливо враховувати такі фактори як: природні здібності, таланти, схильності особистості до тієї чи іншої сфери діяльності тощо; вони хоч і відіграють важливу роль у формуванні культурного капіталу, проте не потребують окремого вимірювання при проведенні соціологічного дослідження, оскільки і є передумовою формування та подальшої конвертації культурного капіталу у різні його форми.

Говорячи про накопичене в процесі соціалізації знання людини, що свідчить про рівень її компетентності, освіченості, проявляє її як інтелектуала, можна вирізнити усе отримане знання на загальне та специфічне. Перший з вище зазначених типів є тим базисом, на основі якого формується наше уявлення про світ, а також його оцінка через призму ціннісних орієнтацій людини, воно допомагає нам відшукати ту соціальну ідентичність, яка дозволяє двом незнайомим людям, що належать до однієї або різних соціальних груп, віднайти контакт, мати змогу успішно здійснити комунікацію. Специфічне знання є таким

інструментом, володіючи яким, людина має змогу вирізнитися з оточуючих, продемонструвати їм свої особливі вміння та зайняти високу статусну позицію. Як окремий елемент загального знання можна виокремити мовну компетенцію людини, яка виявляється як рівнем знання рідної мови (усної та письмової, використання різних мовленнєвих стилів), так і рівнем володіння іноземними. Даний елемент відображає рівень засвоєння індивідом комунікативних кодів, що виражаються у формі знання мови; є тісно пов'язаним з вищенаведеними (особливо з комунікативними здібностями), проте все ж таки, на нашу думку, становить якісно відмінний рівень загального знання, який необхідно виділяти самостійно, оскільки в умовах глобалізації займає проміжне положення між специфічним та загальним знанням.

Структура загального знання є досить складною та багаторівневою і складається зі знання культури загальних традицій і норм, мовної компетенції та загальної освіченості. Перший елемент – знання культури загальних традицій і норм містить в собі розуміння культурних моделей поведінки, комунікативні здібності та етикет. Варто зазначити, що усі три компоненти є надзвичайно тісно взаємопов'язаними, становлять єдину цілісність і на практиці важко підлягають розділенню, оскільки мають властивість виявлятися в зв'язаних між собою формах, де складно відділити прояв одного компоненту від інших. Саме специфічні людські способи поведінки, які забезпечують гармонійний перебіг процесу спілкування між людьми, і є культурою спілкування і в даному розумінні характеризуються комунікативними здібностями людини. Тобто, спілкування є відображенням моральної культури людини. Моральна культура спілкування, зокрема, включає: знання культурних моделей поведінки (загальних зразків, етикетних правил, стратегій) і уміння їх адекватно використовувати в кожній конкретній ситуації спілкування.

Варто зазначити, що будь-який соціальний контакт виникає в умовах деякого соціокультурного середовища, де суб’єкти комунікації (спілкування) займають ті чи інші позиції в межах соціальної структури суспільства, де моделі поведінки, які визначаються загальнокультурними установками і соціальною роллю, утворюють соціокультурну матрицю спілкування, яка і надає їм установлені форми поведінки. При вступі учасників комунікації у формалізований часто повторюваний контакт вони мають можливість використовувати надані правила етикету, а також стратегій спілкування. Лише частково адаптуючи їх до кожного конкретного випадку (наприклад, при привітанні; знайомстві тощо). Коли ж ситуація і правила взаємодії та поведінки суб’єктів не визначені однозначно традиціями і правилами, дані зразки доводиться виробляти самостійно, керуючись, безумовно, вищеописаними сталими моделями поведінки, проте використовуючи їх лише частково, по-новому пристосовуючи при виробленні нової стратегії поведінки. Отже, рівень моральної культури спілкування як складової інкорпорованого культурного капіталу особистості й визначає здатність людини як найбільш ефективно та швидко пристосовуватися до нетипових буденних ситуацій взаємодії, зокрема комунікації, і здійснюється на основі ряду умінь (кожне з яких входить до структури комунікативних здібностей), таких як вміння координувати власну поведінку з поведінкою партнера, уміння давати зворотній зв'язок,

забезпечувати психологічну підтримку, здійснювати самопрезентацію [6, 176-177]. Отже, моральна культура спілкування особи являє собою, з одного боку, знання і володіння культурними інструментами спілкування і моральними нормами поведінки, які вироблені в ході суспільно-історичної практики і прийняті в тій соціокультурній групі, до якої належить людина, а з іншого - це розвинені комунікативні здібності, вміння створювати гармонійне спілкування.

Окрім вищенаведених параметрів варто зазначити, що когнітивний параметр статусу характеризує індивіда з точки зору його комунікативної компетентності, що забезпечує адекватне спілкування. Комунікативна компетентність за своєю природою є психолінгвістичною категорією і зазвичай розглядається як компонент освітнього цензу індивіда. Даний тип компетентності обумовлений цілим рядом когнітивних факторів - фоновими знаннями щодо оточуючого середовища, в тому числі щодо соціальної структури суспільства, соціальних цінностей, знаннями нормативного використання комунікативних систем різних рівнів і здатністю до адекватної інтерпретації інформації. Оскільки комунікативна компетентність актуалізується в конкретних соціальних умовах (комунікативна сфера, ситуація, статус комунікантів, їх соціальні ролі тощо) вона є соціально обумовленою. Найбільш значущими когнітивними характеристиками компетентності є здатність до узагальнення та систематизації сприйняття довкілля; здатність до адекватної оцінки «статусу мови», його соціальної престижності; вміння інтерпретувати діяльність, що полягає у розуміння смислової і оціночної інформації в конкретній соціальній ситуації тощо[7, 25-26].

Висновки. Таким чином, інкорпорований культурний капітал особистості включає в своє визначення вміння й навички, практичне знання, яким володіє та чи інша людина, що є невід'ємним від неї самої. Його основу складають сукупність теоретичного знання, практичних навичок та моральних якостей особи. Соціальна комунікація посідає важливе місце у даній структурі, вона в певному сенсі пронизує кожен з його елементів, являючись одним з основних джерел їх формування, а також суттєво впливає на ефективність актуалізації культурного капіталу під час різноманітних соціальних взаємодій. Водночас комунікативні фактори (прагматичні та когнітивні) становлять інкорпоровані особистісні характеристики людини, що за певних умов можуть виступати у формі капіталу (володіння комунікативним кодом, комунікативна компетентність тощо). В якості основних напрямків подальших наукових досліджень з даної проблематики можна виокремити визначення механізмів формування інкорпорованого культурного капіталу; з'ясування впливу його комунікативних характеристик на успішність та результат взаємодії індивіда з соціальними суб'єктами; визначення властивості інкорпорованого культурного капіталу (зокрема комунікаційної компетентності) до конвертації в інші типи капіталів тощо.

Література: 1. Аберкромби Н. Культурный капитал / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер Б.; [пер. з англ. І.Г.Ясавєєва; упоряд. С.А.Ерофеева] // Социологический словарь. - М.:Экономика, 2004. - 620 с. 2. Барматова С. Зміна місця і ролі комунікації в сучасному світі / С.Барматова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. - №3. – с.158-169.. 3. Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть / Пьер Бурдье // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. - 1993. - № 2. - С. 137-150. 4. Бурдье П. Формы капитала / Пьер Бурдье // Экономическая социология. — 2002. – Т. 3, №5.

– С.60–74. 5. Горбунова Н.В. Социально-экономические закономерности и тенденции развития культурного капитала : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. соц. наук : спец. 22.00.03 «Економічна соціологія і демографія» / Н.В.Горбунова. – Саратов, 2006. – 39 с. 6. Етика: Навч. посіб. /В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового. - К.: Юрінком Інтер, 2002. - 224 с. - С.176-177. 7. Конецкая В.П. Социология коммуникаций : [підруч.] / Конецкая В.П. - М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. - 304 с. 8. Лукман Т. Аспекты теории социальной коммуникации / Т.Лукман; [пер. с. нем. Т.Тягуновой] // Социологическое обозрение. - 2007. - Т.6, №3. - С.3-20. 9. Матьяш О.И. Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование / О.И.Матяш // Теория коммуникации и прикладная коммуникация. Вестник Российской коммуникативной ассоциации. - 2004. -Выпуск 2. - С. 103-122. 10. Розенбергс Р. Проблема социального консенсусу в работах Ю.Хабермаса / Р.Розенбергс // Общественные науки и современность. - 1995. - № 5. - С. 116-121. 11.Хабермас Ю. Отношение к миру и рациональные аспекты действия в четырех социологических понятиях действия / Ю.Хабермас; [пер. с. нем. Т.Тягуновой] // Социологическое обозрение. – 2008. – Т.7, №1. – С.3-24. 12.Habermas J. The theory of communicative action / J.Habermas [Translated by Th.McCarthy]. – Volume two: Lifeworld and system. – Boston: Beacon Press, 1987. – 457 p. 13.Erickson F. Gatekeeping and the Melting Pot / Erickson, Fred //Harvard Educational Review. - 1975 - № 45. – P. 44-70. 14. Lareau A. Cultural capital in educational research: A critical assessment / Lareau, Annette, Weininger, Elliot, // Theory and Society. – 2003. - № 32. - P.567-606.

УДК 316.285 : 316.4

Світлов О.

Магістр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АКУМУЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАНТІВ ТА ФОРМУВАННЯ ПУНКТІВ ТИМЧАСОВОГО УТРИМАННЯ НЕЛЕГАЛІВ З ТОЧКИ ЗОРУ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Аналізуються передумови накопичення нелегальних мігрантів як наслідки конфліктів макрорівня в умовах сучасного глобалізованого світу. Та на прикладі створення пунктів утримання нелегальних мігрантів аналізуються конфлікти інтересів між приймаючим суспільством і мігрантами. Формулюються пропозиції щодо шляхів зменшення соціальної напруги, викликаної цими конфліктами.

***Ключові слова**: соціологія; міграція; теорія соціального конфлікту, пункти тимчасового утримання нелегальних мігрантів.*

It is analyzed the conditions for migrants accumulation in Ukraine as the result of macro-conflicts rooted in global processes. The issues related to the temporary holding facilities for illigal migrants are discussed as a kind of the micro-level conflicts of interests. The author suggests how theory of conflict can be usefully applied for choosing the way to reduce the social tension related to the migration problems.

***Keywords:** social conflict theory, migration, illigal migrants, temporary holding facilities for illigal migrants*

Проблема, якій присвячена дана стаття - акумуляція в Україні затриманих нелегальних мігрантів - лише час від часу привертає до себе увагу суспільства, що не робить її менш актуальною. Міжнародна міграція і її нелегальна складова є процесом сталим з постійно зростаючими обсягами, а його наслідки мають кумулятивний характер, додаткової актуальності даній проблемі додають такі фактори як світова економічна криза та загроза розповсюдження епідемічних захворювань (як-то пташиного та свинячого грипу). ***Метою*** статті є аналіз передумов накопичення нелегальних мігрантів в умовах розвитку сучасного глобалізованого світу

Актуальності даній проблемі додає й активізація в Україні політичної боротьби, що пов'язана як з президентськими виборами, так і з обранням нових представників до органів місцевого самоврядування. Досвід Жан-Марі Ле Пена, якому свого часу вдалося зайняти друге місце на президентських виборах у Франції саме завдяки антиіммігрантським лозунгам, підтверджує дієвість такої політичної позиції. Водночас, політичних діячів, для яких головним є досягнення власної мети, а соціальні наслідки є справою вторинною, навряд чи зупинять міркування про те, чи не зашкодили такі дії соціальній безпеці країни. Цілком вірогідно, що саме активізація античужинських настроїв у французькому суспільстві стала одним з факторів, які викликали масові протестні виступи самих іммігрантів.

На щастя, більшість українських політиків поки що не вдається до широкого використання таких лозунгів, але зростаючі обсяги зовнішньої міграції, зокрема, нелегальної складової імміграційних процесів, здатні викликати бажання не вирішувати ці досить складні проблеми, а використати їх для отримання політичних дивідендів. Завадити цьому може лише адекватне розуміння проблеми як політиками, так іпересічними громадянами.

Існує значна кількість публікацій як наукових, так і публіцистичних, стосовно нелегальної міграції в Україну. Найбільш узагальнено інформація стосовно українських наукових досліджень у сфері міжнародної міграції за період з 1992 до 1999 року зібрана І.Прибитковою для анотованого довідника літератури, виданої в країнах СНД [5]. Серед проаналізованих джерел незаконній міграції присвячено близько 7% публікацій. В подальшому, в період від 2000 до 2007 року, за нашими власними підрахунками, кількість публікацій стосовно нелегальної міграції більш як вдвічі збільшилась і перевищила 14%. Водночас, публікації в газетах значно частіше стосуються саме нелегальної міграції, зокрема конкретних випадків затримання нелегалів на західному кордоні України. За даними ґрунтовного дослідження М.Шульги, серед газетних публікацій, присвячених питанням міграції в період до 1999 року, статті, що стосувалися нелегальної міграції, склали більш як 35%, а в газеті «Урядовий кур'єр» - майже половину [9, 215].

Певна активізація уваги до проблем нелегальної міграції була викликана облаштуванням спеціальних пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні. Діапазон газетних статей коливається від хвалебних до протестних. Серед наукових досліджень найбільш ґрунтовним є звіт експертів Міжнародного центру перспективних досліджень, який складено за результатами оглядових поїздок для вивчення умов утримання нелегальних мігрантів в Україні та Польщі в рамках проекту "Вдосконалення механізмів реалізації міграційної політики України. Поширення досвіду країн ЄС щодо виконання угод про реадмісію" [7]. Автори зазначають, що завданням цього звіту було проведення порівняльного аналізу та розроблення рекомендацій щодо поліпшення умов утримання нелегальних мігрантів в Україні.

Стосовно самого терміна «нелегальна міграція» необхідно зауважити, що існують деякі розбіжності між термінами «нелегальна міграція», «прихована міграція», «недокументована міграція», «неврегульована міграція». Однак, у більшості випадків їх використовують неточно, досить часто підміняючи один термін іншим. В

межах цієї статті під нелегальними мігрантами ми розуміємо тих людей, які не мають права на перебування на території України, оскільки саме частина з них може бути направлена до пунктів тимчасового утримання.

Фактично, коли ми говоримо про проблему, то маємо на увазі певний комплекс конфліктів на макро- та мікрорівнях, спричинених певним соціальним процесом. Під конфліктом ми розуміємо ситуацію протиборства декількох сторін (осіб або надособистісних утворень). Причому, боротьба необов'язково має фізичний характер, на певних етапах розгортання конфлікту вона взагалі може точитись в свідомості сторін учасників.

Конфліктогенність наслідків міграційних процесів зазначається в багатьох роботах українських та зарубіжних авторів [2;3;8;10], але при цьому найчастіше використовується таке значення терміна "конфлікт", за якого маються на увазі найбільш явні його прояви і застосування силових методів розв'язання.

Сутність і функції соціального конфлікту найповніше описані в роботах таких представників конфліктологічної парадигми як Г.Зімель, Р.Дарендорф і Л.Козер. В межах цієї парадигми конфлікт правомірно розглядається як природне соціальне явище. При цьому виділяється група соціально бажаних і корисних функцій конфлікту.

Як зазначав Л.Козер, в узагальненому вигляді конфлікти можна розділити на вічні (не припиняться поки є люди), та скінченні. Так, конфлікти з приводу влади не можуть бути припинені повністю, коливається лише їх гострота. Інші ж конфлікти зникають через перемогу якоїсь сторони або зміну онтологічних умов протікання конфліктної взаємодії. Більшість соціальних конфліктів належать до другої категорії. Також окремо можна поставити групу абсолютних конфліктів, які не припускають жодних домовленостей про припинення [3].

За рівнем інституційованості конфлікти можна розділити на ті, які мають чіткі умови протікання і завершення, і ті, які проходять у режимі вільного формування доти, доки сторони не висунуть умов їх припинення [4].

Конфлікти, які розглядаються в даній роботі, відносяться до скінченних і слабко інституційованих, останнє створює ряд складнощів. Частіше такі конфлікти не відносяться до абсолютних.

Визначивши наше розуміння проблеми, як ряду конфліктів, ми маємо зробити важливе уточнення з приводу саме даної проблеми. Фактично, тут має місце класичний, Зімелевський, конфлікт інтересів. На рівні особи інтерес це - усвідомлена потреба. Проте, для одночасного аналізу конфлікту інтересів на макро- і мікрорівнях доцільно буде визначити інтерес як реальну чи уявну користь, зиск індивіда (групи індивідів, чи наднидивідуального утворення на зразок держави), який протиставляється користі чи зиску іншого індивіда (групи індивідів, чи наднидивідуальних утворень). Таке визначення, хоч і не охоплює всіх аспектів даної категорії, але достатньо функціональне як інструмент розкриття мотивації сторін учасників.

Геополітичне розташування України є своєрідним акумулятором інтересів макрорівня. Адже процес глобалізації запускає в дію і принцип глобальної залежності, за якого інтереси більш сильних систем нав'язуються більш слабким.

Для України такий тиск зовнішніх інтересів, особливо посилений сусідством з ЄС, як бажаним для мігрантів місцем прибуття, та Росією, через яку йде потужний антропотік.

Інтерес ЄС в першу чергу полягає в тому, щоб не пустити нелегальних мігрантів до себе. Цього намагаються досягти підписанням угоди про реадмісію та багатьма іншими заходами. Такі угоди має більшість цивілізованих країн і вони нормально функціонують. Україна підписала відповідні угоди з більшістю своїх західних сусідів в перші ж роки своєї незалежності, зокрема Угоди з Польщею, Словаччиною та Угорщиною були підписані ще у 1993 році і функціонували до вступу цих країн у ЄС. Підписання у 2008 році Угоди між Україною та Європейським Союзом про реадмісію навряд чи серйозно змінить ситуацію на західному кордоні. Водночас, Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про реадмісію була підписана лише наприкінці 2006 року і набрала чинності для України 21.11.2008. Але російською стороною ця угода не реалізується, а з Білоруссю такого договору Україна взагалі не має.

Україна не має змоги вплинути на позицію жодної із сторін через брак ресурсів для тиску (а добровільно порушувати власні інтереси ніхто не буде). Теоретично можливо було б відмовитись від підписання міжнародних договорів, від утримання мігрантів у визначених пунктах (але вони все одно будуть перебувати на території). Україна могла б ігнорувати вимоги Євросоюзу привести наше законодавство у відповідність до європейських норм. Але навряд чи б це мало позитивні наслідки. В світі існують глобальні залежності і просто відмежуватись від усіх неможливо. Навіть сильні гравці мають рахуватись один з одним, Україна ж поки що до таких не належить.

Навіть без загрози військових акцій та економічних санкцій Україна прив'язана до ЄС. Наші власні інтереси, такі як безпека, потреба в зовнішніх інвестиціях, зовнішня торгівля, експорт культури і багато інших, зв'язують нас міцними ланцюгами. Так, важливим проектом є проведення в Україні чемпіонату світу з футболу у 2012 році. Такі проекти - це великі ресурсні можливості, від яких Україна не може дозволити собі відмовитись. Однією з вимог оргкомітету є й створення нових пунктів утримання нелегальних мігрантів [11].

Така ситуація на макрорівні створює фантастичний тиск на українське суспільство, породжуючи ряд нових конфліктів, які набувають різних форм та виявляються в різний спосіб.

Так, конфлікт інтересів нелегальних мігрантів та населення приймаючої країни варіюється від міжособистісного несприйняття до конфлікту з приводу ресурсів виживання.

За даними всеукраїнського моніторингу соціальна дистанція стосовно мігрантів помітно збільшилась у 2000-х роках [1, 33]. Це означає, що все менше українців готові сприймати мігрантів як членів родини, сусідів, співробітників чи навіть жителів власної країни. На думку авторів моніторингу, це свідчить про підвищення рівня ксенофобії в нашому суспільстві. Хоча можливою є і така інтерпретація, що населення все більше сприймає мігрантів як опозиційну групу, носія інтересів, які конфліктують з їхніми.

Сама імміграція, а особливо її нелегальна версія, конфліктують з тим принципом соціальної справедливості, який діє зараз в Україні. Розповсюджені обурені фрази на кшталт «Наші пращури будували цю

країну, ми на неї працюємо все життя, а де були ви?» хоч і не є справедливими повною мірою, все ж частково відбивають сутність цього конфлікту. Адже існуюча система соціального захисту не підходить для прийняття великого обсягу чужинців, які фізично не встигнуть зробити для країни стільки ж, скільки місцеві, але теж потребують пенсійного, медичного та соціального забезпечення.

Ефект акумуляції мігрантів також часто пов'язують (здебільшого в пресі) з витісненням місцевого населення з ринку зайнятості. Звичайно це питання є досить суперечливим – мігранти здебільшого займають малопрестижні ніші, а нелегали, яких ловлять, взагалі знаходяться під арештом. Але постійне проголошення такої позиції чинить тиск на свідомість громадян України і формує певне уявлення про ситуацію, незалежно від реального стану справ.

Звичайно і сам факт зіткнення носіїв різних і значно відмінних культур теж не полегшує ситуацію. За умов мінімальної інформації одне про одного люди нездатні до ефективної взаємодії і врешті-решт спираються у буденних практиках на певні кліше і стереотипи, здебільшого взяті з газет і екранів, де інформація рідко є об’єктивною. В той же час ще Е.Дюркгайм зазначав, що подібна ситуація – конфлікт між самоідентифікацією та ідентифікацією з боку інших - є фактором підвищення ризику прояву девіантної поведінки.

Фактично конфліктною є навіть сама ідея забезпечення європейського рівня утримання нелегалів в країні, де цей рівень значно перевищуватиме середній рівень життя населення. Невирішені соціальні проблеми громадян (проблема житла, комунальних умов, робочих місць тощо) не існуватимуть для незаконних прибульців, що, звичайно, підвищить соціальну напругу.

Фінансування пунктів утримання мігрантів, як і вищезгаданий європейський рівень їх утримання, демонструє феномен позитивної дискримінації. Адже тільки з українського бюджету на їх реконструкцію та утримання щорічно виділяються десятки мільйонів гривень. При цьому, сума, що припадає на утримання одного мігранта, вища за середню (тим більш за мінімальну) пенсію, не кажучи вже про те, що заборгованість по зарплатах в Україні станом на 1 жовтня 2009р. становила 1679,2 млн.грн. [12] і ці гроші могли б піти, як мінімум, на її ліквідацію. Такі ж разючі відмінності шокували і змусили до протесту, наприклад, громаду м.Чернівці у 2004 р. В своєму протесті вони особливо відмітили, що на фінансування пункту тимчасового утримання нелегальних мігрантів передбачено 500 тис. грн., а на ремонт місцевої військової частини 2 тис. грн. Феномен позитивної дискримінації ставить нелегалів вище за місцеве населення, що не могло не викликати обурення, і налаштовує людей проти таких пунктів та проти мігрантів загалом.

Проблема житла навіть не потребує коментарів. Досить зазначити, що пункт - це добре облаштована будівля, з повним євроремонтом, та добрим меблюванням, і житимуть там люди, які фактично порушили закон. В цей же час, переважна більшість офіцерів (незалежно від вислуги) разом із сім’ями живуть у казармах, хоча за законом мають право на житло за рахунок держави.

Неможливо ігнорувати і інший (згаданий раніше) аспект проблеми – ефект поступової акумуляції затриманих мігрантів в Україні і відповідну необхідність їх утримання. Депортація, з ряду технічних, соціальних і, як

вже згадувалось, політичних моментів не є достатньо ефективним засобом вирішення даної проблеми.

Більше того, навіть будівництво і введення в експлуатацію вже запланованих пунктів недостатньо для вирішення проблеми утримання мігрантів, адже антропотік, спрямований в Україну, має значні обсяги. Тому невдовзі змушені будемо будувати нові місця утримання. І це не добре чи погано, це неминуче.

З точки зору теорії конфліктів, конфлікти, які ми описали, є більше деструктивними ніж функціонально-позитивними.

По-перше, ситуація погіршується дезорганізованістю сторін учасників мікроконфліктів. Адже для мігрантів їх ситуація - це окрема практика, а організатори (злочинні угруповання) не надають послуг після затримання. З іншого боку, населення або самоорганізовується спонтанно, у відповідь на якусь кризову ситуацію, або ж об'єднується політичними діячами, які намагаються підвищити свій рейтинг і не зацікавлені у результаті. Отже, відсутні: повноцінне усвідомлення інтересів (власних та супротивника), можливість боротьби з чітким супротивником, можливість переговорів та, найважливіше, неможливо закріпити результати на довгий термін. Така ситуація, на думку Г.Зімеля і його послідовників, унеможливлює ефективне вирішення конфлікту, з чим важко не погодитись. Також нівелюється можливість виконання конфліктом ряду функцій. Таких, в першу чергу, як функція зменшення напруги та комунікаційна функція.

По-друге, необхідною умовою для конструктивного протікання конфлікту, на думку, наприклад, Л.Козера, є чітке формулювання цілей боротьби та умов перемоги, що дозволяє пришвидшити процес досягнення нової рівноваги. Поки ми не можемо стверджувати існування цих умов в структурі описаних конфліктів, можливості внесення їх в цю структуру є завданням для наукового пошуку.

Згідно з конфліктологічним підходом, одна з функцій зовнішнього конфлікту - це формування альтернативних коаліцій з іншими системами та підвищення рівня консолідації всередині групи. Проте, через ряд причин, сформувалась ситуація, за якої інтереси держави і суспільства в цілому не співпадають з інтересами тієї частини суспільства, яка проживає там, де функціонуватимуть пункти тимчасового утримання нелегальних мігрантів. Тому конфлікти, які в даному випадку можна підвести під один знаменник, мають потенціал до розколу нації, а не підвищення її консолідації.

Аналогічна ситуація і з функцією підтримання стабільності системи. За нормальних умов утягнутість членів групи до великої кількості конфліктів вважається джерелом стабільності. Адже ресурси індивідів розподіляються між конфліктами, і тому потенціал напруги кожного з них значно нижчий. Проте, у контексті поставленої проблеми, маємо ряд дуже болючих і одновекторних конфліктів, які актуалізовані онтологічно, тому їх потенціали мають синергетичний характер. До того ж, у випадку політичного звертання до цієї проблеми, матимемо суму політичної актуальності і напруги із вже описаною синергією.

Подолання макроконфлікту може відбутись лише за доброї волі систем, які конфліктують. Тому залишається лише радіти, що описані конфлікти макрорівня не належать до групи абсолютних, до того ж, на цьому рівні сторони добре організовані і мають цілі, завдання та взаємні інтереси і важелі впливу.

Певні проблеми мікрорівня напряму пов'язані з макрорівнем, а тому не можуть бути вирішені без нього. Проте, деякі з конфліктів мікрорівня можна пом'якшити або вирішити в рамках державного та місцевого управління.

По-перше, часто мікроконфлікти виникають не з вини учасників, а через помилки в спробах керувати цими конфліктами. Прикладом такої помилки є неврахування відмінності в рівні життя регіону, де розташовано пункт, та рівнем умов проживання, які будуть надані затриманим. Цей аспект треба врегулювати і знайти необхідний баланс, взявши, наприклад, на озброєння досвід Польщі.

По-друге, необхідно вилучити з даного дискурсу спроби політиків до дешевого піару. За існуючої ситуації необережне слово чи заклик можуть призвести до переходу конфлікту у стадію фізичного протистояння. Звичайно, цей сценарій може і не відбутись, проте заклики, що лунають останнім часом, аж ніяк не поліпшують ситуацію.

По-третє, цілком в наших силах організувати хоча б місцеве населення. Як варіант, можна запропонувати послідовну координацію діяльності громадських організацій. Таким чином позбуваємось хоча б одної з проблем дезорганізованості. Тобто, матимемо можливість отримувати виразно сформульовані вимоги та пропозиції хоча б одної зі сторін. За таких умов конфлікт почне виконувати й свої позитивні функції, наприклад, комунікативну та дренажну.

Згідно з тимчасовим положенням про Пункти [6], нелегалів, яких не зможуть депортувати за рік, відправлятимуть на місця фіксованого проживання. Тому необхідна педагогічна робота з затриманими, яка б дала їм змогу адаптуватися і інтегруватись до українського суспільства. А також певна інформативно-роз'яснювальна робота з місцевим населенням. Самі ж місця поселення треба обирати дуже обережно з урахуванням специфіки і можливостей регіону, ментальності і толерантності населення, загального рівня конфліктності місцевості, а це питання на сьогодні не вирішено ні законодавчо, ні ресурсно.

Висновок. Взагалі, врегулювання таких глобальних процесів, як міжнародна міграція, вимагає послідовного прорахування кожного кроку. На сьогодні жодній країні не вдалося повною мірою вирішити проблеми нелегальної міграції, але це не означає, що не було досягнуто жодних результатів і що поступ в цьому напрямку неможливий. Підвищувати ефективність контролю зовнішніх міграційних процесів можна лише за умови міждержавної співпраці. Що ж стосується міжнародних зобов'язань, то при їх реалізації необхідно виважено використовувати іноземні ресурси для вирішення власних проблем. А тому, знов ж таки, повертаємось до необхідності ці проблеми розуміти і, відповідно, до необхідності в загальному розвитку соціологічної теорії та її використання на практиці зокрема.

Література: 1. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний мониторинг. – Київ., 2008. – 85 с. (С.33). 2. Дмитриев А.В. Миграция: Конфликтное измерение. - М.: Альфа-М, 2006. - 431с. 3. Козер Л.А. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О.А.Назаровой; Под общ. ред. Л.Г.Ионина. - М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. - 205 с. - Библиогр.: в подстроч. примеч. - Пер. изд.: Coser L.A. The functions of social conflict (Free Press, 1956). 4. Л.А.Козер Функції соціального конфлікту. //Американська соціологічна думка.- М.- 1996.С. 542-556. 5. Миграция в трансформирующемся обществе: Аннотирований библиографический указатель литературы, изданой в странах СНГ. 1992-1999 гг. /Отв.ред.Ж.А.Зайончковская; Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ; Независимый исследовательский Совет по миграции стран СНГ и Балтии. – М.:

Комплекс- Прогресс, 2000. – 520с. 6. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. N 1110 "Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні"http://www.ddgirfo.org.ua. 7. Проблеми утримання нелегальних мігрантів в Україні http://www.icps.kiev.ua/files/articles/42/47/Readmission_detention_report.pdf. 8. Хомра О.У. Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1.– С. 107 – 117. 9. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты.- К.:Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с (215). 10. Environmental Change, Migration and Conflict: Theoretical Analysis and Empirical Explorations Rafael Reuveny www.gechs.org/downloads/holmen/Reuveny.pdf . 11. http://euro2012.ukrinform.ua/interview/28. 12. http://www.ukrstat.gov.ua/

УДК 316.7(652)

Скляр С.

Аспірантка, Чорноморський Державний Університет імені Петра Могили

КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ

Аналізуються наукові теорії та підходи до вивчення культурно-дозвіллєвих практик, які систематизуються у своєрідний концептуальний базис останніх. Пропонується авторське трактування змісту культурно-дозвіллєвих практик, що дозволяє поглибити подальші дослідження у сфері вільного часу.

Ключові слова: *концепція, культура, дозвілля, вільний час, практика, артикуляція, реконфігурація, запозичення.*

In the article the scientific theories and approaches to study of cultural leisure practices are pointed and systematized in the general conceptual base. The author's interpretation of the maintenance of the cultural leisure practices is offered Such the theoretical interpretation allows deepening the subsequent study in the research field of the spare time.

Key words: *conception, culture, leisure, spare time, practice, articulation, reconfiguration, borrowing.*

Одним з актуальних напрямків, що віддзеркалюють трансформації у соціально-культурній сфері сучасного українського суспільства, є дослідження у сфері вільного часу та дозвілля. Збільшення об'єму вільного часу за рахунок скорочення робочого часу є головним наслідком істотних інституційних змін. Об'єктивні обставини, що склалися історично, свідчать про істотні відмінності між робочим часом, що, як правило, обмежує зміст діяльності індивіда професійними рамками і часом дозвілля, що в принципі присвячений різносторонньому соціально-культурному та інтелектуальному розвитку особистості. Дозвілля постає тією сферою, де за допомогою культурно-дозвіллєвих практик відбувається не тільки процес самореалізації індивіда, але й складаються передумови для підвищення соціальної якості життя. ***Метою*** статті є обргрунтування авторського тлумачення змісту сучасних культурно-дозвіллєвих практик.

Дослідження дозвілля є важливим з теоретичної точки зору. Поняття дозвілля, вільного часу є істотною частиною наукового пошуку. Теоретичні та емпіричні дослідження дозвіллєвих практик на сьогоднішній день не є багаточисельними, і тому при вивченні даного соціального явища виникають різного роду теоретико-методологічні проблеми. Крім цього, сфера дозвілля та культури швидко реагує на суспільні трансформації, які породжують нові проблеми, що вважались ґрунтовно вивченими раніше. Така унікальність історичної ситуації

постійно відтворює об'єктивну новизну вказаного процесу і вимагає соціального осмислення проблем дозвілля, його подальшої теоретичної розробки та уточнення концептуального базису.

Тема представленого дослідження являє собою широку та багатоаспектну проблему. У зарубіжній та соціальній науці дослідження дозвілля та вільного часу представлені іменами таких вчених як Б.Л.Грушин, Л.Д.Гордон, Е.В.Клопов, Г.П.Орлов, Ж.Дюмазедьє, Р.А.Стеббінс. Вивченню дозвілля у якості повсякденних практик людської життєдіяльності присвячені праці А.В.Петрова, І.А.Бутенко, С.Н.Іконникової, В.Т.Лісовського. Зміст, характер та специфіка культурно-дозвіллєвої діяльності аналізуються А.Д.Жарковим, А.В.Соколовим.

Культурно-дозвіллєві практики як предмет теоретичного та емпіричного вивчення лежать в декількох галузях соціологічної науки: соціології культури, соціології вільного часу, соціології дозвілля та соціології рекреації. У рамках даних дисциплін визначається сутність понять «культура», «вільний час», «дозвілля», співвідношення понять «діяльність» та «практика» тощо.

У силу багатогранності такого явища як культурно-дозвіллєві практики їх концептуальну базу умовно можна представити у вигляді трьох блоків: 1) концепції культури; 2) концепції вільного часу та дозвілля; 3) концепції практики. Детальний розгляд концепцій кожного з блоків дозволить сформувати й обґрунтувати зміст та характер культурно-дозвіллєвих практик у якості нового соціокультурного поняття та соціологічної категорії.

Аналіз теоретичних підходів до визначення культури та її компонент, що представлений у блоці концепцій культури, дає підстави до обґрунтування місця та ролі культурно-дозвіллєвих практик в підвищенні рівня культури особистості як безпосереднього суб'єкта та об'єкта культурної діяльності з різних аспектів. У рамках чинного дослідження автора цікавлять ті стійкі уявлення, які формуються на основі розуміння культури як високого рівня володіння людьми нормами, стандартами діяльності, закріпленої в тій або іншій області соціальної практики. У цьому значенні говорять про культуру мови, культуру спілкування, культуру споживання, культуру дозвілля, професійну або корпоративну культуру тощо. В буденній практиці та деяких сферах діяльності до культури відносять переважно інтелектуально-освітні, художні, релігійно-етичні досягнення суспільства, тобто все те, що називають високою культурою і представлено в таких поняттях як «культурна людина», «культурні потреби суспільства», «культурний розвиток молоді».

Враховуючи вказані змістові аспекти культури культурологічне трактування дозвіллєвої практики також набуває багатозначності: по-перше, в понятті «культурно-дозвіллєва практика» відображено, що вона розвивається у рамках культури конкретного співтовариства (наприклад, громадян певної країни) й організовується на основі суспільнозначущих норм та цінностей, які закріплені у даній культурі; по-друге, в культурно-дозвіллєвій практиці відображена суспільна корисність та причетність до певних етичних норм та правил. Це передбачає, що людина може використовувати своє дозвілля або з користю, або на шкоду собі та оточуючим. Елемент «культурно» в понятті «культурно-дозвіллєва практика» свідчить про конструктивне й

раціональне використання дозвілля, вільне володіння суспільно прийнятими нормами поведінки, що впливає на формування культури дозвілля особистості, під якою розуміється таке проведення людиною вільного часу, де простежується баланс між рекреаційною, розвиваючою і розважальною активністю [1, 47].

Дозвілля є соціально значущим й оцінюється в суспільстві як злагоджене із вітчизняними традиціями та сучасними вимогами. Акцент на культурному боці дозвіллєвих практик передбачає в останніх наявність таких компонентів як: матеріально-духовне виробництво, міжособистісна комунікація, соціальні контакти, індивідуальна творчість, орієнтація на високий рівень розвитку та створення нових культурних цінностей.

Другий блок теоретичного підґрунтя розуміння культурно-дозвіллєвих практик, як складової компоненти вільного часу, представлений концепціями вільного часу та дозвілля і є найбільш об'ємним з огляду на тривалу досліджуваність означених явищ радянськими, вітчизняними та зарубіжними вченими. Проте і досі серед дослідників немає єдності поглядів з ключових питань вивчення вільного часу та дозвілля, що пояснюється складністю визначення змістовних меж даних понять в самій концепції соціального часу суспільства. Різноманітні дослідницькі підходи умовно можна поділити на три групи: 1) представники економічного підходу розглядають вільний час як частину позаробочого часу, пов'язану із відтворенням робочої сили та формуванням нового типу робітника епохи НТР; 2) соціолого-філософський підхід також розглядає вільний час як частину позаробочого часу, але спрямовану не стільки на вдосконалення особистості як робітника, скільки на її (особистості) всебічний розвиток; 3) представники третього концептуального підходу зводять вільний час суто до відпочинку та рекреації [2, 10].

На даний момент до існуючих базових концепцій вільного часу та дозвілля додається велика кількість новітніх наукових поглядів щодо визначення понять «вільний час» та «дозвілля», які дуже часто розглядаються в одній площині. При цьому ототожнення вільного часу із дозвіллям є грубою помилкою, оскільки вільний час є у всіх, а дозвіллям володіє не кожний. Істотна численність підходів ускладнює спроби зрозуміти справжню сутність дозвілля.

Перші обстеження бюджетів часу різних категорій населення були здійснені в 1920-х роках академіком С.Г.Струмиліним. Значну кількість досліджень з вивчення вільного часу, змісту дозвілля різних груп населення, у тому числі і молоді, було проведено в 1960-70-ті роки. В 1963-67 рр. під керівництвом Б.Грушина здійснено одне з найбільш відомих досліджень бюджетів часу в масштабах практично всього колишнього СРСР, яке було першою спробою соціологічного аналізу проблем вільного часу для всіх основних груп міського населення [3, 8-9].

Для аналізу культурно-дозвіллєвих практик важливим є розгляд об'єктивного та суб'єктивного підходів у визначенні дозвілля. Так, Г.А.Пруденський вільний час ототожнював із визначеною структурою діяльності, що відображало суто об'єктивний погляд на розвиток особистості. Відповідно структуру вільного часу молодої людини у Пруденського складали наступні заняття: самоосвіта, участь у громадській діяльності, відпочинок і розваги, творча діяльність, спорт.

Як певна відповідь на концепцію Г.А.Пруденського у 70-ті роки вийшла робота Л.Гордона і Е.Клопова «Людина після роботи», яка присвячена аналізу проблем побуту і дозвілля робочих сімей великих міст. Л.Гордон і Е.Клопов вперше визначили вільний час не через коло занять (як у Г.А.Пруденського), а через суб'єктивне сприйняття діяльності індивідом, відповідно до його рекреаційних мотивів і потреб.

Визначення вільного часу через коло занять, так само як і акцент на суб'єктивному сприйнятті дозвіллєвої діяльності, - це концепції, що склались історично і утворюють певне протистояння. Дані концепції представляють два полюси поглядів на вільний час: з одного боку акцентується суб'єктивний аспект, а з іншого - виділяється лише об'єктивна сторона аналізу вільного часу. Необхідно зазначити, що притримуватись лише однієї з цих двох концепцій є не тільки некоректним, але й неможливим через складність розмежування суб'єктивного та об'єктивного [4, 27].

Тому своєрідною альтернативою розглянутим підходам є концепція А.С.Орлова, яка зробила значний внесок у дослідження дозвілля. Автор розводить поняття «дозвілля» і «відпочинок», «праця» і «робота». Поняттю «дозвілля» надається два відтінки: у якості відрізку часу, вільного від роботи, та як період відпочинку людини. Поняття «відпочинок» також вживається в двох значеннях: як безпосередній процес відпочинку та як вільний від роботи час, що необхідний для відновлення сил. З точки зору дослідника, ці поняття описують різні сторони і етапи одного процесу – процесу фізичного і духовного розвитку людини [5, 25].

Посилаючись на погляди вченого для визначення суті та змісту культурно-дозвіллєвих практик важливо відмітити розгляд останніх у якості певної організації відпочинку із притаманним йому рекреаційним ефектом. І, зважаючи на те, що саме поняття «практики» передбачає певну діяльну поведінку, культурно-дозвіллєві практики і є такою рекреаційною активністю, яка поєднує суб’єктивну цінність, внутрішню мотивацію з об’єктивними нормами та цінностями.

У вітчизняній науковій практиці найбільш вживаними є три підходи до дослідження дозвілля – часовий, діяльнісний та емоційний. На думку В.Кірсанова, теоретика дослідження дозвілля, ці три підходи можуть бути визначені як системи ідентифікації дозвілля і розглянуті як три різні вектори дослідження. Інтеграція цих трьох підходів може здійснюватися за допомогою комплексної тривекторної моделі, у межах якої системи ідентифікації дозвілля можуть бути представлені як одновимірними, так і багатовимірними схемами. Одновимірна система – це однополярна шкала, на одному полюсі якої позначений ідеальний об'єкт, що має всі ознаки дозвілля, а на іншому – об'єкт, що не містить жодної з дозвіллєвих характеристик. На відрізку між крайніми полюсами розташовані різноманітні проміжні варіанти, які в науковій літературі позначаються як «відносне» («умовне») дозвілля (не-дозвілля). Багатовимірна система може містити дві або більше шкал. Запропонована Кірсановим тривимірна модель дозвілля представлена трьома сторонами куба, які є полярними шкалами з протилежними полюсами – від «не-дозвілля» до «дозвілля» [6, 41]. Орієнтація на певний вектор у конкретній дослідницькій програмі обумовлена його можливостями адекватно репрезентувати реальну ситуацію, що вивчається.

Однією з найсміливіших ідей у напрямку вивчення сутності дозвілля є концепція «цивілізації дозвілля», яка набула досить широкого поширення в західній соціології, основоположником якої є французький соціолог Жоффр Дюмазедьє. Він був першим, хто спробував при розгляді різних особливостей сучасного дозвілля виділити і піддати аналізу три його основні функції: відпочинок, розвагу і саморозвиток особистості. З точки зору вченого, недостатня увага до вивчення проблем дозвілля однобічно відображає життя людей. Щоб визначити гідне місце дозвілля в сучасній культурі, мало робити акцент на кіно, театр, телебачення або спорт, слід розглядати дозвілля у повному обсязі, у взаєминах з іншими сторонами суспільного життя, адже при бажанні і наявності засобів воно може займати центральне місце в житті людини [7, 85].

Важливим в концепції «цивілізації дозвілля» для аналізу культурно-дозвіллєвих практик як занять у вільний час є виокремлення тих видів діяльності, які не є дозвіллям і, відповідно, не є культурно-дозвіллєвими практиками: обов'язкова професійна діяльність; додатковий приробіток; побутові справи; задоволення фізіологічних потреб; ритуальна або церемоніальна діяльність (офіційні візити, політичні збори, релігійні зобов'язання тощо); учбовий процес (курси з підготовки до іспитів тощо).

З метою виокремлення змістової наповненості культурно-дозвіллєвих практик особливу увагу слід приділити концепції канадського вченого, члена Всесвітньої асоціації дослідження дозвілля Р.А.Стеббінса, який вводить у науковий обіг поняття «серйозного дозвілля». Згідно зі Стеббінсом, «серйозне дозвілля» є набором стійких занять любителя або учасника громадської (само)діяльності – волонтера, що захоплює людину численними можливостями і властивою ним комплексністю. Цей вид дозвілля відрізняється від «випадкового», «несерйозного» або «звичайного» дозвілля тим, що останнє пропонує набагато менше можливостей, є більш простим за структурою і рідко припускає досконалість виконання [8, 65].

Можна стверджувати, що концепція культурно-дозвіллєвих практик є своєрідним аналогом концепції Р.А.Стеббінса, оскільки передбачає активне залучення у дозвіллєві заняття, що несуть як особисту, так і суспільну користь. Оптимальний дозвіллєвий спосіб життя досягається, коли людина через соціально прийнятну дозвіллєву діяльність якнайповніше здійснює свої можливості й одержує бажану якість свого життя, яке, в свою чергу, передбачає бажаний баланс у дозвіллі. У той же час культурно-дозвіллєві практики вимагають значних витрат енергії та концентрації, тому нехтування звичайним відпочинком не завжди є правильним, оскільки він забезпечує своєрідне відстрочення, освіжає учасника для подальшої активної самореалізації і, навіть, може породжувати творчий потенціал.

Останній, третій блок, концептуального базису культурно-дозвіллєвих практик представлений концепціями практики, яка в її широкому значенні була тривалий час предметом дискусій серед вчених різних теоретичних орієнтацій. В центрі обговорень були питання сутності практики, її співвідношення з діяльністю, інститутами та іншими структурними елементами суспільства, світоглядом, цінностями; вивчалися механізми її відтворення, основні види і взаємозв'язки з теорією тощо.

У найширшому розумінні, практики – це все, що роблять люди, використовуючи як речові (предмети), так і символічні (мова, норми, традиції) засоби. Безумовно, практики – це дії людей, але це, головним чином, дії за певними правилами. Останнє зауваження дозволяє розглядати практики як впорядковані і відтворювальні структури, що пояснює їх спорідненість із соціальними інститутами.

В соціальній науці розглядаються два способи розуміння практик(и) – як фонового (неексплікованого) знання та вміння і як конкретної діяльності, що поєднує слова і дії. Соціологія повсякденності бере у якості основного об'єкту дослідження повсякденну практику як мистецтво вирішення практичних задач в ситуації невизначеності. Багато досліджень демонструють те, як завдяки вправним і взаємно узгодженим діям учасників зникають невизначеність і підтримується існування об'єктивних соціальних інститутів, що піддаються раціональному дослідженню. В такому розумінні практики – це все, що ми робимо, в результаті чого постає потреба в детальному описі всієї сукупності дій, прийомів, фраз, методів, розмов тощо, характерних для специфічних інституційних контекстів: лікарень, адміністративних установ, співтовариств, молодіжних організацій різного спрямування, будинків культури, центрів дозвілля тощо [9, 11].

Аналітично культурно-дозвіллєві практики, як різновид соціальних практик, можуть розглядатися у повсякденному та у діяльнісному аспектах. Повсякденний аспект практик підкреслює звички, стереотипи, нахили та симпатії індивідів, тоді як діяльнісний виділяє цілеспрямованість, раціональність в поведінці. Обидва аспекти дозволяють розглянути культурно-дозвільні практики як такі, де найпростішою одиницею аналізу є дія, що носить не індивідуальний характер, а колективний, стаючи результатом певних схем типізації (типізація людей, подій, соціального і природного досвіду).

Найбільш повно розкрити сутність концепції культурно-дозвіллєвих практик молоді можна через аналіз молодіжних неформальних об'єднань, в яких відбувається ідентифікація молодих людей. Спершу вони виникали в умовах кризи комуністичної системи, а потім в післяреформений період, що й досі характеризується соціальною кризою всіх сфер і сторін суспільного життя. В їх організації і функціонуванні задіяні механізми фонових практик: артикуляція, реконфігурація, запозичення. Іншими словами, це свого роду три способи зміни практик.

Гостро відчуваючи розрив між словом та дійсністю (критика соціалізму, лицемірна, вимушена підтримка політики партії, невіра в правоту старших поколінь) неформальні групи молоді виникають в підвалах, поступово розширюючись за рахунок нових прихильників і набуваючи широкого розповсюдження (артикуляція). Поведінка членів таких неформальних організацій регламентувалася новими правилами, які нерідко суперечили офіційно схвалюваним. Масові заходи, що проводились «комсомолом», піддавалися критиці за формалізм і заорганізованість, натомість маргінальні практики молодих неформалів ставали ведучими, центральними (реконфігурація). Ядро ціннісних орієнтацій молоді заповнювалось цінностями західної масової культури з її культом насильства (образ Рембо – супермен, позбавлений зв'язків з суспільством, що спрямовує всі свої сили на досягнення особистого інтересу без моральної оцінки оточуючих) (запозичення) [10, 130].

Поява цих молодіжних, по-суті субкультурних, дозвіллєвих практик пояснюється тим, що існуючі формальні практики не виконували найважливіших функцій, які б забезпечували потреби молоді в нових умовах, оскільки були позбавлені експресивності, емоційності, «соціального адреналіну».

Але найважливішим для осмислення є той факт, що, не дивлячись на можливу нерівність в молодіжному середовищі – статусну, гендерну, територіальну, саме культурно-дозвіллєві (субкультурні) практики дозволяли молоді подолати статусне обмеження і відчути свою ідентичність. Безумовно, дане явище можна охарактеризувати як інституційну соціалізацію у сфері дозвілля. Зрозуміло, що та частина молоді, яка позбавлена стабільного статусу та корпоративної підтримки, багато в чому є соціально незахищеною.

Отже, концептуальний зміст культурно-дозвіллєвих практик визначається за такими ознаками: розвиток особистості (іншими словами, культурно-дозвіллєві практики є «свободою для …», а не «свободою від ...»); самоцінність і суспільна значущість водночас; відсутність правової, технологічної та соціальної регламентації; зміна видів дозвіллєвої практики, їх взаємозамінюваність, вільні чередування та послідовність, наявність широкого спектру форм самореалізації; відсутність антикультурних та асоціальних проявів в дозвіллєвій практиці.

До основних специфічних характеристик культурно-дозвіллєвих практик можна віднести: процесуальні – припускають наявність суб'єкта і об'єкта практики, її цілей, задач, функцій, прогнозованих результатів; просторові – чітко фіксують межі культурно-дозвіллєвих практик у рамках загального бюджету вільного часу; змістовні – ґрунтуються на високому рівні активності та соціальної ініціативи, духовно-естетичних потребах, інтересах, мотивах, психологічних установках особистості і соціуму.

Якщо говорити про молодь, то культурно-дозвіллєві практики є сприятливим ґрунтом для випробування нею своїх фундаментальних людських потреб. Молодій людині набагато простіше сформувати поважне ставлення до себе, подолати певні особисті недоліки через дозвіллєву активність і закріпити такі риси як ініціативність, впевненість у собі, витривалість, стриманість тощо.

Висновки. За певних обставин культурно-дозвіллєві практики можуть стати вагомим фактором оптимізації якості життя молоді через задоволення її потреб в емоційному здоров'ї, самореалізації та духовному розвитку, що складають суб'єктивний компонент якості життя. При цьому культурно-дозвіллєві практики – це завжди реальне дозвілля, котре не знаходиться в розриві як із самою особистістю, так і з суспільством і, водночас, немає жодного зв'язку із уявним дозвіллям, яке передбачає, перш за все, насилля над собою і, як результат, деградацію та руйнування особистості. Адже уявне дозвілля обумовлене невмінням проводити свій час, є безцільним витрачанням часу, що, зрештою, може призвести до асоціальних вчинків. Тому активне залучення молодих людей до культурно-дозвіллєвих практик допоможе стабілізувати життєвий світ молоді і не втратити суспільством своєї життєвої перспективи.

Література: 1. Піча В.М. Культура вільного часу: філософсько-соціологічний аналіз. – Львів: Світ, 1990. – 149с. 2. Трегубов Б.А. Свободное время молодежи: сущность, типология, управление. – СП(б): Изд-во С.Петербургского ун-та, 1991. – 152с. 3. Грушин Б.А. Свободное время. Актуальные проблемы. – М: Наука, 1967. – 128 с. 4. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внерабочего времени. - М.: Наука, 1972. – 89 с. 5. Орлов А.С. Труд и рекреация // СОЦИС. – 1991. - №10. – С. 23-33. 6. Кірсанов В. Комплексна модель дослідження дозвілля: сутність і шляхи побудови // Вісник книжкової палати. – 2006. – №7. – С. 40-43. 7. Дюмазедье Ж. На пути к цивилизации досуга // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 83-88. 8. Стеббинс Р.А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга (взгляд из Канады) // СОЦИС. – 2000. – № 7. – С. 64-72. 9. Волков В.В. О концепции практик(и) в социальных науках // СОЦИС. – 1997. – № 6. – С. 9-23. 10. Петров А.В. Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации // Вестник Моск. Ун-та. Серия 18. Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123-134.

УДК 316.47:379.85

Столбова Ю.

Аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТУРИЗМУ

Здійснюється огляд наукової літературим, в якій представлено аналіз соціального феномену туризму. Наголошується на доцільність застосування комунікативного підходу у вивченні феномену. Виокремлюються комунікативні аспекти туризму та.аналізуються прояви туризму як інструменту кроскультурних комунікацій.

Ключові слова: *туризм; комунікація; комунікативний потенціал туризму; суб'єкти комунікації в туризмі; туристичні об'єкти.*

The special publications devoted to analysis of tourism as a social phenomenon considered. It is discussed the prospects of application of the communicative approach to study of the phenomenon. The communicative aspects of tourism are singled out; manifestetion of tourism as a tool for cross-cultural communication is analyzed.

Keywords: *tourism; communication; communicative potential of tourisml; subjects of communication in tourism; tourist objects*

Туризм в даний час, зазвичай, характеризується як одна з найбільш прибуткових галузей сучасного світового господарства. На туристичну галузь припадає 10% світового валового продукту та більше 1/3 світової торгівлі послугами, 7% інвестицій. Але туризм прямо або опосередковано впливає не лише на економіку, але і на соціальну політику, культуру, традиції, спосіб життя, здоров'я нації тощо. Тобто, туризм виступає ще й потужним інструментом взаємодії людей, який, в результаті, впливає й на людські світоглядні, ціннісні, моральні якості людей.

Сьогодні існують різноманітні підходи до визначення поняття «туризм»: драматургічний (Д.МакКеннелл, Т.Еденсор), інституціональний (Я.Казимир), семіотичний (Дж.Уррі), дозвіллєвий, консьюмеристський (Мошняга Е.), комунікативний (В.В.Лях, С.Ф.Соляник).

У даній статті звернемось до комунікативного підходу, в межах якого визнається значущість туризму як особливого соціокультурного феномена, що сприяє взаємопроникненню культур; який спроможний виступати в якості інструмента комунікації. ***Мета*** роботи полягає у теоретичному виокремленні аспектів комунікації в туризмі.

Як зазначає Соляник С., суспільство XXI століття, яке за своєю суттю і змістом є інформаційним, відкритим, віртуальним, обумовлює такий вектор людської взаємодії як постійний міжособистісний зв'язок, комунікацію, систематичний контакт людських спільнот з різними культурними реаліями. Найприкметнішою рисою нашого часу є зростання кількості людей, які завдяки туризму знайомляться з різними культурами. І тому саме комунікація є тим соціальним стрижнем, де перетинаються, взаємодіють людські якості та культурні надбання. [1]

Різні вчені відзначають різні комунікаційні аспекти туризму. Розглянемо надалі основні тенденції, на які звертають увагу сучасні вчені.

Л.Карпова звертає увагу на те, що обмін культурними і, зокрема, мистецькими досягненнями, який несе із собою міжнародний туризм, надзвичайно розширює сферу людського спілкування. Завдяки їм у комунікативний процес вводяться елементи свободи (незалежності від реальних обставин життя та від повсякденних потреб) й універсальності (переборення часової та просторової обмеженості). Ті ж завдання лежать в основі процесів кроскультурних комунікацій - тобто таких процесів, розвиток яких ґрунтується на використанні методу порівняльного аналізу з умовою виявлення та ідентифікації подібного (загального) та специфічного (відмінного) в своїй та «відвідуваній» культурі. Культурне розмаїття, значні відмінності між культурами різних народів, історичних епох, цивілізацій - необхідна передумова та вихідна основа процесів кроскультурних комунікацій, що мають місце в туризмі [2].

Вона ж виділяє за цільовою спрямованістю 4 типи кроскультурних комунікацій, а саме [2]:

а) коли конкретний соціокультурний простір є предметом безпосереднього інтересу, а порівняння - лише допоміжним інструментом для виявлення специфіки обраного об'єкту. На нашу думку, цей тип комунікації можна пояснити фразою «як у них, а як у нас» – тобто виділення специфічних характеристик «свого» та «відвідуваного» суспільства;

б) коли культури, що порівнюються, - контекст комунікацій, які орієнтовані на виявлення, перевірку та обґрунтування всезагальності тієї чи іншої культурної характеристики. Цей тип комунікації можемо пояснити як ситуацію приписування окремих характеристик певній культурі і в процесі комунікації перевіряється їх наявність.

в) коли культурні характеристики, що порівнюються, - одиниці аналізу при вивченні цілісних соціальних систем. В цьому випадку обираються певні індикатори, характеристики (наприклад, освіта, політична система і т.д.) як одиниці порівняння двох культур, суспільств.

г) коли комунікації мають транснаціональний характер, тобто окремі культури розглядаються як елементи всеохоплюючої системи. В цьому випадку кожна культура розглядається як суб'єкт комунікації зі специфічними характеристиками, і як вони інтегруються в єдину систему.

Сучасні відносини між суспільствами, окремими людьми ґрунтуються передусім на взаємовпливі культурних цінностей, їх взаємодії. Незалежно від того, яка сфера формально задіяна в процесі туристичного спілкування - політична, бізнесова, навчальна, побутова, - культурні цінності, як основа характеру й виховання сучасної людини,

виступають головним механізмом обміну ідей, знань, важливим чинником їх засвоєння і впровадження у повсякденну практику. А сам комунікативний процес, процес спілкування, - виступає головним каталізатором їх смислової, ціннісної апробації. Саме процеси комунікації дозволяють ідеям не зависати у просторі, а втілюватися в думках інших людей, породжуючи нові знання, уявлення та образи. А ефективне оволодіння чужим культурним досвідом, чужим знанням найкраще відбувається через образне, комплексне, багатоаспектне сприйняття дійсності. [2]

Акцентується важливість ролі туризму, не зважаючи на розвиток новітніх телекомунікаційних технологій. Л.Карпова зауважує, що Інтернет та інші найсучасніші телекомунікаційні технології не здатні замінити живого, реального спілкування, безпосереднього сприйняття нових обставин життя, нових ідей, емоційного переживання оволодіння ними. Головним провідником такого процесу, його системоутворюючим фактором є, звичайно, туризм. Після туристичних поїздок, як правило, кардинально змінюється свідомість людини, активізується її здатність сприймати нове, пробуджуються творчі здібності. Недаремно у минулому подорожування вважалося навіть ефективним лікувальним засобом. У нашому ж сьогоденні туристична галузь, за умови використання її широких можливостей, здатна істотно гуманізувати всі сфери української дійсності, відкрити дорогу до побудови у нашій державі справді демократичного, соціально й культурно орієнтованого суспільства. [2]

В сучасній соціології отримує розвиток напрямок аналізу туризму в контексті міжетнічних та кроскультурних відносин. З одного боку, завдяки наявності відмінного, іншого людина починає критично замислюватися над легітимністю своєї культури, звичного набору цінностей. Через таке зіставлення людина здатна піднятись на якийсь вищий щабель особистісного розвитку. Однак, з другого боку, цей процес не є безболісним і безконфліктним. Зустріч з іншою культурою може набувати форми «конфлікту культур» або навіть «конфлікту цивілізацій», за висловом С.Гантінгтона. [3]

Цілковито як позитивне явище, а саме як визначальний чинник соціальної і культурної інтеграції, розглядає туризм Соляник С.Ф. Як прояв та інструмент зростаючої культурної взаємодії туризм сприяє зміцненню єдності суспільства. Оскільки туризм передбачає зустрічі та діалог між «гостями» та «господарями», він поглиблює знання людей та народів одне про одного, їх взаєморозуміння. Туризм є впливовим каналом народної дипломатії, завдяки тим гуманним функціям, які він здійснює. Кожен міжнародний турист, що здійснює міжособистісну комунікацію, виступає представником конкретного народу, конкретної культури. Він дає можливість поєднати відпочинок із пізнанням побуту, історії, культури, традиції, звичаїв свого та іншого народів. Залучення до туристської активності різних прошарків населення планети значно збільшить кількість каналів культурної комунікації, що, безперечно, сприятиме взаєморозумінню народів, перетворенню ще «закритих» суспільств на більш відкриті, такі, що поступово і добровільно залучатимуться до світового товариства, що сприятиме інтеграції людства на засадах толерантності та гуманізму. [1]

«Справжній турист», як правило, людина «діалогічного стилю», здатний не на фатичне, тобто беззмістовне, формальне спілкування, а

на фактичне, зацікавлене, морально значуще і соціально перспективне. Туристські комунікації дозволяють встановлювати стосунки невимушеного, добровільного спілкування, заснованого саме на довірі. Туризм здатний примирювати конфронтуючих. Комунікативні можливості туризму дозволяють досягати «інтерсуб'єктивного узгодження смислу та істини». Звичайно, культура спілкування, довірчі стосунки не виникають автоматично, вони потребують значних вольових зусиль, бажання домовлятися, психологічної налаштованості на доброзичливі контакти. Забезпечити таку культуру покликані всі суспільні інститути - економіка, політика, дипломатія, освіта, наука, мистецтво. Але однією з центральних ланок, здатних інтегрувати людство, долати тенденції сепаратизму, розколу, ворожнечі і взаємопідозри, є туризм. Власними винятково багатогранними можливостями туризм здатний розв'язувати цілу низку взаємопов'язаних проблем високого суспільного звучання. Одна з них - сприяння посиленню тенденцій солідарності.[1]

Проаналізувавши теоретичні джерела, що присвячені розгляду комунікації в туризмі, можемо зробити наступні висновки:

В той час як одні вчені розглядають позитивні якості туризму (здатність інтегрувати, консолідувати, сприяти конструктивному діалогу, солідаризації та взаєморозумінню), інші звертають увагу на негативні аспекти (не можна недооцінювати наявність конфліктних ситуацій та протистояння культур).

Досить важливий механізм, що спрацьовує в межах туристичної комунікації, – порівняння, в результаті якого відбувається усвідомлення відмінностей між «Я» та «Вони»; «моя культура» - «інша культура».

В свою чергу, через розрізнення відмінностей між знаннями та досвідом «свого» та «іншого» суспільства, відбувається їх аналіз, співставлення та критична оцінка. І в результаті здійснюється часткове та вибіркове, але все ж таки сприйняття «нового» та «іншого», пізнаного завдяки туристичній комунікації. Таким чином, можемо зазначити вплив на світоглядні позиції туриста, як активного актора, що націлений на «зацікавлене і соціально перспективне» спілкування.

Також відзначаємо, що в процесі туристичного спілкування культурні цінності, як основа характеру й виховання сучасної людини, виступають головним механізмом обміну ідей, знань, важливим чинником їх засвоєння і впровадження у повсякденну практику. Тобто йде мова про переоцінку цінностей в процесі туристичної комунікації

Звертаємо увагу на значущість туризму як живого, реального спілкування, безпосереднього сприйняття нових обставин життя, нових ідей, нових емоційних переживань, не зважаючи на стрімкий розвиток найсучасніших телекомунікаційних технологій

Можемо відзначити, що існує два напрямки аналізу комунікацій в туризмі – макро- та мікрорівень. Макрорівень презентує міжетнічні та кроскультурні відносини. Мікрорівень представлений наступними типами відносин: суб'єкт-суб'єктні або міжособистісна комунікація (туристи – місцеве населення; туристи – працівники сфери туризму) та суб'єкт-об'єктні (туристи – туристичні об'єкти).

Будь-яка комунікативна дія передбачає наявність певних акторів. Розглянемо більш детально класифікації акторів комунікації в туризмі, що представлені в науковій літературі.

Суб'єктами туризму, на думку Кривеги Л. та Головашенко О., виступають, з одного боку, ті соціальні суб'єкти, які подорожують країною або виїжджають за кордон, задовольняючи свої фізичні, духовні та інтелектуальні потреби, тобто туристи; з іншого боку, суб'єктами туризму виступають підприємства, установи, організації, які здійснюють та регулюють діяльність, спрямовану на задоволення пізнавальних, оздоровчих, спортивних, ділових, релігійних та інших потреб туристів. До об'єктів туризму Кривега Л. та Головашенко О. відносять сполучення природних комплексів та культурних цінностей, які приваблюють увагу та можуть задовольнити духовні потреби туристів і сприяти відновленню та розвитку їхнього фізичного й інтелектуального потенціалу.[4]

На нашу думку, слід зазначити також, що серед суб'єктів туризму можна виділити певні соціальні спільноти: 1) перша - органи управління туризмом: комітети, департаменти, управління туризму; громадські туристичні організації та об'єднання; 2) також до суб'єктів туризму зараховують навчальні та науково-проектні туристичні заклади - вищі і середні спеціальні навчальні туристичні заклади; інститути підвищення кваліфікації та перепідготовки; навчальні курсові комбінати; науково-дослідницькі та проектні інститути; 3) третя група суб'єктів - заклади самодіяльного туризму, а точніше альпіністські, водні, спелеологічні, кінні, велосипедні клуби; 4) туристичні фірми по виробництву та реалізації туристичного продукту: туристичні бюро (туроператори); туристичні агентства; екскурсійні бюро; бюро реалізації путівок; 5) рекламно-інформаційні туристичні установи: рекламні агентства; рекламні бюро; інформаційні агентства.[6]

До об'єктів у такому випадку можемо віднести: архітектурні, природні пам'ятки; музеї; природні, культурні чи історичні ландшафти; сувеніри і т.д.

Звернемо увагу на деякі функції, що виконує туризм, і в контексті даної роботи найважливішлю є соціально-комунікативна. Зустрічі і спілкування з новими людьми є головною соціальною цінністю туризму. Адже вищий ідеал людського суспільства - це виробництво форм спілкування людей, розумні потреби яких задоволені.

Таким чином, соціально-комунікативна функція туризму визначається як можливість учасників подорожі спілкуватися один з одним у неформальних обставинах без виробничої субординації, врахування соціального стану, віку, національності, громадянства і інших ознак, що вказують на відмінності людей. З точки зору туристського сприйняття, знайомство з районом подорожі - це не стільки огляд певної території, природних і історико-культурних пам'ятників, скільки знайомство з новими людьми, враження від спілкування з ними.[7]

Виховну функцію, функцію соціалізації, пізнавальну, гуманістичну функції в рамках комунікативного підходу ми можемо визначити як похідні від соціально-комунікативної функції. Адже вони не можуть бути реалізовані без комунікації. Комунікація в туризмі з іншими суб'єктами чи сприйняття туристичних об'єктів - висхідна посилка для гуманізації відносин, виховання та соціалізації молоді, для пізнання.

Суть соціалізуючої функції полягає в тому, що туризм з притаманними йому засобами пов'язує людину з суспільством, здійснюючи на неї багатосторонній вплив, відновлюючи її фізичні сили,

духовний світ, сприяючи підготовці особистості до успішного виконання нею суспільних завдань. Зміст соціалізуючої функції туризму полягає в засвоєнні суб'єктом туризму обраних населенням місцевостей туристського інтересу ціннісних орієнтацій і прийнятих норм поведінки, перетворення їх на мотиви і діяльні принципи туристської активності. [4;143]

Виховання туризмом відбувається в туристських мандрівках, коли людина набуває певного життєвого досвіду, вчиться терпляче долати незручності, цінувати свою батьківщину і з повагою ставитися до культури, традицій, світогляду народів інших країн. Виховна функція туризму тісно пов'язана з пізнавальною, сутність якої полягає в наданні можливостей пізнання оточуючого світу, накопичення досвіду, формування світогляду, підвищення рівня знань та практичних навичок, що, в свою чергу, сприяє розвитку науки, мистецтва, культури і є важливим чинником суспільного розвитку.[4;144]

Під пізнавальною стороною туризму мається на увазі «прагнення людини до збагачення, пізнання в області історії, економіки, природи, науки і культури, бажання ознайомитися з історичними, етнографічними, природними і революційними пам'ятниками, бойовими і трудовими традиціями». [7]

Гуманістична функція визначається тим, що ми розглядаємо туризм як засіб для реалізації міжособових відносин, як форму міжособистісних комунікацій. Масовість туристичних безпосередніх контактів, які і забезпечує туризм, гуманізують безособові висококультурні або навіть конфронтаційні економічні, політичні, міжетнічні зв'язки. [8]

Зазначені вище функції дають змогу виділити наступні рівні, що відображають вплив туризму на суспільні відносини:

- комунікативний рівень,
- пізнавальний рівень,
- ціннісний рівень.

Тобто, туризм забезпечує не тільки комунікацію, а й можливість пізнання інших культур, людей, традицій. Та найголовніше – туризм здатен впливати на процес формування ціннісних та світоглядних орієнтацій людини, а, іншими словами, виховувати та соціалізувати.

Окрема тема для обговорення в рамках комунікативного підходу до розгляду туризму - роль "чужого" в процесі комунікації в туризмі, яка вже частково підіймалась раніше. Спочатку, в якості одного з теоретичних джерел, доречним буде розгляд наукових позицій А.Шютца.

В контексті роботи уваги заслуговує його праця «Той, хто повертається додому», в якій відображено погляди автора на проблему взаємодії індивідів на рівні повсякденності, що дозволить перейти до аналізу туристських практик, взаємодії туристів з місцевим населенням.

Особливий інтерес представляє проблема реадаптації індивідів до своєї «домашньої» групи після того, як вони її покинули з тих або інших причин і якийсь час жили в інших соціальних групах, неминуче засвоюючи нові знання і нові вимірювальні лінійки цінностей, типові для цих груп. Соціолог відзначає, що положення «того, хто повертається» відмінне від положення чужоземця - останній готовий до того, що цей світ організований інакше, в порівнянні з тим, з якого він прибув. «Той, хто повертається» ж чекає зустріти те, що йому добре знайомо. Проте ситуація повністю змінюється для індивіда, що покинув дім. Солдатів,

що пішли на службу, нерідко дивують листи з дому - позначається розрив простору і часу зі своєю групою, що відбивається на інтерпретаціях об'єктів і явищ. З іншого боку, коли «той, хто повертається» додому говоритиме про своє життя на фронті, може виявитися, що його вчинки здаються близьким людям великим героїзмом, тоді як сам він їх уявляє боротьбою за виживання або виконанням обов'язку. І навпаки: героїзм може зовсім ігноруватися людьми «з дому». Соціолог приходить до висновку, що «спочатку не тільки батьківщина покаже «тому, хто повертається» додому незнайоме обличчя, але і він здаватиметься дивним тим, хто його чекає».[9] Цей аспект зміни свідомості, ставлення важливий і для аналізу туристів. Турист, що повертається додому - носій світогляду, що вже має певні відмінності і сприйняття дому теж залежить від туристичного досвіду.

Важливу роль, на думку А.Шютца, в спілкуванні того, хто залишив дім, з тими, хто залишився там, відіграють засоби спілкування - наприклад, листи. Сьогодні ми можемо говорити про такий засіб як мобільний зв'язок, що надає певні переваги: безпосередність спілкування, а, точніше, можливість для туриста поділитися емоціями, враженнями з «близькими дому» в режимі он-лайн. А така можливість, в свою чергу, дозволяє тим, хто сприймає інформацію, вважати її більш достовірною та надійною, на відміну від інформації з газет, радіо, документальних фільмів, офіційної й неофіційної пропаганди. Останні джерела в більшій мірі формують стереотипи і їх приклади знаходимо у А.Шютца - «десь у Франції» чи «десь в Тихому океані». І немає жодної гарантії, що представлений всіма джерелами інформації опис є адекватним реальності [10;215].

«В результаті зміни оточуючого середовища для обох сторін стали важливими інші речі, старі переживання піддаються переоцінці; в житті кожного партнера виникають нові, недоступні Іншому переживання».[10;214] Такі ж процеси відбуваються у свідомості туриста – нові туристичні об'єкти та мешканці здійснюють вплив на установки, орієнтації і світогляд загалом.

«В певній мірі кожен, хто повертається додому спробував магічний фрукт чужості, солодкий він чи гіркий. Навіть прагнучи додому людина завжди відчуває бажання додати в старий зразок дещо з нових цілей, з нових засобів їх досягнення, із навиків та досвіду, одержаних за кордоном». [10;218] Адже бажання змінювати звичне оточення, згідно з побаченим, - одне із свідчень прагнення бути ближче до тих «інших», про яких довідався під час подорожі.

Однак не слід недооцінювати й цілком органічного прагнення людини до пізнання «чужого», запозичення тих його елементів, які виглядають привабливими, такими, що дають змогу повніше відчути й проявити себе саме як суспільну істоту. Адже духовний та інтелектуальний розвиток в аспекті розширення «інноваційного простору» передбачає перенесення суб'єкта пізнання на позиції «іншого», що дає змогу встановити більш високий рівень етичних стосунків з ним [2].

Скрипник М.І. звертає увагу на те, що осі «своїх» та «чужих» утворюють множинність наявних життєвих світів, плюральність матеріальних інтерпретацій світу тими, хто перебуває на чужій території як турист.

Характеру «чужого» «життєвий світ» для подорожнього набуває в момент появи нового досвіду, який ситуативно виникає у різних стосунках туриста з іншою культурою. У цьому випадку виховним аспектом є досягнення взаєморозуміння та толерантності, скерованих розумом. Толерантність постає не як реальна, тобто терпиме ставлення до думок та ціннісних суджень іншого туриста, а як формальна толерантність, тобто повага до прав іншого висловлювати думки, дотримуватися національно-культурних традицій та поважати відповідні цінності [11].

На думку дослідника М.М.Шульгіна, можна вирізнити декілька типів розуміння, що виявляють себе у процесі спілкування з іншою культурою, у процесі туристської діяльності.

По-перше, саморозуміння минулого - наскільки творець тексту (а це може бути екскурсовод, педагог, музеєзнавець) розуміє текст (культуру), трактує і, відповідно, наскільки розуміють інтерпретований текст туристи.

По-друге, розуміння тексту іншого, що створюється в даний момент часу в іншій культурі, під час подорожі. Це випадок синхронного сприйняття.[11]

Як бачимо, аналізуючи взаємодію туристів з місцевим населенням, вчені звертають увагу на різні аспекти. Одні звертають увагу на результати взаємовпливу "гостей" та "господарів", а точніше на зміни ціннісних орієнтацій людей в процесі здійснення туристичної подорожі. Деякі вчені аналізують процес сприйняття "чужої" культури та адаптації до її особливостей.

Висновки. Проаналізувавши літературу можемо зробити висновок, що комунікативний потенціал туризму проявляється в наступних моментах: 1.Туризм поєднує в собі можливість пізнання, одержання нових знань, навчання разом з відпочинком, оздоровленням, спілкуванням. 2.Тимчасовому і добровільному переміщенні масових людських потоків в інше географічне, природне та соціокультурне середовище. 3. Безпосередньому живому контакті індивідів, які представляють різні країни. 4. Можливості безпосередньої взаємодії на офіційному та побутовому рівнях туристів. 5. Взаємопроникненні цінностей внаслідок повернення туристів додому. 6. Після туристичних поїздок, як правило, кардинально змінюється свідомість людини, активізується її здатність сприймати нове, пробуджуються творчі здібності. 7. Туризм виступає складною мережею взаємодіючих туристичних суб'єктів та об'єктів. 8. Аналіз функцій туризму вказує на його здатність впливати на процеси пізнання, виховання та на ціннісні орієнтації людини.

Література: 1. Соляник С.Ф. Соціокультурні комунікації в туризмі / Філософія туризму [Текст] : навчальний посібник // В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. - К. : Кондор, 2004. - 268 с. - ISBN 966-7982-86-6 : 026.10 р. 2.Карпова Л.О. Туризм як соціально-культурний феномен / Філософія туризму [Текст] : навчальний посібник // В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. - К. : Кондор, 2004. - 268 с. - ISBN 966-7982-86-6 : 026.10 р. 3.Лях В.В. Туризм у контексті міжетнічних та кроскультурних відносин / Філософія туризму [Текст] : навчальний посібник // В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. - К. : Кондор, 2004. - 268 с. - ISBN 966-7982-86-6 : 026.10 р. 4.Кривега Л.Д. , Головашенко О. В. Туризм як одна із форм соціалізації людини.\\ Постметодика №7-8 (45-46), 2002 ISSN 1815-3194. 5.Квартальнов В. А. Туризм [Текст] : учебник / В.А. Квартальнов. - М. : Финансы и статистика, 2002. - 320 с.: ил. - ISBN 5-279-02253-5. 6.Наукова бібліотека «Буковина» Категорія: Підручники ЕКОНОМІКА Організація туристичної діяльності в Україні // [Електронний ресурс] Поняття, структура та складові туристичного продукту - Режим доступу:

http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,36/catid,172/id,7176/. 7.Туристская деятельность и ее социальные функции в жизни человека // [Електронний ресурс] Деловой туризм Казахстана 2006 - Режим доступу: http://www.kazatur.narod.ru/mut/7.HTML. 8. Слободенюк Е.В. Туризм як чинник гуманізації відносин між народами [Електронний ресурс] Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук Київ - Режим доступу: 2003, http://tourlib.net/aref_tourism/slobodenuk.htm. 9. Кравченко С.А. Феноменология. [Электронный ресурс] Русский Гуманитарный Интернет Университет Библиотека Учебной и научной литературы. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/noname_hrestposociolog/5.aspx. 10.Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Сост. А.Я. Алхасов; Пер. с англ. А.Я. Алхасова, Н.Я. Мазлумяновой; Научн. ред. перевода Г.С. Батыгин. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003, 336 с. ISBN 5-93947-012-2. 11. Педагогіка туризму [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. К. Федорченко, Н. А. Фоменко, М. І. Скрипник, Г. С. Цехмістрова / Аксіологія туристського виховання Скрипник М.І.- К. : Слово, 2004. - 296 с. : ил. - Слов.: с. 273-285. - ISBN 966-8407-31-8

УДК 316.7

Франченко Л.

Аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СПОЖИВАННЯ ЯК ЧИННИК ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Здійснено виокремлення та систематизацію символів споживання як інструментів, за допомогою яких відбувається конструювання соціальної ідентичності статусних груп. Розглядаються тенденції сучасного суспільного розвитку, масового споживання. Виокремлюються риси суспільства споживання, яке породжує масову потребу в індивідуалізації.

***Ключові слова**: суспільство споживання, символи споживання, масова потреба в індивідуалізації, конструювання статусних груп, символічний обмін.*

The selection and systematization of consumption symbols as the tools for constructing of status groups is done. Trends of contemporary social development including mass consumption are considered. Features of consumering society developimg the mass needs of individualization are singled out.

***Key words:** society of consumption, consumption symbols, mass needs of individualizations, constructing of status groups, symbolic exchange.*

Аналізуючи сучасне суспільство перехідного (змішаного) типу, в якому відбуваються складні еволюційні процеси, які неможливо однозначно оцінити, слід зазначити, що з одного боку, у масовій свідомості продовжують діяти стереотипи, що вкоренилися за роки радянської влади. З іншого боку – активно впроваджуються зразки споживацької ринкової культури. Також слід відмітити, що для первожної більшості сучасних суспільств є характерною ідеологія конс'юмеризму, яка сформувалась ще в 40–50-і роки ХХ ст. Хоча батьківщиною конс'юмеризму вважаються США, однак, ідеологія споживацтва дуже швидко стала домінуючою та актуальною для більшості країн світу. Не зважаючи на те, що теоретики сучасності сприймають конс'юмеризм як ідеологію, яка досить глибоко проникла в наше повсякдення, феномен споживання у якості явища суспільного життя ще не отримав достатнього осмислення в сучасній теоретичній соціології, саме тому відчувається брак та стримується розвиток прикладних досліджень стосовно даного явища. Тому ***мета** статті* – проаналізувати феномен споживання як чинник групової ідентичності.

Як показали дослідження Ж.Ліотара, Ж.Дельоза, Е.Тоффлера та інших теоретиків, постіндустріалізм не скасовує основних сутнісних

ознак масового суспільства, але він змінює форму, у якій масове суспільство існує сьогодні: “керована маса” замінюється “контрольованою масою”. Надаючи більше волі й уникаючи прямого насильства постіндустріальне масове суспільство впливає на людей за допомогою стратегії “м’якої спокуси” (Ж.Бодріяр), або “машин бажання” (Ж.Дельоз і Ф.Гватарі).

В сучасному світі у дещо модифікованому вигляді відтворюється доволді відома соцівльна ситуація, за якої людина все більше відчуває не лише свою свободу, але й ізольованість від інших людей. Свобода, яку людина придбала в порівнянні з людиною доіндустріального та індустріального суспільства, поставила її перед важким вибором: звалити на себе тягар відповідальності, або позбавитись від цього тягаря, підпорядкувавши себе іншому. Це і є феномен “втечі від свободи”, який намагався дослідити Е.Фромм, констатуючи, що головні шляхи втечі від свободи – підпорядкування вождеві при тоталітарних режимах або конформізм, переважаючий при демократії.

Тоталітаризм саме тому по-своєму організував маси, що для них це виявилося формою самовбивчої втечі від реальності масової самоти. Основною метою політики тоталітаризму є не революційна зміна суспільства, не переділ світу, а зміна самої людської природи. При такому завданні знищення людей стає нормальною процедурою. Безформна орда, маси і вожді в тоталітарному суспільстві дзеркально відображають один одного.

Масове суспільство знову стає предметом дослідження у післявоєнні 50-60-і рр. ХХ ст., що мало свої причини. У ці роки разом з масовим виробництвом виникає небачене раніше за масштабами масове споживання. Масове споживання є і джерелом, і продуктом масових форм їх задоволення. Масовий попит невід’ємний від масової пропозиції. Масове виробництво тісно пов'язане зі стандартизацією предметів виробництва, із запуском на конвеєр однакових речей, а, отже, і зі стандартизацією предметів споживання.

У другій половині ХХ ст. процес стандартизації розповсюджується на всі сфери життя. Суспільство масового споживання з його помітним зростанням середнього класу породило сучасне розуміння “масового суспільства” з його масовою культурою, з одноманітністю смаків, звичок, образу мислення та переважанням однакових стереотипів. Відбувається усереднювання способу життя безлічі людей, їх нівелювання незалежне від добробуту, професії, рівня освіти. Всі слухають радіо, дивляться телевізор і отримують більш-менш однакову інформацію. З розвитком засобів масової інформації, появою майже в кожній оселі газет, журналів, радіо і телевізора, а зараз і комп’ютера з мережею Інтернет, з’являється не просто масовий читач, слухач, глядач, а універсальна публіка, котра споживає однакову інформацію. ЗМІ зруйнували багато меж в культурі. Термін “змасовування” відображає процеси нівелювання життєвих форм, поведінки, поглядів, характерні для другої половини ХХ ст. Одночасно виникають і специфічні масові способи соціальної діяльності. Масове суспільство припускає наявність рівних прав і обов’язків, наявність масової мотивації суспільної діяльності. Воно тісно пов'язано з масовою демократією, загальним виборчим правом, з уявленнями, що будь-яка людина в змозі впливати на владу. Поява загального виборчого права тісно пов’язала інформацію і демократію. Інформація стала товаром, як

правило, отримуваним за допомогою посередника - ЗМІ. На думку багатьох теоретиків, в масовому суспільстві відбувається різке посилення влади бюрократії. Адже суть бюрократії, як показав ще на початку XX ст. М. Вебер, пов'язана із стандартним підходом до людей, з наявністю стандартизованих людей. А соціальні інститути організовані так, що мають справу з анонімною людиною, людиною маси. Масові рухи складаються не просто з великих мас людей, об'єднаних найчастіше ідеєю протесту, але часто підтримуються соціально не вкоріненими людьми, які не належать до якихось класів. Більшість авторів обґрунтовано пов'язують масове суспільство з масовою культурою, уніфікованими промисловиии та соціальними технологіями та уніфікованою бюрократичною раціональністю.

У змістовному аспекті концепція масового суспільства, як відомо, відображає реальну проблему ролі і місця мас в сучасному житті суспільства. Виявляється, що маси в масовому суспільстві - це і породження існуючих відносин, і їх жертва. Тому в аналізі процесів "змасовування" мають місце як позитивні, так і негативні оцінки.

За позитивної характеристики масового суспільства акцент робиться на тому, що в ньому збільшується середній прошарок населення, зникають класові відмінності або відбувається "знкнення класових стилів" (Д.Белл, У.Бек). Масам стає доступним те, що раніше було дозволено небагатьом. І хоча масове суспільство включає різноманітність і різносторонність, воно стає відносно гомогенним, в ньому спостерігаються спільні духовні цінності.

У літературі публіцистичного характеру про роль і місце мас в XXI ст. ми стикаємося з двома протилежними точками зору. Перша - глобалізація мас в сучасному світі - чітко відображена в роботі французького автора С.Московічі "Століття натовпу". Друга зводиться до того, що наступає століття демасовізації. Ця точка зору пронизує роботи американського футуролога і соціолога Е.Тоффлера.

Звичайно, маса людей як множина залишається, але люди будуть пов'язані зовсім іншими зв'язками, ніж маса в індустріальному світі. Глобалізація не означає однорідності. Зростаюча активність меншин - це віддзеркалення потреб нової системи виробництва, яка для свого функціонування вимагає різноманітнішого, різноколірного відкритого суспільства. Нова цивілізація повинна відродити нову спільноту, без якої, за Московічі, неможливе пристойне суспільство. Він говорить навіть про необхідність створення служб, що займаються об'єднанням людей. У появі нової спільноти Московічі вбачає суть соціальної еволюції і заснованої на меншинах демократії XXI століття. При всій спірності трактування Тоффлером суті постіндустріального суспільства і соціокультурних процесів, які його супроводжують, положення і роль мас в інформаційному суспільстві змінюється. Так само можна погодитися з його твердженням, що світ потребує нової сильної стратегії, яка могла б керувати рухом людства до нової цивілізації. Людина змушена перестати бути "несвідомою маріонеткою еволюції" і "повинна запанувати" над процесом змін.

У радянський час було створено масове суспільство, що з'єднало деякі базові риси, характерні для індустріальної цивілізації епохи модерну, з елементами традиційної докапіталістичної культури, вплив якої був особливо сильним у сферах ідеології, політики й моралі. Тому радянську культуру, в цілому, можна кваліфікувати як культуру

мобілізаційного типу. У міру еволюції радянського суспільства його культура усе більше зближалася зі споживацькою масовою культурою західного типу.

У цей час в українському суспільстві можна виділити вже не два, а три історичних шари – традиційна, масова індустріальна й постіндустріальна культура. Новітні тенденції глобалізації й комп'ютеризації не скасовують істотних ознак масової культури, але змінюють умови й форми, у яких вона існує сьогодні. Сучасне масове суспільство в Україні є нестабільним, перехідним. Перспективи його розвитку залежать від того, наскільки будуть вирішені проблеми, обумовлені незавершеністю попередніх етапів модернізації (демілітаризації економіки, створення ефективного споживчого ринку, впливового середнього класу, формування інститутів і відносин цивільного суспільства), а з іншого боку – від того, наскільки успішно будуть освоюватися прогресивні технології й соціально-культурні зразки нової, постіндустріальної епохи.

Споживання можна вважати характерною рисою нашої промислової цивілізації – але за умови, що ми раз і назавжди звільнимо це поняття від його звичного значення «процес задоволення потреб». Споживання - це не пасивний стан поглинання й присвоєння, що протиставляють активному стану виробництва, щоб зрівноважити в такий спосіб дві наївних схеми людської поведінки (і відчуження). Треба із самого початку сказати, що споживання є активний модус відношення – не тільки до речей, але й до колективу й до усього світу, - що в ньому здійснюється систематична діяльність і універсальний відгук на зовнішні впливи, що на ньому ґрунтується вся система нашої культури [1, 18].

Споживання — це не матеріальна практика й не феноменологія “достатку”, воно не визначається ні їжею, що людина їсть, ні одягом, що носить, ні машиною, у якій їздить, ні мовним або візуальним змістом образів або повідомлень, а лише тим, як все це організується в знакову субстанцію: це віртуальна цілісність всіх речей і повідомлень, що становлять відтепер більш-менш зв’язний дискурс. Споживання, у тій мірі, в якій це слово взагалі має сенс, є діяльність систематичного маніпулювання знаками [1, 34-36].

Предмети споживання творять ідеалістичний словник знаків, у яких навіть сам життєвий проект людини позначається з примарною матеріальністю.

За Бодрійяром, сучасне суспільство засноване на симулякрах: Діснейленд – привабливіший, ніж природна природа; модна річ – краще тієї, яка чудово функціонує; багатосерійні мильні опери замінюють любов.

Симуляція в інтерпретації Бодрійяра означає набуття знаками, образами, символами, самодостатньої реальності. Бодрійяр вважає, що сьогодні розвиток людської цивілізації йде у напрямі затвердження світу симуляцій, які буквально розповсюдилися на всі сфери суспільного життя.

Подобається нам це чи ні, але різні симулякри стали частиною нашої дійсності. Вони існують цілком реально, хоча, як правило, відносно нетривалий час.

В результаті структури і функції, що представляють власне суспільство, стають розмитими і дифузними. Складається ситуація зі ствердженням і розповсюдженням симуляцій “реального світу”, який

тепер важко або майже неможливо описати за допомогою традиційно прийнятого, раціонального наукового інструментарію. Але очевидно те, що симуляції стали, м'яко кажучи, певними реальностями, які розмивають значення сучасних і історичних подій, позбавляють людей пам'яті, прагнень осягнути істину.

Симулякри невід'ємні від нових культурних продуктів. Вони роблять їх якісно невизначеними. Завдяки симулякрам стираються відмінності між пихатістю та високим мистецтвом.

Ще двадцять років тому при всіх можливих смакових допущеннях все ж таки існувала розділова грань між загальноприйнятою культурою (нормою) і різного роду субкультурою і контркультурами (девіація), до яких у суспільства в цілому було негативне відношення. Сьогодні ж, наприклад, гра на всьому, включаючи брудний посуд, може симулювати культуру взагалі. В усякому разі таке виконання розглядається як одна з субкультур в культурному плюралізмі, яка має рівні права на автономне існування, на споживання глядацькими масами. І подібні симулякри культурних продуктів часом розповсюджуються мільйонними тиражами на наших телеекранах. Тим самим починає розмиватися самоуявлення про нормативність і девіацію, маскується культурна деградація.

Аналогічна ситуація складається і в інших сферах суспільного життя. Так, завжди існували легальний і чорний ринки. У різних культурах відношення до нелегальної економічної діяльності варіювалося від нетерпимого до поблажливого. Але це було віддзеркалення реальності, що прагне до адекватного відображення ситуації, яка склалась в суспільстві. Люди знали, що дійсно вони мали. Поява і розвиток сучасних економічних симулякрів – тіньових підприємств і банків, фірм, що існують лише один день, різного роду "криш" – перемішало все настільки, що ідентифікувати легальну і нелегальну діяльність стає дуже важко.

Фактично, симулякри знищують будь-яку співвіднесеність знаків, слів, рекламних текстів з дійсним станом справ.

Масове виробництво дозволяє втягнути в активне споживання, що виходить за рамки боротьби за фізичне виживання, вже не тільки найбагатші класи суспільства, але і абсолютну більшість населення, хоча в достатньо різній мірі. Індивідуальне споживання основної частини населення виходить за межі, які диктуються природними потребами, і перетворюється на головну частину відтворення соціального в людині. Споживання перестає бути способом боротьби за фізичне виживання і перетворюється на інструмент конструювання соціальної ідентичності, та сприяє соціокультурній інтеграції в суспільство.

Суспільство споживання породжує масову потребу в індивідуалізації.

Конкуренція виробників, кінець-кінцем, призводить до конкуренції споживачів. В епоху масового виробництва її гасло можна сформулювати так: "Жити не гірше, ніж сусіди" (традиційний вітчизняний аргумент: "Щоб все було як у людей"). В епоху гнучких технологій і моди на постмодернізм цей принцип трансформується: "Споживати так, щоб не зливатися з натовпом". "Монополістична концентрація промисловості, – писав Бодрійяр, – знищила реальні відмінності між людськими істотами, гомонізувала особистості та продукти". І цей процес викликав у відповідь реакцію споживачів: "саме на базі втрати відмінностей виник культ відмінностей". У цих умовах відбуваються

істотні зрушення у виробництві. “Сучасне монополістичне виробництво ніколи не виступає як просте виробництво товарів; це завжди також монополістичне виробництво відносин і відмінностей” [1, 89]. Таким чином, виробництво символів, які позначають несхожість людей один на одного, що задовольняють їх потребу в конструюванні неповторної ідентичності, ставиться, як це не парадоксально, на потік. Споживачеві потрібний не просто одяг, а одяг, який дозволяє не злитися з натовпом, не просто автомобіль, а той, який виділяється, не просто годинник, а той, за яким оточуючі отримують інформацію про особу та впізнають в ній певний статус.

Головною формою свободи в товаристві споживання є свобода споживчого вибору. Тут царює демократія споживачів. Правда, як і політична демократія, вона не виключає, а навіть припускає розвинені механізми маніпуляції “вільною” людиною. Свобода включає дві складові:

- широту доступного асортименту;
- платоспроможність, що дозволяє споживати не тільки блиск вітрин.

Реклама стає, з одного боку, головним чинником ринкового успіху, а з іншого – одним з найбільш поширених феноменів масової культури. Найскладнішим є не ввести товар в обіг, а переконати покупця його купити. Реклама перетворюється на різновид засобів виробництва: вона перетворює бажання на усвідомлені потреби та інтереси. При цьому раціональні і функціональні аргументи на користь вибору даного товару все частіше поступаються його презентації як певного символу престижного стилю життя. Реклама суспільства споживання породжує бажання належати до певної статусної групи або типу людей завдяки володінню конкретним товаром.

Істотно міняється структура вартості товарів і послуг. До традиційних мінової (ринкової) і споживчої форм вартості додається вартість символічна, що відіграє все більш помітну роль в ціноутворенні. Інакше кажучи, товар поступово та з тенденцією до збільшення цінується як засіб комунікації, що дозволяє передати оточуючим інформацію про соціальний статус, індивідуальність, модність та інші важливі властивості його власника. Тому споживання має тенденцію до перетворення на процес обміну текстами. Виник феномен примусового старіння товарів, речей виробництво яких відбувається в короткі (1–2 року) цикли оновлення [12, 39]. В умовах насичення ринку технологічно однорідними товарами споживач забезпечує задоволення своїх потреб в конструюванні індивідуальності, купуючи речі, що відрізняються одна від одної лише дизайном. Особливої помітності ця тенденція набула на Заході у 1980-і роки, коли дизайн товарів став набагато різноманітнішим, ніж був раніше.

У якості ***висновку***, зазначимо, що сьогодні майже для кожного члена суспільства актуальним є його групова ідентичність як споживача, а не приналежність до певного класу суспільства. Визначальним є те, що, споживаючи речі, ми споживаємо символи, за допомогою яких ми ототожнюємо себе з певною статусною групою, а оточуючі впізнають в нас, за цими ж символами, представників таких груп. І не важливо, чи ми є дійсними членами цих груп, головне завдання споживання – отримати задоволення від думки, що ми можемо бути і деякою мірою є “віртуально” саме такими.

Інколи, споживаючи певні символи, ми ідентифікуємо себе навіть не стільки з якоюсь групою та її статусом, скільки з конкретною людиною, яка являється знаковою для нас саме в цей момент життя. Тому актуальним є завдання визначення свого місця в системі світового символічного обміну, адже процес конс'юмеризму незворотній і Україна бере в ньому участь.

Література: 1. Ж. Бодрияр. Общество потребления. - М.: Республика; Культурная революция, 2006. 2. Ж. Бодрияр. Символический обмен и смерть. Перевод и вступительная статья С.Н. Зенкина. - М.: Издательство «РУДОМИНО», 2002. 3. Ж. Бодрияр. Система вещей. Пер. с фр. и сопроводительная статья С.Н.Зенкина. - М.: Издательство «РУДОМИНО», 2001. 4. З. Бауман. Глобализация. Последствия для человека и общества. - М.: «Весь мир», 2004. 5. С. Кравченко. Социология: парадигмы через призму социологического воображения. – М., 2002. 6. С. Московичи. Век толп. Исторический трактат по психологии масс– М., 1998. 7. Э.Тоффлер. Третья волна. М.: ООО "Фирма "Издатетьство АСТ", 1999. 8. Э. Тоффлер. Футуршок. М.: Прогресс, 1973. 9. Э. Фромм. Бегство от свободы: Человек для себя / Пер. с англ. Д.Н.Дудинский; Худ. обл. М.В.Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2000. 10. Х. Арендт. Истоки тоталитаризма. М., 1996. 11. Ю. Давыдов. У истоков социологического постмодернизма: от распредмечивания социальной науки к плюралистическому разложению разумности. – История теоретической социологии. Том 4. – С-Петербург, 2000. 12. S. Miles. Consumerism – as a Way of Life. London et al.: SAGE Publications, 1998.

УДК 316.654

Яцюк О.

Аспірантка, Чорноморський державний університет імені Петра Могили

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ПРО СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ЧИННИКИ ВПЛИВУ

У статті розглядаються особливості формування громадської думки про соціальне сирітство та аналізуються чинники, що на неї впливають.

Ключові слова: *громадська думка, соціальне сирітство, суспільство, суспільне ставлення, діти-сироти, соціалізація.*

This article describes how public opinion about social orphanhood is formed and analyzes factors that influence it.

Key words*: public opinion, social orphanhood, society, societal opinion, orphan children, socialization.*

У всьому світі завжди були і є діти-сироти, і наша країна, звичайно, не виключення. Але сьогодні складна соціально-економічна ситуація в країні, на жаль, впливає і на українську сім'ю. Йдеться мова про відносно нове явище - соціальне сирітство, тобто про ті неблагополучні родини, яких позбавляють батьківських прав, а також про матерів, які самостійно залишають своїх новонароджених дітей, сподіваючись, що держава зможе виховати з них гідних людей.

Теоретичне і практичне значення теми статті полягає в тому, що громадська думка на сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства стає дієвим інструментом моделювання поведінки та уявлень людей щодо певного явища. Розглядаючи соціальне сирітство як суспільну проблему для майбутнього України та визначаючи соціально-психологічні тенденції поширення даного явища постає потреба розгорнутого соціологічного та соціально-психологічного осмислення явища в теоретичному і практичному аспектах.

Мета статті — розглянути роль громадської думки в формуванні феномену соціального сирітства і визначити показники та чинники її формування й поширення феномену.

Ставлення суспільства до дітей відображає загальний рівень захисту та поваги прав людини. Якщо держава піклується про своє майбутнє покоління, вона повинна намагатися забезпечити повагу їх гідності, створити належні умови для всебічного розкриття їх здібностей, закласти основи для їх повноцінного та плідного життя. Більшість країн світу визнає, що діти, які не можуть жити зі своїми батьками внаслідок сирітства, бездоглядності або злиднів, відносяться до особливої вразливої категорії. Однією з найбільш складних задач, які постають перед будь-яким суспільством – попередити передачу таких дітей під державну опіку, що призводить до остаточного розриву сімейних стосунків. Сьогодні більшість розвинутих країн реалізує ефективні програми альтернативної опіки. Цілком правомірним є твердження, що якість системи опіки є точним відображенням гуманності суспільства і його здатності створити краще майбутнє для вразливих категорій дітей. Не останню роль в подоланні явища соціального сирітства відіграє громадська думка.

Громадська думка належить до числа найпоширеніших соціально-психологічних масових явищ, які фуекціонують у великих соціальних групах, у суспільствах. Вона може формуватися як стихійно, так і цілеспрямовано, а її деформація призводить до хибних стереотипів, оцінок і поведінки, до виникнення негативних традицій, спотворення моральних цінностей, що і відбувається з проблемою соціального сирітства. Слід мати на увазі, що громадська думка виступає в різних смислових вимірах. Таких вимірів може бути щонайменше три. На цей нюанс звертає увагу російський дослідник М.К.Горшков у своїй диспозитивно-настановній концепції громадської думки. Беручи до уваги тричленну будову аттитюду він досліджує громадську думку в трьох вимірах. В першому вимірі він аналізує громадську думку як суб'єктивно-психологічне явище (оцінку), у другому - як місток від суб'єктивно-психологічного явища до практичного - настанову, і, нарешті, позицію щодо певного об'єкта, у третьому вимірі це означає соціальну поведінку [3].

Звертаючись до тлумачення громадської думки Є.А.Якубою, яка визначає її як особливий стан реальної свідомості мас, що виражає домінуюче ставлення, позицію щодо актуальних суспільно значущих питань, можна виокремити такі ознаки громадської думки:

1. Громадська думка – не просто сума окремих думок, а їх органічне злиття, своєрідне концентроване вираження колективного розуму суспільства, класу, прошарку.
2. Будь-яка громадська думка – це стійкий прояв інтересів людей до певних явищ. Без зацікавленості не може бути громадської думки, яка виникає лише тоді, коли зачіпаються інтереси населення: матеріальні, політичні, духовні.
3. Громадська думка є певним стійким ставленням населення до тих явищ і процесів, які потрапляють в сферу їх інтересів.
4. Громадську думку слід розглядати як інститут суспільства, що виражає волю людей, які беруть участь в управлінні суспільством [11].

Таке розуміння громадської думки дає можливість з’ясувати те, на що потрібно звертати увагу при визначенні чинників формування

громадської думки про соціальне сирітство. Тут має місце і концентроване вираження колективного уявлення (1), яке в окремих випадках може безпосередньо зачіпати інтереси людей (2), має місце стійкість ставлення населення до цього явища, але доки в сучасній Україні не вивчалось (3). Що стосується волі людей, то насправді вона в сучасному суспільстві залежить від ставлення до цього явища лідерів громадської думки, таких як ЗМІ і оприлюднених в них законодавчих актів та урядових рішень.

Носіями громадської думки є окремі особистості й групи населення, її безпосередні "виразники". Залежно від змісту висловлювань носіїв громадської думки існує декілька типів суджень: оціночні, аналітичні, конструктивні.

- В *оціночних* судженнях міститься оцінка ставлення населення до фактів та явищ дійсності. Вони є найпоширенішими;
- В *аналітичних* судженнях здійснено аналіз відношення населення до фактів дійсності;
- В *конструктивних* судженнях на підставі аналізу й оцінки програмуються соціальні відносини і процеси [5].

Громадська думка може бути моністичною, плюралістичною й одностайною. Може виступати правильним, реалістичним або хибним, ілюзорним уявленням щодо дійсності. У цілому нинішній стан громадської думки характеризується ідейною строкатістю, великою емоційною насиченістю. В Україні вона відповідає суспільству, що знаходиться на шляху розбудови демократичної суверенної державності.

Громадська думка формується під впливом багатьох факторів як стихійно (під час спілкування, освоєння індивідуального та колективного досвіду), так і цілеспрямовано. Взагалі формами прояву громадської думки є: оцінка, скарга, порада, схвалення, побажання, незадоволення, осуд, несхвалення, незгода, протест. Що ж ми спостерігаємо стосовно громадської думки про соціальне сирітство? Тут визначеності поки що немає. Важлива риса громадської думки – розгляд будь-якої події, явища, що відбувається у суспільстві, з точки зору схвалення чи осуду, тобто з точки зору оцінки. Отже, відтворення дійсності у громадській думці носить переважно оцінний характер. А оскільки у суспільстві немає такого визначеного оцінного ставлення до такого важливого феномена як соціальне сирітство (ні схвалення, ні осуду), то слід впливати на формування соціально прийнятного ставлення до даного явища.

В громадській думці оцінювання дійсності відтворює позицію певних груп і прошарків суспільства. Однак тут немає автоматизму, позаяк на формування і вираження думок, окрім групових інтересів, суттєво впливають інші чинники: ступінь усвідомлення окремими членами суспільства групових інтересів, рівень поінформованості населення, діяльність органів управління з вивчення та використання громадської думки тощо. Соціальна оцінка, яка виражає схвалення чи осуд, складається на основі елементів знання. Вони виступають у формі інформованості людей, тобто наявності у них певної сукупності даних, уявлень про різні явища дійсності.

Слід звернути увагу на пропозицію відомої німецької дослідниці громадської думки Е.Ноель-Нойман, яка пропонує розглядати

громадську думку як раціональність, яка відіграє роль інструмента в процесі формування і прийняття рішень в умовах демократії. Так, історія розвитку людства свідчить, що нехтування проблемами дитинства може завдати невиправної шкоди державі й суспільству. Історією розвитку цивілізованих націй доведено: існує прямий і безпосередній зв'язок між суспільством та його ставленням до дітей: життєздатне суспільство завжди піклується про своїх дітей та їх належне виховання. В Україні в останні десятиріччя створилось неналежне ставлення до дітей, які потребують батьківського піклування і залишились без батьківської турботи та без сімейного оточення. Це йде всупереч народним традиціям та нехарактерно для українського менталітету.

Як свідчить статистика, у 2004 році в Україні (тільки у пологових будинках) було зафіксовано 1549 відмов від новонароджених. У наступні роки намітилася позитивна тенденція до зменшення таких заяв: у 2005-му — 1246, 2006-му — 998, 2007-му — 662. При цьому слід зазначити, що народжуваність дітей паралельно зростала [14]. За даними Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України, щороку у пологових будинках України лишаються сиротами 600 новонароджених, а за кількістю дітей, які перебувають в інтернатах, Україна посідає одне з перших місць в Європі. Найчастіше матері відмовляються від малюків через відсутність житла, грошей або підтримки родичів. Опинившись у складній ситуації вони не знають, куди податися і в кого просити допомоги. У перші роки життя дитина потребує особливої уваги матері – від цього залежить фізичний та психічний розвиток малюка, а також формування його світогляду.

Малюкам, які перебувають у виховних закладах соціального захисту (будинках дитини), в яких неможливо створити при всіх численних витратах коштів такий морально-психологічний клімат, що сприяв би повноцінній соціалізації дитини та підготовці її до самостійного життя у суспільстві. Спеціальними психологічними дослідженнями (І.Дубровіна, Т.Землянухіна, М.Лісіна, А.Прихожан, В.Толстих) підтверджено, що вихованці інтернатних закладів відрізняються від дітей, які виховуються у сім'ях, за станом здоров'я, розвитком інтелекту та особистості. Більшість випускників державних закладів виховання для сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування зазвичай збільшують категорію знедолених верств суспільства. Як правило, ці люди, не маючи досвіду родинної соціалізації, не здатні передати сімейні цінності в дорослому стані. Вони відтворюють потенційних сиріт, зводячи усі позитивні зусилля у подоланні сирітства нанівець.

Хоча сучасне суспільство і небайдуже до дітей, яким не пощастило з батьками, проте спостерігається недостатня усвідомленість людьми негативних наслідків утримання та виховання дітей-сиріт в закладах інтернатного типу. Не залишаються осторонь і громадські організації, студенти, школярі, бізнес-структури. Вони організовують спонсорську допомогу, акції зі збору допомоги (одяг, взуття, підручники, канцтовари, продукти харчування, солодощі, подарунки), влаштовують свята для вихованців дитячих будинків. Насправді діти-сиріти потребують уваги зовсім іншого ґатунку: в першу чергу прив’язаності до тих дорослих, які опікуються ними, до тих, хто приділяє їм увагу кожного дня, виокремлюючи себе і їх від навколишніх, так, як це робиться в родині.

Тільки таке виховання дає можливість дитині повноцінного соціального і розумового розвитку, а не тільки фізичного виживання.

Усталена в Україні система державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, які залишились без батьківського піклування, існує понад 80 років. Система структурована таким чином, що з часу свого народження до набуття повноліття такі діти мають можливість бути доглянутими державними закладами, завданням яких є утримання, виховання, навчання та надання професійних навичок. Інтернатна система утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за рахунок своєї розгалуженості, чіткої регламентованості діяльності, фінансової підтримки з боку держави та зручності у влаштуванні дітей на тривалий час, при всіх її недоліках, продовжує займати вагоме місце в системі державної опіки. В той же час кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують державної турботи та сімейного виховання, з кожним роком збільшується. На сьогодні в Україні налічується понад 100 тис. таких дітей, з яких майже 29 тисяч утримується, виховується та навчається в інтернатних закладах, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я, Мінпраці. Ці діти, відповідно, позбавлені сімейного оточення, материнської та батьківської турботи, та головне – соціальної адаптації з раннього дитинства [11].

В Україні функціонує 273 інтернатних закладів різних типів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування дошкільного і шкільного віку системи Міністерства освіти і науки (16,6 тис. дітей), Міністерства охорони здоров'я (4,9 тис), Мінпраці (7,3 тис). Ці заклади мають статус так званих "сирітських". До їх числа належать 55 загальноосвітніх шкіл-інтернатів, 114 дитячих будинків, 48 будинків дитини та 56 дитячих будинків-інтернатів [14].

Специфіка громадської думки щодо явища соціального сирітства нам недостатньо відома. Зрозуміло, що в суспільстві все ще не усвідомлена роль ранньої соціалізації, перших місяців життя і розвитку дитини. Саме тому і нікого не жахає те, що молоді матері залишають немовлят одразу у пологовому будинку. А оскільки суспільна думка виступає і як ціннісне ставлення, позиція (схвалення-несхвалення, підтримки-осудження, прийнятності-неприйнятності й т.д.) певної суспільної групи з життєво значимого для неї питання (проблеми), то формування суспільної думки є показником важливості, значимості питання для групи, включеності групи в певну систему відносин, широти (вузькості) її суспільних інтересів, рівнів розвиненості (нерозвиненості) самої групи. Суспільна думка має ціннісно-регулятивний, практично-діючий характер, що знаходить пряме відбиття в поведінці й діяльності групи, суспільства в цілому. Стосовно групи суспільна думка виконує цілий ряд життєво важливих функцій: інформування й консультування своїх членів з певного питання (проблеми), контроль за їхніми діями й поведінкою, визначення позиції й припустимих (прийнятних, бажаних) способів рішення проблеми, форм участі з певного роду діяльності [8].

Грунтуючись на цьому можна констатувати, що громадська думка є проявом (станом) громадської свідомості, у котрій відбивається перш за все оцінка великими соціальними групами, народом в цілому явищ, які являють собою актуалізований громадськй інтерес.

Висновки. Громадська думка діє практично в усіх сферах життя суспільства, але висловлюється далеко не з кожного приводу. У поле

зору громадської думки потрапляють лише ті проблеми, які викликають громадський інтерес, виділяються актуальністю і в принципі допускають багатозначне тлумачення, можливість дискусії. У якості суб'єкта — носія громадської думки виступають як ті чи інші соціальні спільності в цілому, так і сектори, що їх складають, незалежно від змісту і знаку висловлюваних ними суджень, від того, чи складають вони "більшість" чи "меншість". У відповідності з цим громадська думка за своєю структурою може бути моністичною, одностайною чи плюралістичною, складеною з різних, не співпадаючих точок зору. У кожному конкретному випадку ці та інші характеристики громадської думки визначаються дією багатьох факторів — складом спільності, мірою збігу інтересів прошарків і груп, що входять до неї, характером обговорюваного питання тощо. Саме в цьому контексті слід звертати увагу на особливості формування громадської думки стосовно соціального сирітства, адже поширення практики влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у сім'ї безпосередньо залежить від обізнаності населення України щодо причин та наслідків соціального сирітства, специфіки різних форм сімейного виховання дітей-сиріт.

Література: 1. Бурдье П. Социология политики. – М.: Sociologos, 1993. – 336 с. 2. Гегель. Философия права. — М.-Л., 1934. — Т. 7. — С. 336. 3. Горшков М. К. Общественное мнение: История и современность. М.: Наука, 1988. - С. 34. 4. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения. – М.: Политиздат, 1967. – 400 с. 5. Дзюба М.Т. Роль засобів масової інформації в формуванні громадської думки// http://209.85.129.132/search. 6. Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с. 7. Катрин С. М. и др. Паблик рилейшнз. Теория и практика. Восьмое издание, М. -С. Пб. - Киев, 2001. 8. Комаровский В. С. Государственная Служба и СМИ. – Воронеж. Издательство ВГУ, 2003. - С. 105. 9. Нозль-Нойман З. Общественное мнение: Открытые спирали молчания. - М.: "ФАИР", 1996, 98с. 10. Сулек К, Социология массовых коммуникаций. М. Изд. Гр. Астель, 1999. С. 19. 11. Саволайнен Вікторія Право дітей-сиріт на повне державне забезпечення // Правовий тиждень. – 2008. - №28 (101) 8 липня // http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=512. 12. Сурмін Ю.П. Теорія громадської думки: Курс лекцій. – К. МУП, 1999. – 72с. 13. Устина Стефанчук. Громадська думка як об'єкт дослідження: методологічні принципи та особливості. Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів, ЦПД, 2008. - 308 с. 14. Філіпенко І. Як зберегти маму: Жінок-відмовниць переконають не відмовлятися від новонароджених дітей / І. Філіпенко // День. - 2008. - 12 вер.(№163). - С. 22.

УДК 316.74

Мраморнова О.

аспірантка Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОВЛЕННЄВА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗНАНЬ ПРО ГЕНДЕРНУ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЮ

У статті розглядаються особливості проявів гендерних стереотипів, які діють як механізм трансляції і закріплення гендерних ролей у щоденних мовних практиках. Автор виокремлює гендерні стереотипи на рівні структурної організації мови, на рівні гендерно маркованих висловлювань, а також зображує їх прояви у межах загальної структури комунікації.

***Ключові слова**: мовленнєва взаємодія, гендерний стереотип, гендерні дослідження*

The article examines the peculiarities of realization of gender stereotypes, that function as mechanism of gender roles transmission and establishment in everyday linguistic practice. The author considers gender stereotypes on the level of language structural organization, on the level gender-marked expressions, and the representation of its realization within the limits of the general communication structure.

***Key words**: speech communication, gender stereotype, gender studies*

Увага соціологів до феномену мовленнєвої взаємодії як такої не є випадковою оскільки мовленнєва взаємодія індивідів тісно пов'язана з виконанням більшості видів людської діяльності і часто виступає умовою її виконання. Розглядаючи процес мовленнєвої взаємодії, можемо відмітити, що під час цього процесу індивіди конструюють не лише власну вербальну поведінку та інтерпретують поведінку іншого, але і здійснюють внутрішнє структурування соціальних подій та явищ. Тут мовленнєва взаємодія постає одним із засобів здійснення соціальної взаємодії (поруч з невербальними засобами спілкування). В ході мовленнєвої взаємодії індивіди спираються на певні шаблони, схеми побудови типової для даного контексту розмови, що витікають із стереотипних уявлень про взаємодію, які закріплені, створюються, розповсюджуються суспільством і витікають із необхідності у порозумінні.

У даній статті автор наголошує увагу на тому, що дані шаблони спілкування містять і так звані гендерні стереотипи, а їх дослідження є найбільш ефективним на мовленнєвому «зрізі» соціальної взаємодії: «Соціокультурна обумовленість статі, її ритуалізація та інституціоналізація у суспільстві роблять правомірним дослідження гендерних стереотипів в усній та писемній мові» [13, 67]. Нажаль, на сьогодні відсутня широка практика використання соціологами зарубіжних і вітчизняних наукових надбань комунікативної, гендерної та психолінгвістики. Існує численна кількість монографій, підручників, словників, результатів досліджень [1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 12; 13], які б могли послугувати базою для соціологічного дослідження гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії.

Мета даної статті – розглянути гендерні стереотипи як механізм трансляції і закріплення гендерних ролей у щоденних мовних практиках, охарактеризувати представленість гендерних стереотипів на різних рівнях мові і зобразити прояви гендерних стереотипів мовленнєвої взаємодії у межах загальної структури комунікації.

Перш за все, необхідно зазначити, що специфіка соціологічного дослідження гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії зумовлена розумінням мовленнєвої взаємодії як процесу встановлення та підтримки безпосереднього контакту соціальних суб'єктів взаємодії за допомогою мовлення, що характеризується наявністю як мінімум двох співбесідників, швидким обміном реплік без попереднього ретельного обдумування, їх смисловою взаємозалежністю та ситуативною залежністю. Таким чином забезпечується дослідження гендерних стереотипів, яке вирішує проблему незбігу між проявами гендерних стереотипів когнітивного рівня із подальшими поведінковими його проявами.

Гендерні стереотипи представляють собою культурно та соціально обумовлені судження про якості, атрибути та норми поведінки

представників обох статей та їх відображення у мові. Гендерні стереотипи постають як судження з певним емоційним забарвленням, в яких у загострено спрощеній та узагальненій формі певному колу осіб приписують деякі якості, або ж вказують на їх відсутність. Гендерна стереотипізація фіксується у мові, тісно пов'язана з вираженням оцінки і впливає на формування очікувань певного типу поведінки від представників тієї чи іншої статі [13, 66].

Представленість гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії зобразимо на двох умовних рівнях:

На першому рівні гендерні стереотипи імпліцитно існують у структурі самої мови: «граматичні форми родів, що існують у всіх писемних мовах, закріпляють маскулінність і фемінність як структурні форми і створюють основу для виконання партій чоловіка і жінки у найрізноманітніших контекстах» [11].

Так, наприклад, у більшості сучасних мов при означенні жінки збереглося значення її залежності від чоловіка: слово «людина» часто являється синонімом слова «чоловік», а жінка – синонімом слова «жінка», що перебуває у шлюбі. Сучасна мова представляє жіночі якості маркованими по відношенню до загальноприйнятих норм (здебільшого чоловічих по суті), похідними, вторинними, що певним чином інституціоналізує гендерні стереотипи у суспільній свідомості. Іменники жіночого роду є, як правило, похідними від «чоловічих». Наприклад, назва професії «лікар» є нейтральною, а «жінка-лікар» – маркованою; «письменник» – первинною назвою, а письменниця – похідною. Також, цікавим є вживання слова чоловічого роду «політик». Про суб'єкта політики говорять «він» і чуючи слово «політик» у свідомості одразу постає образ чоловіка. Коли йде мова про участь у політиці жінки, обов'язковим є уточнення «жінка-політик». При цьому, застосування у розмові іменнику чоловічого роду до референту-жінки часто підвищує її статус. Цікаво, також, що для означення групи осіб різної статі використовуються іменники виключно чоловічого роду. Так, якщо маються на увазі студенти і студентки, то достатнім буде звернутися до аудиторії «студенти». І узгодження на синтаксичному рівні відбувається не за статтю реального референта, а за граматичним родом відповідної частини мови.

Дослідження даної проблематики довгий час (починаючи з кінця 1960-х у Німеччині та США) успішно реалізуються у такому напрямі досліджень мовознавства, як феміністська критика мови, а саме у напрямку, який досліджує мову з метою виявлення гендерної асиметрії, андроцентризму – нерівномірної представленості у мові осіб різної статі [13, 232].

На другому рівні гендерні стереотипи у мові представлені у вигляді висловлювань, які діють як механізм трансляції, закріплення очікуваних гендерних ролей. Такий спосіб стереотипізації полягає у створенні засобами мови образу жінки і чоловіка, що є типовими для даної культури. Іншими словами, це гендерна стереотипізація шляхом вживання стигматичних гендерних моделей (гендерних лейблів). Наприклад, жіноча логіка, жіноча дружба, дівчача пам'ять тощо і протилежні їм воїн, козак, лицар, годувальник та ін.

Також цей рівень існування гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії пов'язаний із лінгвістичним контекстом, в якому, як правило, вживаються слова семантичного поля «жінка». Мова йде про вирази на

кшталт: «жінка, сім'я, діти», «жінки, інваліди і люди похилого віку». Вживання таких виразів фіксує у мовній свідомості образ жінки як маргінального, неповноцінного індивіда. Повноцінне існування, самостійне значення такого індивіда поза традиційних для нього сфер не є прийнятним. Сприйняття соціумом жінки завдяки подібним асоціативним рядам обмежується контекстом сім'ї та материнства, що редукує її соціальні функції, нівелює особистісний аспект. Такий вид стереотипізації чітко проявляється у назвах державних установ, відомств, комісій (наприклад: Управління у справах жінок, інвалідів, ветеранів війни та праці).

Прикладом гендерних стереотипів щодо жінок на цьому рівні можуть бути такі вирази: «жінка не може бути справжнім політиком»; «жінці не властиво займати керівні посади»; «жінці не притаманно вивчати науки й робити наукові відкриття»; «місце жінки вдома в ролі домогосподарки, матері-берегині роду»; «твердість, наполегливість, кар'єрне зростання, наступальність, сильна воля, авторитетність у публічній сфері, логічність суджень і теоретичні узагальнення – не є жіночими рисами» та ін.

Водночас, у наших щоденних мовних практиках, категорично утвердилися і чоловічі стереотипи: «генії тільки чоловіки»; «лідерство – чоловіча якість»; «домашнє господарство – не є чоловічою справою»; «виховання дітей – справа жінки»; «чоловік – здобувач, жінка – берегиня домашнього вогнища»; «чоловічий інтелект вищий за жіночий» та ін. [12, 216-217].

Вивчення таких проявів гендерних стереотипів реалізується у дослідженнях особливостей комунікації у одностатевих та змішаних соціальних групах, в основі яких лежить припущення, що на базі патріархатних стереотипів, що відображені у мові, розвиваються різні стратегії мовленнєвої поведінки чоловіків і жінок. Особлива увага приділяється виразу у мовленнєвих актах відношень влади та підкорення і пов'язаним з цим комунікативним невдачам (перебивання співрозмовника, неможливість завершити висловлення, мовчання тощо) [13, 233].

Подальше вивчення явища гендерної стереотипізації у мові передбачає його розгляд в межах загальної структури комунікації. Більш детально слід приділити увагу проявам гендерних стереотипів у елементарних компонентах комунікації, засобах комунікації: засобах мовної системи (що поділяються на декілька рівнів, які приблизно відповідають рівням у структурі мови), а також у паралінгвістичних засобах і компонентах інших семіотичних систем.

Перш за все розглянемо елементарні компоненти комунікації [6, 51-57]:

1. Адресант (автор, мовець) – учасник комунікації, носій що має вікові, національні характеристики. Він є джерелом повідомлення, який спирається на відомі йому стратегії презентації інформації, кодує і подає її у відповідній формі.

2. Адресат – також учасник комунікації і носій соціальних та комунікативних ролей, потенційний носій гендерних стереотипів, який є кінцевим «споживачем» повідомлення.

3. Повідомлення – це інформація, втілена у конкретний код і передана за допомогою певних каналів спілкування. Може реалізуватися засобами мови та інших знакових семіотичних систем

(жестами, мімікою, рухами, поставою тіла). Гендерні стереотипи можуть бути присутні як у самому змісті повідомлення, так і у засобах його передачі.

4. Канал комунікації це «міст», що поєднує адресанта і адресата. Кожне повідомлення вимагає свого власного шляху передавання інформації до споживача.

5. Інформаційний (комунікативний) шум це вибіркове сприйняття, семантичні перешкоді, інформаційні перевантаження, слабкий зворотній зв'язок тощо. Він може виникати внаслідок перекручень інформації самими учасниками комунікації тощо.

6. Фільтрами є соціальні, психологічні, фізичні та інші обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації. Фільтри, які може використовувати адресант – це перш за все відбір інформації для повідомлення, а також внутрішні та зовнішні фільтри. До внутрішніх або психологічних фільтрів відносять невпевненість, недовіру адресанта до адресата, а до зовнішніх – цензуру, заборони, табу тощо. З боку адресата фільтрами можуть виступати неприйняття мовця як авторитета, недовіра до нього та ін. До таких фільтрів відносяться і гендерні стереотипи, які в тій чи іншій мірі впливають на перебіг комунікації (обмежують процес передачі інформації, викривляють її зміст тощо).

7. Зворотній зв'язок (зворотна інформація) це реакція адресата на повідомлення, яка допомагає адресантові переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, зорієнтуватись у досягненні чи недосягненні своєї предметної та комунікативної мети тощо. Цей компонент комунікації дасть нам можливість відслідковувати реакцію (словесну чи несловесну, жестову, мімічну та ін.) прийняття чи неприйняття адресатом проявів гендерних стереотипів з боку адресанта.

8. Контекст – простір, час, умови, будь-які характеристики ситуації у якій відбувається комунікативний акт. Існує певний вплив контексту комунікативного акту на його тематику (наприклад, типові теми розмов у лікарнях, прийомах, бенкетах тощо).

Тепер розглянемо яким чином можна зафіксувати прояви гендерних стереотипів у засобах комунікації (до яких входять засоби мовної системи, паралінгвістичні засоби і елементи інших семіотичних систем).

До засобів мовної системи відносять:

1. Експліцитні (матеріально виражені) засоби мовної системи: одиниці різних рівнів мови, категорії властиві конкретним рівням мови.

а). Фонологічний рівень: прояви гендерних стереотипів у зміни в тембрі й силі голосу, інтонаційне, артикуляційне підкреслювання окремих слів, виразів тощо.

б). На лексичному рівні у різній тематиці повідомлень, що зумовлено актуалізацією різних асоціативних полів мовної картини світу, вживанням стилістично й емоційно забарвленої, а також експресивної лексики, у різному ступені вияву оцінки, що асоціюється з відповідними гендерними стереотипами.

в). На синтаксичному рівні – у розгорненості чи згорнутості висловлення, ступені дескриптивності й еліптичності висловлень, характері афірмативності й імперативності, частоті вживання питальних конструкцій

г). Дискурсивний рівень: у виборі комунікативних стратегій, ступені категоричності й домінуючому характері висловлювання, прагненні до

компромісу чи конфронтації, конфлікту чи до його запобігання, ступені впевненості, ввічливості, кооперативності чи конкуренції [7, 34-36].

2. Імпліцитні (матеріально не виражені) засоби мовної системи без яких не може відбуватись комунікація. Це різноманітні правила і закономірності організації мовної системи (парадигматичні й синтагматичні), правила спілкування та імплікатури (непрямі смисли).

Якщо розглядати мовленнєву взаємодію не лише як акт усвідомленого, раціонального обміну інформацією за допомогою мови, але і як безпосередній емоційний контакт між людьми, то тоді мовленнєва взаємодія постає як прагматико-психолого-лінгвістична діяльність. Усі не мовленнєві акти, що відіграють допоміжну роль у спілкуванні називають паралінгвістичними. «До паралінгвістичних засобів відносять ті функціонально виправдані дії адресанта, які необхідні йому для заповнення «пробілів» у вербальній комунікації та її для посилення. До них відносять певні модуляції голосу, всі види кінетичних рухів, а також пози, що супроводжують або замінюють мовленнєве висловлювання, несуть додаткову інформацію щодо його змісту»[8].

Можна припустити, що використання акторами закріплених у суспільстві типово чоловічих або жіночих паралінгвістичних засобів (що допомагють акторові досягти комунікативної чи некомунікативної мети спілкування), дає нам підставу вважати його гендерно стереотипізованим. Оскільки жести не можна вважати спонтанним проявом активності – людина, формуючись в конкретному соціальному середовищі як особистість, засвоює характерні для даного соціуму рухи тіла, пози, особливості постави і правила їх прочитання.

Також, до засобів комунікації, окрім засобів мовної системи та паралінгвістичних засобів відносять компоненти інших семіотичних систем. Під ними розуміють складові, що «влиті» у вербальне спілкування: схеми, графіки, малюнки, позначення тощо, які можуть супроводжувати комунікацію, а також одяг (форма, колір тощо), кольори розфарбованого обличчя та інших частин тіла, запахи які супроводжують комунікацію [53, 6].

Висновки. Отже, можна підсумувати, що мовленнєва взаємодія дійсно є одним з найважливіших джерел інформації про гендерну стереотипізацію, її зміни в часі. По-перше, гендерні стереотипи імпліцитно існують у структурі самої мови. Мова представляє жіночі якості маркованими по відношенню до загальноприйнятих норм (здебільшого чоловічих по суті), похідними, вторинними, що певним чином інституціоналізує гендерні стереотипи у суспільній свідомості (дуже яскраво цей рівень стереотипів ілюструють іменники жіночого роду – назви професій, які як правило є похідними від «чоловічих»). По-друге гендерні стереотипи у мові представлені у вигляді висловлювань, які діють як механізм трансляції, закріплення очікуваних гендерних ролей. Такий спосіб стереотипізації полягає у створенні засобами мови образу жінки і чоловіка, що є типовими для даної культури. Іншими словами, це гендерна стереотипізація шляхом вживання стигматичних гендерних моделей (гендерних лейблів). Також цей рівень існування гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії пов’язаний із лінгвістичним контекстом, в якому, як правило, вживаються слова семантичного поля «жінка».

Подальше вивчення гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії призвело до необхідності їх розгляду у більш широкому контексті – в межах загальної структури комунікації. Було встановлено, що представлення гендерних стереотипів у елементарних компонентах комунікації; засобах комунікації (засобах мовної системи, паралінгвістичних засобах, компонентах інших семіотичних систем) допомагає отримати найбільш повне і впорядковане уявлення про досліджуваний феномен.

Література: 1 Coats J. Women, men and language. A sociolinguistic account of sex differeces in language. — New York, 1986. — 389p. 2. Eckert P., McConnell-Gient S. Language and Gender Cambridge University Press, United Kingdom 2003. – 366 p. 3. Lakoff R. Language and women's Place // Language in Society. — 1973. — N 2. — P. 45-79. 4. Tannen D. You just don't understand: Women and men in conversation. — New York, 1990. – 352p. 5. The Handbook of Language and Gender // Ed. by J.Holmes and M. Meyerhoff. Blackwell Publishing, 2003 – 760p. 6. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. / Бацевич Ф. С. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с. 7. Бєссонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 / О. Л. Бєссонова. – К., 2003. — 39 с. 8. Баженова И. С Гендерные аспекты невербальной коммуникации (Материалы Летней школы) [Электронный ресурс] / И. С Баженова. // Общество и гендер: сборник научных трудов –. Рязань, : Изд-во «Поверенный», 2003. – 369 с. – Режим доступу до журн.:http://www.gender-cent.ryazan.ru/bazhenova.htm 9. Гендерные исследования в языкознании (к проблеме становления метода) [Электронный ресурс] / Е. И. Горошко // Культура народов Причерноморья. — 2004. — №49. – Т.1. — С. 128-130. – Режим доступу до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp49_1/knp49_1_128-130.pdf 10. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / Кирилина А. В. – М. : Институт социологии РАН, 1999 11.Кулик Г. В. К проблеме языковой и речевой интерпретации гендера [Электронный ресурс] / Кулик Г. В./ Інтелект. Особистість. Цивілізація: Збірник наукових праць. – 2009. – №6, – С.274-280. – Режим доступу до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2008_6/38.pdf 12. Мельник Т. М. 50/50: сучасне гендерне мислення: словник. / Т. М. Мельник, Л. С. Кобелянська. — К. : К.І.С., 2005. — 280с. 13. Словарь гендерных терминов / [Ажгихина Н. И., Айвазова С. Г. и др.] ; под ред. А. А. Денисовой. — М. : Информация - XXI век, 2002. — 256 с.